

การศึกษา:

มองเมื่อ ๓๐ ปีก่อน

พระพรหมคุณาภรณ์

(ป. อ. ปยุตฺโต)

ธรรมทานบุญกิริยา

บรมราชูทิศ

๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๗

การศึกษา: มองเมื่อ ๓๐ ปีก่อน

© พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN

พิมพ์รวมเล่ม ครั้งที่ ๑

- ธรรมทานบุญกิริยา บรมราชาศัพท์ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๙

๒๐,๐๐๐ เล่ม

๑. การศึกษา: เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา

พิมพ์ครั้งแรก — พ.ศ. ๒๕๓๐

พิมพ์ในเล่มรวม — ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

๒. ความคิด: แหล่งสำคัญของการศึกษา

พิมพ์ครั้งแรก — พ.ศ. ๒๕๒๕

พิมพ์ในเล่มรวม — ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

แบบปก: พระครูวินัยธร (ชัยยศ พิฑูริโว)

ที่พิมพ์:

คำปรารภ

วันคล้ายวันพระราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๙ ณ วันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๙ เป็นมหาสมัย อันควรรำลึกในพระมหากษัตริย์คุณ และเป็นโอกาสที่จะบำเพ็ญบุญกุศลอันสำคัญ ถวายเป็นบรมราชาธิศ ได้มองเห็นว่า ธรรมทานบุญกุศลเป็นการบำเพ็ญกุศลอย่างเลิศ ที่ควรแก่มหาสมัยดังกล่าว

การพิมพ์หนังสือ *การศึกษา: มองเมื่อ ๓๐ ปีก่อน* เล่มนี้ เกิดจากการริเริ่มของ ดร. พุทธชาติ แผนสมบุญ ซึ่งได้เสนอให้พิมพ์หนังสือเกี่ยวกับการศึกษาและการพัฒนา ครั้งเสนอแล้ว ก็เอาจริงเอาจังแข็งขันมาก ได้ทราบว่ ทั้งที่อยู่ห่างไกลราว ๒๐๐ กม. ไม่มีเล่มหนังสือ ก็ดาวน์โหลด files หนังสือที่ว่าด้วยการศึกษา จากเว็บไซต์ของวัดญาณเวศกวัน แล้วตะลุยอ่าน ๓๘ เล่ม ในวันหนึ่งหรือสองวัน แล้วส่งใบเสนอมาทางพระเกตุนาถ ในวันที่ ๒๐ พ.ย. ๕๙ นี้ ตามรายชื่อ เสนอว่าควรพิมพ์ทั้งเล่มหรือทั้งฉบับ ๑๑ รายการ นอกนั้นใช้บางส่วนบ้าง ให้พิจารณาจะพิมพ์หรือไม่ก็ได้บ้าง รวมทั้งหมด ๑๗ เล่ม ถ้าตรวจจัดเล่มพิมพ์ตามนั้น คงเป็นหนังสือหนาเกินพันหน้า แต่มีเวลาทำงาน ๑ สัปดาห์ ในที่สุด ดร. พุทธชาติแจ้งมาว่าลดเหลือ ๒ เล่ม ก็ได้

เป็นอันตกลงตรวจจัดหนังสือเก่า ๒ เล่ม คือ *การศึกษา: เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา* (พ.ศ. ๒๕๓๐) กับ *ความคิด: แหล่งสำคัญของการศึกษา* (พ.ศ. ๒๕๒๕) รวมเข้าเป็นเล่มเดียวในขนาดใหม่ ได้ ๑๐๑ กับ ๓๓ หน้า รวม (นับหน้าเว้นว่างคั่นเล่มด้วย) เป็น ๑๓๕ หน้า ต้องยุติไว้เท่านี้ เพื่อส่งโรงพิมพ์ จำเป็นต้องมีชื่อรวม จึงเรียกว่า *การศึกษา: มองเมื่อ ๓๐ ปีก่อน*

ในการเดินเรื่องเงินงาน อาผาก็เป็นผู้นำตามแนวเดิม แล้วก็ได้ทราบว่า ผู้มีน้ำใจหลายท่าน ได้พร้อมใจร่วมด้วยช่วยงานนี้ทางด้าน ดร. พุทธชาติ ตั้งแต่นำต้นฉบับที่ดาวน์โหลดไปทำ printout เช่นคุณจูน จนกระทั่งมาถึงขั้นงานฝีมือในเนื้อหนังสือเล่ม *“ความคิด”* คุณโกศล จึงเสถียรทรัพย์ ก็ช่วยทำแผนภาพให้ ทำให้มีสีสันน่าดู และช่วยให้เข้าใจสาระได้ง่ายขึ้นมาก และยังมีผู้อื่นอีก ก็ขออนุโมทนารวมไว้ ณ ที่นี้

ส่วนปกหนังสือ ก็ดังเช่นที่มักเป็นมา พระครูวินัยธร (ชัยยศ พุกอุริวโร) ที่วัดญาณเวศกวันช่วยออกแบบให้ แต่รูปร่างจะเป็นอย่างไร เนื่องจากอยู่ห่างไกลกัน ได้รู้บ้างในบางชั้น รอเมื่อเสร็จแล้ว ก็จะได้เห็นว่ารูปที่ออกมาจริงเป็นอย่างไร และในการทำหนังสือที่ถิ่นห่างไกล พระเกตุภาณิธ นอกจากทำกิจของพระคิลานุปัฏฐากแล้ว ได้รับภาระบรรดางานติดต่อสื่อสารที่มากมายให้แทบหมด และโดยที่มีสายตาแม่นยำ ก็ช่วยให้ได้แก้ไขคำผิดคำเผลอตกหล่น เป็นต้น ช่วยให้หนังสือเรียบร้อยยิ่งขึ้น

ดังที่ว่าแล้ว หนังสือ ๒ เล่มที่รวมพิมพ์ครั้งนี้เก่ามาก ค้นหาสถิติการพิมพ์ได้ไม่อาจจะครบ จำได้ว่า *การศึกษา: เครื่องมือพัฒนาฯ* พิมพ์ครั้งแรกโดยคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ แต่เพราะอยู่ในถิ่นไกล ไม่อาจค้นหาเล่มหนังสือ ต่อมาพบว่าครั้งที่ ๔ พิมพ์ในโอกาสสถาปนา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ครบ ๒๕ ปี พ.ศ. ๒๕๓๖ ต่อมา มูลนิธิพุทธธรรมพิมพ์อีก หาได้เท่านี้ จึงขอยุติเองว่าคราวนี้ พิมพ์ครั้งที่ ๖ ส่วน *ความคิด: แหล่งสำคัญฯ* พบว่าอย่างน้อยพิมพ์ครั้งที่ ๓ ไปแล้ว จึงนับคราวนี้เป็นครั้งที่ ๔

หนังสือรุ่นเก่าๆ มักมีย่อหน้าที่ยาวมาก คราวนี้ ก็จึงขอยย่อหน้าให้ถี่ขึ้นมากที่สุดทีเดียว แต่ในด้านเนื้อหา มีเวลาแสนสั้น ได้เพียงตัดคำรุงรังทิ้งไปบ้าง ส่วนเนื้อหาน้อยนักที่จะปรับเติมได้ เป็นอันเสร็จออกมาดังที่ปรากฏ

ขอให้ธรรมแพร่กว้างไกล ให้ปัญญาแผ่ไพศาล เพื่อความไพบูรณ์แห่งประโยชน์สุขของปวงประชา ตลอดกาลนาน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๕๙

สารบัญ

คำปรารภ

ก

การศึกษา: มองเมื่อ ๓๐ ปีก่อน

การศึกษา: เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา

๑

บทที่ ๑. นำเข้าสู่การศึกษา

๓

สภาพปัญหาที่แสดงว่าการพัฒนายังไม่สำเร็จผล

๔

จับจุดปัญหาของการศึกษา

๖

ความหมายของคำว่า “พัฒนา”

๑๒

สืบสาวสาเหตุของการศึกษา หรือการพัฒนา ที่ผิดพลาด

๑๔

บทที่ ๒ มูลฐานหรือจุดกำเนิดของการศึกษา

๑๗

จุดเริ่มต้นหรือแกนนำ ที่จะทำให่วิทยาศาสตร์ การศึกษา และการพัฒนา

ดำเนินไปอย่างถูกต้อง

๑๗

ก. วิทยาศาสตร์กับศาสนา (กับสังขธรรม)

๑๘

ข. เทคโนโลยีกับจริยธรรม

๒๒

แรงจูงใจในการศึกษา: ความคิดของไอน์สไตน์

๒๕

๑. ความกลัว

๒๖

๒. Ambitious desire

๒๖

๓. Loving interest in the object and a desire for truth and understanding

๒๗

วิเคราะห์แรงจูงใจตามแนวพุทธ

๒๗

ก. ความกลัว

๒๘

ข. ตัณหา

๒๙

ค. มานะ

๓๐

ง. ฉันทะ

๓๑

การศึกษากับการปฏิบัติต่อแรงจูงใจ	๓๒
แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ – การแสวงความเป็นเลิศ	๓๔
จิตสำนึกในการศึกษา	๓๘
บทที่ ๓ สาระัตถะของการศึกษา	๔๑
การศึกษากับการทำหน้าที่หลัก ๒ ประการ	๔๑
ปริญญาที่เป็นผลของการศึกษา	๔๕
ก) ข้อสังเกตเกี่ยวกับคำว่า จริยธรรม และ จริยศึกษา	๔๘
ข) ข้อแย้งเกี่ยวกับองค์ประกอบหลักในการทำหน้าที่ของการศึกษา	๔๙
การศึกษาในฐานะการพัฒนาคน หรือเครื่องมือพัฒนาชีวิต	๕๒
ก. พัฒนากาย	๕๕
ข. พัฒนาศีล	๕๖
ค. พัฒนาจิต	๕๖
ง. พัฒนาปัญญา	๕๘
การศึกษาในฐานะการพัฒนา	
จากความอยู่รอดด้วยกิเลส มาสู่ความอยู่ดีด้วยปัญญา	๖๐
แทรก: ธรรมชั้นเหนือตถัณหา การศึกษาจึงจะพาไปถึงประชาธิปไตย	๖๔
หัวข้อบนของการศึกษา พาออกจากอวิชชา-ตถัณหา สู่วิถีของปัญญา	๖๕
“มานะ” กิเลสใหญ่มหาอำนาจ	
แก่งกาจจนในภาษาไทยแปลอไฉลเขาเป็นความดี	๖๖
ถึงจะมี “มานะ” ยากให้ตัวตนสูงเด่นเป็นใหญ่	
ก็ยิ่งพอลดตถัณห์ เมื่อขอมสยบตัวให้ธรรมเป็นใหญ่เหนือยิ่งกว่า	๗๓
การศึกษาในฐานะการพัฒนา	
ความสามารถที่จะมีความสุขและแผ่ขยายความสุข	๗๘
ความมุ่งหมายของการศึกษา	๘๑
ก. โดยประโยชน์ที่ชีวิตพึงได้รับ และพึงทำให้เกิดมี	๘๑
๑) ประโยชน์ หรือจุดหมายของชีวิต ๓ อย่าง ตามแนวตั้ง	๘๑
๒) ประโยชน์ หรือจุดหมายของชีวิต ๓ อย่าง ตามแนวราบ	๘๒

ข. ว่าโดยภาวะของตัวจุดหมายนั่นเอง	๘๓
ค. ว่าโดยคุณสมบัติของผู้ได้รับการศึกษา	๘๕
๑) มุ่งในแง่ผลสัมฤทธิ์ของการพัฒนา	๘๕
๒) มุ่งในแง่ลักษณะการดำเนินชีวิต	๘๖
๓) มุ่งในแง่คุณธรรมหลักของผู้ที่มีการศึกษา	๘๘

บทที่ ๔ มองการศึกษาในมิติต่าง ๆ **๘๘**

๑. การศึกษาเพื่อชีวิตและสังคม	๘๘
๒. การศึกษาในฐานะเครื่องสืบต่อจากอดีตถึงปัจจุบัน และสู่อนาคต	๙๕
๓. คู่แย้งที่เป็นส่วนสมบูรณ์ของการศึกษา	๙๖

ความคิด: แห่หลังสำคัญ ของการศึกษา **๑๐๓**

จุดเริ่มของการศึกษา และความไร้การศึกษา	๑๐๓
กระบวนการของการศึกษา	๑๐๕
ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับจุดเริ่มของการศึกษา	๑๐๘
ความคิดที่ไม่เป็นการศึกษา และความคิดที่เป็นการศึกษา	๑๑๑

โยนิโสมนสิการ ๑๐ วิธี **๑๑๕**

๑. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย	๑๑๖
๒. วิธีคิดแบบแยกแยะองค์ประกอบ	๑๑๖
๓. วิธีคิดแบบรู้เท่าทันกรรมตา	๑๑๖
๔. วิธีคิดแบบแก้ปัญหา หรือ วิธีคิดแบบอริยสัจ	๑๑๗
๕. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์	๑๑๙
๖. วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก	๑๑๙
๗. วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม	๑๒๑

๘. วิธีคิดแบบอุปายปลูกเร้าคุณธรรม	๑๒๒
๙. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน	๑๒๔
๑๐. วิธีคิดแบบวิรัชชวาท	๑๒๖
ก. จำแนกโดยแง่ด้านของความจริง	๑๒๗
ข. จำแนกโดยส่วนประกอบ	๑๒๗
ค. จำแนกโดยลำดับขณะ	๑๒๘
ง. จำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย	๑๒๘
จ. จำแนกโดยเงื่อนไข	๑๓๑
ฉ. จำแนกโดยทางเลือกหรือความเป็นไปได้อย่างอื่น	๑๓๒
ช. วิรัชชวาทในฐานะวิธีตอบปัญหาอย่างหนึ่ง	๑๓๓

การศึกษา:

เครื่องมือพัฒนา ที่ยังต้องพัฒนา*

ขอเจริญพร ท่านคณบดี ท่านอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิ นิธิต นักศึกษา
ท่านสภานุสนธิ์สนใจใฝ่ธรรมทั้งหลาย

อาตมภาพขออนุโมทนา ในการที่ทางคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ได้จัดการประชุมวิชาการ เรื่อง พุทธศาสตร์กับการศึกษา เพื่อพัฒนาคุณภาพที่แท้จริงของชีวิต ปาฐกถาครั้งนี้ ก็เป็นส่วนหนึ่งของการประชุม หัวข้อที่กล่าวมานี้ด้วย

การประชุมครั้งนี้ ที่ได้ตั้งหัวข้อไว้ดังกล่าวมานั้น นับว่าเป็นการให้ความสำคัญ แก่พุทธศาสตร์ ซึ่งเป็นแดนแห่งความรู้และความคิดที่นับว่าเก่าแก่แดนหนึ่ง เพราะ พุทธศาสตร์นั้น เป็นวิชาความรู้ที่เกี่ยวกับพระพุทธานุชา หรือหลักการของ พระพุทธานุชา ซึ่งเราทราบกันดีอยู่แล้วว่ามีมาตั้ง ๒๕๐๐ กว่าปีแล้ว การที่เรา มาสนใจพูดกันในเรื่องนี้ ก็เสมือนกับว่ามานุกเบิกในแดนแห่งความรู้และความคิดที่เก่าแก่ นั้นกันอีกครั้งหนึ่ง

ทำไมจึงว่า “บุกเบิก” คือ มองในแง่หนึ่ง ก็เหมือนกับว่าพุทธศาสตร์เป็นแดน หรือเป็นแนวทาง เป็นมรรคา เป็นวิถีหนึ่งแห่งความรู้ ความคิด และการดำเนินการ เกี่ยวกับการศึกษา การให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับชีวิตและโลก แต่เป็นแดนหรือเป็น ทางเดินที่เก่าแก่ เมื่อเราไม่ได้ใช้ แดนหรือทางนั้นก็อาจมีหญ้าบ้าง วัชพืชบ้าง ขึ้นรก ทั่วไป จึงจำเป็นต้องมีการชำระสะสางกันใหม่ ในแง่นี้ ถึงแม้จะเป็นทางเก่า เราก็อาจ เรียกว่า เป็นการบุกเบิกได้เหมือนกัน

* บทความจากปาฐกถา ที่แสดงในการประชุมทางวิชาการของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ครั้งที่ ๒๕ สาขา ศึกษาศาสตร์ ณ คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๐

อีกนัยหนึ่ง อาจจะเหมือนกับว่า พวกเรานี้ได้เดินทางในทางสายอื่นมานานกว่าจะมาถึงทางสายนี้ก็มืดค่ำ ก็เลยต้องคลำทางกันไปก่อน จนกว่าจะมีดวงประทีปหรือดวงอาทิตย์มาส่องแสงให้มองเห็นชัดเจน ที่จะเดินทางกันอย่างมั่นคงต่อไป

เวลาที่ให้ในการแสดงปาฐกถาครั้งนี้ มีกำหนดถึง ๒ ชั่วโมง แม้ว่าจะตัดออกโดยอาจจะแบ่งเวลาส่วนท้ายสักครึ่งชั่วโมง สำหรับการตอบคำถาม ก็ยังนับว่ายาวมากอยู่นั่นเอง เมื่อเวลาพูดยาวนานมาก ก็อาจมีปัญหาคือ ๒ ประการ *ประการที่หนึ่ง* ผู้พูดอาจจะมีเนื้อหาที่จะมาพูดไม่เพียงพอกับเวลา หรือ *ประการที่สอง* ถ้าผู้พูดมีเนื้อหา มาพูดได้มาก เติบโตตามเวลา ก็อาจจะทำให้เกิดความเบื่อหน่าย

สำหรับ *ประการที่หนึ่ง* ก็เป็นความลำบากแก่ผู้พูด เพราะว่าจะต้องพยายามหาเรื่องมาพูดให้เต็มเวลาให้จงได้ ส่วนใน *ประการที่สอง* ก็เป็นความลำบากแก่ผู้ฟัง ซึ่งจะต้องทนต่อความเบื่อหน่ายที่จะต้องนั่งฟังไปจนจบ

ถ้าหากว่าเป็นใน *ประการที่สอง* ก็ต้องขอให้ช่วยกันทำใจไว้แต่ต้น โดยตั้งขันติธรรมไว้ก่อนว่าจะพยายามฟังด้วยความอดทนไปจนกว่าจะจบ

บทที่ ๑

นำเข้าสู่การศึกษา

สำหรับชื่อเรื่องที่ตั้งไว้ว่า *การศึกษา: เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา* นั้น อาตมภาพขอทำความเข้าใจว่า ความจริงที่ตั้งชื่อเรื่องไว้แบบนี้ อาจจะไม่ตั้งใจนักที่จะพูดให้ตรงกับหัวข้อเท่าไร คือว่าตั้งไว้เพื่อให้ชื่อนั้นฟังดูน่าดึงดูดความสนใจบ้าง แต่เวลาพูดจริงๆ ก็แล้วแต่ว่าจะนึกอะไรขึ้นได้ อย่างไรก็ตาม ก็คิดว่า แม้จะไม่ได้พูดตรงหัวข้อเรื่องทีเดียว แต่เนื้อหาโดยส่วนรวมก็อาจจะส่งมาถึงหัวข้อเรื่องนั้น พอให้เห็นความหมายได้บ้าง

ที่นี่ ตามที่ได้ตั้งชื่อหัวข้อเรื่องว่า *การศึกษา: เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา* นั้น มองในแง่หนึ่งจะเห็นว่า การศึกษาไม่ใช่เป็นเพียงเครื่องมือพัฒนาเท่านั้น แต่มันเป็นตัวการพัฒนาทีเดียว เพราะฉะนั้น ที่ตั้งหัวข้อเรื่องไว้แบบนี้ ก็อาจจะเป็นปัญหาถกเถียงกันได้ว่าถูกต้องหรือเปล่า แต่ความจริงแล้ว คิดว่ามองได้ทั้งสองอย่าง คือว่าการศึกษานั้นเป็นตัวการพัฒนาเองด้วย และเป็นเครื่องมือพัฒนาด้วย

ที่นี่ จะเป็นได้อย่างไร ก็จะไม่ตอบโดยตรง แต่จะค่อยๆ คุยกันไป บางทีเนื้อหาที่พูดนั้น ก็อาจจะมาตอบคำถามนี้ได้

อนึ่ง ที่บอกว่ายังต้องพัฒนานั้น เมื่อพูดว่ายังต้องพัฒนา ก็แสดงว่ามันยังทำงานไม่ได้ดี ถ้าเป็นเครื่องมือ ก็เอาไปใช้ได้ไม่สำเร็จผลด้วยดี ก็จึงต้องมีการพัฒนากันอีก คือทำให้มันดียิ่งขึ้น เสริม ปรุงแต่ง ดัดแปลง ปรับปรุงให้มันใช้ได้ประโยชน์จนกระทั่งสำเร็จผลสมความมุ่งหมายหรือวัตถุประสงค์

ที่นี่ ก็จะต้องถามต่อไปว่า ทำไมจึงยังไม่สำเร็จผลดี ก็เพราะว่ามันยังมีปัญหามากมายที่ฟุ้งอยู่ ปัญหาต่างๆที่เรามองเห็นในวงการต่างๆ โดยเฉพาะในวงการศึกษา นี้เองด้วย ก็เป็นเครื่องชี้แสดงว่า การทำหน้าที่ของการศึกษานั้น ยังไม่ได้ผลสำเร็จบริบูรณ์หรือเป็นที่น่าพอใจ เมื่อมันไม่ได้สำเร็จผลดี ก็แสดงว่าเครื่องมือนี้ยังมีข้อบกพร่อง เมื่อยังมีข้อบกพร่อง ก็ยังต้องมีการปรับปรุงแก้ไขให้ดีขึ้น นั่นก็คือว่ายังต้องมีการพัฒนากันต่อไป

เมื่อพูดมาถึงเพียงนี้ ก็เท่ากับบอกว่า เรามีสิ่งที่จะต้องแก้ไข ได้แก่ปัญหาต่างๆ ก็เลยจำเป็นต้องมาพูดกันถึงเรื่องปัญหาต่างๆ

สภาพปัญหาที่แสดงว่าการพัฒนายังไม่สำเร็จผล

ในโลกปัจจุบันนี้ ไม่ใช่เฉพาะทางการศึกษาเท่านั้น ทุกด้านทีเดียว เราจะได้ยินได้ฟังแต่เรื่องปัญหา ดูเหมือนว่าโลกปัจจุบันนี้ เป็นโลกที่มากไปด้วยปัญหา ไม่ว่าจะประเทศที่เราเรียกว่าพัฒนาแล้วหรือกำลังพัฒนา ก็ล้วนแต่มีปัญหาด้วยกันทั้งสิ้น เรียกว่ามีปัญหาทั่วโลก

ปัญหาที่หวาดกลัวกันมากในระดับหนึ่ง ก็คือเรื่องสงคราม สงครามนั้นมีอยู่ตลอดเวลา ขณะนี้กำลังมีอยู่ และได้มีมาเป็นเวลาหลายปีแล้ว ว่าที่จริง สงครามนั้นก็ เป็นปัญหาเก่า มีมาตั้งแต่เริ่มเกิดมีมนุษย์ พอมนุษย์เกิดมา ก็เริ่มมีการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ถ้าหากว่าคนมีจำนวนน้อย เราก็ยังไม่เรียกว่าสงคราม ต่อเมื่อแบ่งกันเป็นกลุ่มๆ เป็นประเทศชาติขึ้นมา เป็นหมูชนกลุ่มใหญ่ๆ มีการขัดแย้งกัน มีการรบกันต่อสู้กัน ก็เกิดเป็นสงครามขึ้น

ปัจจุบันนี้ จำนวนประชากรก็มากขึ้น ประเทศต่างๆ ก็มีพลเมืองมากขึ้น การไปมาสื่อสารถึงกันก็สะดวกขึ้น การขัดแย้งต่อสู้ก็ได้ปรากฏให้เห็นกันบ่อยๆ มีอยู่เสมอๆ แต่ที่กลัวกันมากก็คือ สงครามปัจจุบันนี้มีความร้ายแรงมาก อาจจะเป็นการทำลายล้างผลาญกันขนานใหญ่ จนถึงกับทำให้โลกนี้พินาศไปเสียทีเดียว ดังที่คนจำนวนมากกำลังหวาดกลัวสงครามนิวเคลียร์กันอยู่

นอกจากเรื่องสงครามใหญ่ที่น่ากลัวแล้ว ก็มีสงครามย่อยและสงครามยืดเยื้อต่างๆ การต่อสู้ระหว่างเผ่าชน ระหว่างกลุ่มชน ที่ถือศาสนาต่างๆ กัน ตลอดจนประเทศที่ถืออุดมการณ์คนละอย่าง ก็มีการต่อสู้กันโดยไม่เปิดเผย คือ ไม่ต่อสู้กันโดยตรง แต่ไม่ยุยงหรือหาทางกระตุ้นเร้าให้ประเทศเล็กๆ น้อยๆ รบราฆ่าฟันกัน ซึ่งเป็นสงครามแฝง อุดมการณ์ แฝงลัทธิทางเศรษฐกิจและการเมือง

มองลงมาในกลุ่มชนย่อยลงไป เราก็เห็นว่ามีอาชญากรรมมากขึ้น การฆ่ากัน การทำร้ายกัน การละเมิดกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินอะไรต่างๆ ก็มีมาก อย่างที่รวมๆ เรียกกันว่าความรุนแรง แม้แต่การแก้ปัญหาต่างๆ ในปัจจุบัน ก็ทำกันด้วยความรุนแรงเป็นอันมาก

อีกแง่หนึ่ง ถ้าว่ากันตามระดับวัยของคน ก็มีปัญหาอีก ผู้ใหญ่ก็มีปัญหา เด็กก็มีปัญหา ในระดับเด็กและเยาวชน ซึ่งเป็นอนาคตของชาติ ที่เราเป็นห่วงกันมาก ก็ปรากฏว่าปัญหาเกี่ยวกับความประพฤติของเยาวชนนี้ ดูจะมากขึ้น ปัญหาเกี่ยวกับการรับวัฒนธรรมต่างด้าว ก็ดี ปัญหาเรื่องยาเสพติด ก็ดี ล้วนน่าวิตก ถ้าโตขึ้นไปแล้ว นอกจากยาเสพติด ก็มีโรคจิตกันมาก โรคจิตนี้มีสถิติสูงขึ้นๆ หรือยังไม่ทันเป็นโรคจิตแต่มีอาการทางจิตรุนแรง ก็อาจจะชิงฆ่าตัวตายไปเสียก่อน

แม้ในทางเศรษฐกิจ ที่ว่าได้พัฒนากันมามากมาย เรายังไม่พ้นจากปัญหาความยากจนเรื้อรัง แค้น ขาดแคลนอาหาร ปัญหาทุพโภชนาการ ตลอดจนกระทั่งในบางถิ่น บางทวีป บางประเทศก็มีการอดตายกันอยู่ ถ้าไม่ถึงขั้นนั้น ในประเทศที่ยังพอมีพอกินบ้าง คนก็ยังไม่เท่าเทียมกัน มีช่องว่างห่างกันไกล มีปัญหาเรื่องการว่างงาน ถึงแม้มีงานทำแล้ว ก็ยังมีปัญหาอีก ยังมีการแย่งชิง มีการโกง เอาัดเอาเปรียบขูดรีดกัน ตลอดจนกระทั่งคอร์รัปชัน

ที่นี้ หันไปดูกว้างออกไป ไม่เฉพาะตัวมนุษย์เท่านั้น สภาพแวดล้อมที่มนุษย์อาศัยอยู่ รวมไปถึงธรรมชาติ ก็มีปัญหาอีก คือ สภาพแวดล้อมเป็นพิษ มีมลภาวะสูง อากาศเสีย น้ำเสีย ดินก็จะเสีย จะใช้เพาะปลูกไม่ค่อยได้ผล โรคภัยไข้เจ็บบางอย่างลดน้อยลงไป แต่ก็มีโรคบางอย่างเกิดขึ้นใหม่ๆ นอกจากนั้นก็ยังมีปัญหาการร่อยหรอของทรัพยากร เพราะใช้กันอย่างไม่รู้จักประมาณ

เรื่องเหล่านี้เป็นปัญหา ที่สร้างความวิตกกังวลให้แก่คนที่คิดถึงอนาคตของมนุษยชาติ เรียกว่ามีปัญหาทั้งหมดทุกด้าน ทั้งปัญหาสังคม เศรษฐกิจ การเมือง จิตใจ ปัญหาสภาพแวดล้อมในธรรมชาติ ตลอดจนกระทั่งปัญหาจากสิ่งที่เราสร้างขึ้นมาเพื่อทำการพัฒนา หรือสิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อช่วยแก้ปัญหาของมนุษย์ นั่นก็คือ เทคโนโลยี

มนุษย์พยายามสร้างเทคโนโลยีขึ้นมา เพื่อจะให้ชีวิตที่สะดวกสบาย จะได้เอาชนะธรรมชาติ แก้ปัญหาการที่ถูกธรรมชาติเบียดเบียนบีบคั้น จะได้อยู่อย่างผาสุก แต่แล้วไปๆ มาๆ เทคโนโลยีเองก็เกิดเป็นปัญหาขึ้น มีการนำเทคโนโลยีไปใช้ในการสร้างสิ่งที่ทำลายกันได้ร้ายแรงยิ่งขึ้น เช่น สร้างอาวุธยุทธโปกรณ์ หรือนำไปใช้ผลิตสิ่งที่เป็นพิษ เช่น ผลิตยาเสพติด เป็นต้น สิ่งเสพติดสมัยก่อนก็มีอยู่ ซึ่งมักจะเป็นของตามธรรมชาติ เช่น พวกพืชต่างๆ รวมทั้งกัญชาและฝิ่น แต่ปัจจุบันนี้ เทคโนโลยีมาช่วยเสริมให้สิ่งเสพติดนั้นสนองความต้องการของผู้เสพได้มากขึ้น ถึงใจยิ่งขึ้น พร้อมกันนั้นก็เป็นที่โทษแก่ชีวิตและสังคมรุนแรงและร้ายแรงมากขึ้น คือเอามาผลิตเป็นเฮโรอีน เป็นต้น

ปัญหาจากเทคโนโลยีนั้นยังมีอีกมากมาย และมากเสียจนกระทั่งมนุษย์บางพวกเกิดกลัวขึ้นมา ต่อไปภายหน้า ถ้าไม่รู้จักรู้ใช้ แทนที่วามมนุษย์จะเป็นนายของเทคโนโลยี นำเทคโนโลยีมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ก็จะกลับเป็นทาสของเทคโนโลยี เทคโนโลยีจะกลายเป็นสิ่งที่ควบคุมบังคับบัญชามนุษย์ และก่อให้เกิดปัญหาต่างๆ แก่มนุษย์ยิ่งขึ้นไปอีก

รวมความก็ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า ทั้งประเทศที่พัฒนาแล้ว ก็มีปัญหา ทั้งประเทศที่กำลังพัฒนาหรือยังไม่พัฒนา ก็มีปัญหา เป็นแต่ว่าปัญหานั้นอาจจะแตกต่างกันไปบ้าง เช่น ในประเทศที่พัฒนาแล้ว ปัญหา ก็จะหนักไปทางด้านการกลัวสงครามนิวเคลียร์ ซึ่งประเทศที่เจริญแล้วจะมีความหวุ่นวิตกมาก มีความหวาดกลัวมาก

แต่หันมาดูในประเทศที่ยังไม่พัฒนา บางทีก็ไม่ว่างเรื่อง ไม่ได้เอาใจใส่เรื่องเหล่านี้เลย ประเทศที่พัฒนาแล้วกลัวสงครามนิวเคลียร์เป็นอันมาก และในประเทศที่เจริญแล้วเหล่านั้น ปัญหาเรื่องโรคทางจิตก็มาก การติดยาเสพติดก็มาก การฆ่าตัวตายก็มาก แล้วก็เกรงกลัวปัญหาเรื่องมลภาวะหรือสิ่งแวดล้อมเป็นพิษ เช่น ในระยะนี้กำลังกังวลกันมากมายในเรื่อง acid rain หรือฝนน้ำกรด

ส่วนประเทศที่กำลังพัฒนาหรือด้อยพัฒนา ปัญหาที่หนักไปในด้านความยากจนแร้นแค้น อาจจะต้องถึงอดตาย มีช่องว่างของฐานะทางเศรษฐกิจกว้างมาก มีปัญหาเรื่องทุพโภชนาการ เรื่องคอร์รัปชั่นอะไรต่างๆ เหล่านี้ รวมทั้งปัญหาแบบเดียวกับประเทศที่พัฒนาแล้วด้วย หมายความว่า ตัวเองไปตามอย่างประเทศที่พัฒนาแล้ว ตัวเองก็เลยได้ปัญหาแบบประเทศที่พัฒนาแล้วมาด้วย

อันนี้เป็นปัญหาโดยทั่วๆ ไปในโลกและสังคม

จับจุดปัญหาของการศึกษา

ที่นี่ ถ้ามองเฉพาะในวงการการศึกษา หรือมองให้แคบเข้ามาในวงการการศึกษาของประเทศไทยนี้ เราก็พูดกันมากถึงปัญหาครูล้นงาน ครูที่ผลิตขึ้นมาจำนวนมาก ทำงานทำไม่ค่อยได้ หรือครูมีรายได้น้อย เป็นอยู่ไม่ค่อยพอ อันนี้เป็นปัญหาในด้านเศรษฐกิจ ส่วนในด้านสังคม ก็มีปัญหาอีก ปัจจุบันนี้ครูมีฐานะด้อยลงไม่ค่อยได้รับความเคารพนับถือบูชาเหมือนแต่ก่อน

ก่อนนี้ ครูได้รับความนับถือเป็นปูชนียบุคคล เป็นบุคคลที่สังคมยกย่องเชิดชู เป็นอย่างสูง แต่ปัจจุบันนี้รู้สึกว่าคุณค่าของครูด้อยลง เพราะสังคมมีค่านิยมเน้นหนักไปในทางเชิดชูทรัพย์และอำนาจ ไม่ค่อยเชิดชูคุณธรรม

ครูนี้ ถ้าว่าตามหลักการ ก็เป็นตัวแทนผู้หนึ่งหรือประเภทหนึ่งของคุณธรรม เมื่อครูเป็นตัวแทนของคุณธรรม แต่สังคมมีค่านิยมไม่นิยมทางคุณธรรม แต่ไปนิยมทรัพย์และอำนาจ ครูมีทรัพย์และอำนาจน้อย ก็เลยไม่ได้รับความเคารพยกย่อง

แต่มีการถกเถียงกันว่า สาเหตุอาจจะมาจากตัวครูเองที่มีคุณธรรมน้อยลงด้วย จึงไม่ค่อยได้รับความเคารพนับถือ เรื่องมันเป็นไปถึงขนาดที่ว่า บางทีครูเองก็ปรากฏว่า ไม่อยากจะเป็นปูชนียบุคคลด้วยซ้ำไป

ที่นี่ ในด้านคุณภาพของการศึกษา คุณภาพของการศึกษานั้น มองได้ ๒ ด้าน

ด้านที่หนึ่งคือ *วิชาการ* และ *วิชาชีพ* มีเสียงพูดกันมาก หรือร้องทุกข์กันมากว่า เด็กสมัยนี้เรียนไปแล้ว วิชาอ่อน รู้ไม่จริงบ้าง คือ มีวิชาที่เรียนไป แต่เอาไปประกอบอาชีพทำงานไม่ได้จริง บางทีเรียนจบชั้นนั้นชั้นนี้ ก็อ่านหนังสือไม่ค่อยออก ซึ่งที่จริงก็ไม่ใช่เป็นปัญหาเฉพาะประเทศไทย ประเทศที่พัฒนาแล้วก็เป็นปัญหาเช่นเดียวกัน

ที่นี่ มองต่อไปในด้าน *ความประพฤติ* ยังมีปัญหามากขึ้นไปอีก การศึกษาสมัยนี้ ไม่ช่วยให้เด็กมีความประพฤติที่ดีงาม เด็กนักเรียนไม่มีวินัย สำเร็จไปแล้ว ก็เป็นผู้มีความประพฤติไม่ดี เป็นพลเมืองที่ไม่มีค่านิยมและคุณสมบัติที่เอื้อต่อการพัฒนาประเทศชาติให้เจริญ

นอกจากนั้น ปัญหาอีกด้านหนึ่งที่สำคัญก็คือ มีความ *แปลกแยกกับวัฒนธรรมของตนเอง*

รวมแล้วก็เหมือนกับว่า การศึกษานี้ช่วยเด็กไม่ได้ หรือเราให้การศึกษาก็ดีไม่ได้ นี่ก็เป็นปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้น

แต่เท่าที่กล่าวมานั้น ว่าที่จริงแล้ว ปัญหาทุกอย่าง คือปัญหาสังคมหมดทั้งประเทศและทั้งโลกนั้น เป็นปัญหาการศึกษาทั้งสิ้น เมื่อพูดถึงปัญหาการศึกษา จะต้องมองไปที่ปัญหาของสังคมทั้งหมด หรือปัญหาทั้งโลก

ฉะนั้น จะต้องแยกให้ถูกต้อง เราจะนึกถึงปัญหาการศึกษานอกระบบแต่ในวงการของการศึกษาเท่านั้นไม่ได้

ปัญหาที่เรียกว่าเป็นปัญหาในวงการการศึกษา บางที่ไม่ใช่ปัญหาของการศึกษาที่แท้จริงด้วยซ้ำไป เราพูดกันว่าปัญหาการศึกษา เช่น ครูล้างาน ความจริงไม่ใช่เป็นปัญหาของเนื้อตัวของการศึกษา แต่เป็นปัญหาโดยอ้อมที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา เป็นปัญหาในด้านการบริหาร เป็นปัญหาในทางการจัดดำเนินงานอะไรต่างๆ โน้น มันไม่ใช่ปัญหาของเนื้อตัวของการศึกษาที่แท้จริง

ฉะนั้น การที่จะใส่ใจ เอาใจใส่ต่อปัญหาการศึกษา ก็คือ มองปัญหาของสังคมทั้งหมดหรือทั้งโลก เพราะว่าปัญหาที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น เราพูดได้ว่า เป็นปัญหาที่เกิดจากคน แล้วการศึกษาก็มีหน้าที่ที่จะสร้างคน หรือพัฒนาคน ทำให้เป็นคนดีมีคุณภาพ ถ้าคนยังมีปัญหามาก ก็แสดงว่าการศึกษายังทำหน้าที่ได้ไม่สำเร็จผลด้วยดี

ยิ่งปัจจุบันนี้ เมื่อโลกเจริญขึ้น ปัญหากลับเกิดจากคนมากขึ้น ปัญหาที่เกิดจากสิ่งอื่นกลับน้อยลง เราลองนึกดูว่า ที่เรามีอารยธรรม มีการพัฒนาต่างๆ มีความเจริญในการศึกษาทางด้านวิทยาศาสตร์และวิทยาการต่างๆ ขึ้นมานั้น เพื่ออะไร ก็เพราะว่ามนุษย์ต้องการจะแก้ปัญหา เราต้องการที่จะล่องพ้นปัญหาต่างๆ

มนุษย์ตั้งแต่สมัยหินหรือสมัยดึกดำบรรพ์มา ก็มีปัญหาที่จะต้องแก้ไข อย่างที่หนึ่งก็คือภัยจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เช่น ความขาดแคลนปัจจัย ๔ โรคภัยไข้เจ็บ ภัยธรรมชาติต่างๆ และแม้กระทั่งอันตรายจากสัตว์ร้าย นี่เป็นภัยของมนุษย์สมัยดึกดำบรรพ์ ซึ่งเราได้ประสบมาแล้ว และพยายามแก้ไข

นอกจากภัยที่เกิดจากสภาพแวดล้อมในธรรมชาติแล้ว ก็คือภัยจากมนุษย์ด้วยกัน ที่เบียดเบียนกัน แย่งชิงกัน แม้แต่มนุษย์สมัยหินก็มีการต่อสู้กัน มีการรบพุ่งกัน เป็นปัญหาที่เรื้อรังมาตลอดกาล แล้วก็อาจจะมีปัญหาทางจิตใจบ้าง แต่โดยมากเป็นปัญหาทางจิตใจที่สืบเนื่องมาจากปัญหา ๒ อย่างข้างต้น คือ ภัยธรรมชาติ หรือการเบียดเบียนระหว่างมนุษย์ด้วยกัน ถูกมนุษย์คนอื่นเบียดเบียนกดขี่ข่มเหง แล้วจิตใจคับแคบไม่สบาย เป็นทุกข์ หาทงออกไม่ได้ อะไรต่างๆ เหล่านี้

ปัญหาจิตใจของมนุษย์สมัยดึกดำบรรพ์นี้ มักจะมาจากปัญหาด้านอื่น ไม่ใช่เกิดจากจิตใจโดยตรง

เราอาจมองอย่างที่ว่าท่านบอกว่า สัตว์เดรัจฉานทั้งหลายนั้นแหละ ดูซิ มันไม่มีปัญหาจิตใจเลย แต่พอมาเป็นมนุษย์ขึ้น ปัญหาจิตใจก็มากขึ้น และทำไม พอมีการพัฒนามากขึ้น กลับปรากฏว่ามีปัญหาทางจิตใจมากขึ้น เราลองมามองดูกันว่า มนุษย์ประสบความสำเร็จไปแค่ไหนในการแก้ปัญหาทั้งหลาย

ปัญหาด้านที่หนึ่ง คือ ภัยจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ปรากฏว่ามนุษย์มีความสามารถแก้ไขไปได้มาก เช่น ในเรื่องโรคภัยไข้เจ็บ เราต้องยอมรับว่า ความเจริญทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีได้ช่วยมนุษย์เป็นอย่างมาก

สมัยก่อนนี้ ในช่วงไม่กี่สิบปีไม่กี่ร้อยปี ก็จะมีวงจรของโรคระบาดที่ร้ายแรงกันครั้งหนึ่ง แม้แต่ในสมัยกรุงเทพฯ นี้ เราก็จะได้ยินว่ามีอหิวาตกโรคระบาดครั้งใหญ่ๆ ตั้งหลายครั้ง แต่ละครึ่ง คนก็ตายกันไปเรียกได้ว่าเกือบครึ่งค่อนเมือง ต่อมาความเจริญทางวิทยาศาสตร์ ความก้าวหน้าทางการแพทย์ก็ได้มาช่วยแก้ไข ทำให้เราพ้นไปจากโรคอหิวาต์ เดียวนี้แทบจะไม่มีอหิวาต์ระบาดแล้ว แม้จะมีบ้าง ก็อยู่ในวงแคบ เราสามารถจำกัดขอบเขตและทำให้หมดไปได้อย่างรวดเร็ว ไข้ทรพิษ และกาฬโรคก็เช่นเดียวกัน หมดไปแล้ว

โรคบางอย่าง เช่น ไข้ดิงอักเสบ ถ้าเป็นสมัยโบราณ จะต้องรอจนกระทั่งไข้ดิงนั้นอักเสบรุนแรงขึ้นจนแตก แล้วก็ต้องตายไปด้วยความทุกข์ทรมานเป็นอันมาก แต่ปัจจุบันนี้ วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีทางการแพทย์ปัจจุบันก็ช่วยเราได้ เรื่องไข้ดิงกลายเป็นเรื่องเล็กน้อย ผ่าตัดเดี่ยวเดี๋ยวก็เสร็จ นอนอยู่บนเตียงในโรงพยาบาลสัก ๓-๔ วัน ก็ออกมาเดินได้ จะเป็นเนื้องอก เป็นนิ่ว ก็ผ่าออกได้ทั้งนั้น หรืออย่างโรคพิษสุนัขบ้า แม้ว่าถ้าปรากฏโรคมีอาการขึ้นมาแล้วจะแก้ไขไม่ได้ แต่เมื่อถูกกัด ก็มีวัคซีนที่จะฉีดกันได้ จะมีภัยธรรมชาติที่ร้ายแรง ก็รู้ล่วงหน้า เตรียมป้องกัน และช่วยเหลือกันได้รวดเร็ว การสื่อสารคมนาคม การติดต่อต่างๆ เป็นไปได้อย่างรวดเร็ว ไปไหนมาไหน มีรถยนต์ มีเรือเร็ว มีเครื่องบิน ฯลฯ

ที่ว่ามานี้ก็เป็นความเจริญทางวิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยี ที่มาช่วยมนุษย์ ซึ่งในแง่นี้เรียกว่า ช่วยไปได้มากทีเดียว

แต่เมื่อพ้นจากปัญหา หรือบรรเทาปัญหาด้านหนึ่งไปแล้ว ก็ปรากฏว่า เรากลับมีปัญหาจากธรรมชาติและสภาพแวดล้อมอยู่อีกนั้นแหละ แต่เป็นปัญหาใหม่ที่เกิดจากมนุษย์ทำขึ้นเอง ได้แก่ เรื่องสภาพแวดล้อมเป็นพิษ มีมลภาวะ และความร่อยหรอของทรัพยากร ซึ่งเป็นปัญหาว่ากำลังจะหมดไป และบางอย่างก็เป็นของที่ไม่มีการหมุนเวียน ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นมาได้ใหม่อีก เมื่อหมดไปจริงๆ แล้ว เราก็จะประสบปัญหาว่าจะหาอะไรมาใช้แทน

แม้ในด้านโรคภัยไข้เจ็บ ก็มีความเจ็บป่วยอย่างใหม่ๆ เกิดขึ้นจากการสร้างสรรค์ของมนุษย์อีก เช่น สารเคมี เป็นต้น ซึ่งทำให้เกิดโรคภัยใหม่ๆ อย่างที่เราจะวางกันอยู่ว่า ปัจจุบันเราอาจจะเป็นโรคมะเร็งกันมากขึ้น เพราะว่าเราอยู่ในสภาพแวดล้อมและความเป็นอยู่ ตลอดจนอาหาร การรับประทาน ที่ไม่เป็นไปตามธรรมชาติ

ที่กล่าวมานี้ เป็นพิษเป็นภัย เป็นอันตรายใหม่ๆ ซึ่งล้วนแต่เป็นเรื่องที่แสดงให้เห็นว่า ภัยอันตรายของมนุษย์ยังมีอยู่มากมาย เมื่อมองในแง่หนึ่งก็คือ ปัญหาของมนุษย์มากขึ้น และโดยเฉพาะเรื่องที่ว่ามาแล้วคือ **ปัญหาทางจิตใจ** ปรากฏว่ามีมากขึ้นทุกทีๆ ปัญหาคนเป็นโรคจิตมีสถิติสูง อย่างในประเทศไทยเราเองนี่ ซึ่งเป็นประเทศที่กำลังพัฒนา ก็ปรากฏว่ากำลังตามประเทศที่พัฒนาในด้านของความเป็นโรคจิตนี้ด้วย

เพื่อรวบรัด อาตมภาพจะขอโอกาสอ่านปัญหาของประเทศไทยบางส่วน ที่มีใน **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ** มาฟังกันดู ขอเสียเวลาสักนิด เป็นการสรุปปัญหาของประเทศไทย มีตอนหนึ่งบอกว่า

...สภาพชีวิตของคนในเมืองมีลักษณะที่สับสนวุ่นวายและแออัด ซึ่งก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมทางด้านวัฒนธรรม ค่านิยม สุขภาพกาย และสุขภาพจิต และความไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน...นอกจากนั้น ผลจากความพยายามและการพัฒนาของรัฐยังมิได้กระจายไปอย่างทั่วถึง ประชาชนของประเทศอีกจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแหล่งเสื่อมโทรม (ที่ปัจจุบันเรียกว่า ชุมชนแออัด - ผู้เขียน) และในพื้นที่ชนบทที่ห่างไกล ยังมีความเป็นอยู่ที่ล้าหลัง และมีฐานะที่ยากจน ทั้งนี้เพราะการขาดคุณภาพทั้งในด้านสุขภาพทางกาย พื้นฐานสติปัญญา และความสามารถทางการประกอบอาชีพ*
นี่ตอนหนึ่ง และอีกตอนหนึ่งว่า

เด็กในวัยก่อนเรียนและในวัยเรียน เป็นโรคขาดอาหาร ร้อยละ ๔๐-๕๐ โลหิตจาง ร้อยละ ๓๓ ขาดวิตามิน ร้อยละ ๔๐-๕๐ เด็กและเยาวชนอายุ ๐-๒๔ ปี ตายด้วยอุบัติเหตุในรูปต่างๆ ร้อยละ ๔๙.๑๒ มีเด็กปัญญาอ่อน ร้อยละ ๓-๔ ที่ป่วยเป็นโรคจิต โรคประสาท มารับการรักษาที่โรงพยาบาล มี

* แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๒๕-๒๕๒๙, หน้า ๒-๘ (คัดและตัดตอนมาโดย ประสาร มาลากุล ณ อยุธยา “การศึกษากับการพัฒนาคูณภาพชีวิต” วารสารครุศาสตร์ ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๑ ก.ค.-ก.ย. ๒๕๒๖ หน้า ๓)

จำนวนกว่า ๕ แสนคนในรอบปี ทางด้านการศึกษา มีผู้ไม่รู้หนังสือ เป็นจำนวน ๔ ล้าน ๘ แสนคน ผู้ที่สำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษา มีเพียงร้อยละ ๖๒ ในจำนวนนี้ ร้อยละ ๗๐.๕ ไม่มีโอกาสเรียนต่อชั้นมัธยมศึกษา สำหรับปัญหาทางด้านยาเสพติดและอาชญากรรมก็มีอยู่สูง เฉพาะเยาวชนมีอัตราการติดยาเสพติดถึงร้อยละ ๕๔.๔๘ ของผู้ป่วยทั้งหมด และต้องคดีต้องขึ้นศาล เฉพาะในกรุงเทพมหานครมีจำนวน ๓,๖๑๐ คน ในรอบปีที่ผ่านมา ส่วนในเรื่องรายได้และฐานะทางเศรษฐกิจก็ปรากฏว่า ยังมีประชาชนที่มีรายได้น้อย อยู่ในระดับยากจนมากอยู่เกือบ ๑ ใน ๓ ของประชากรทั้งประเทศ โดยในจำนวนนี้ ร้อยละ ๙๐ เป็นประชากรในเขตชนบท ซึ่งประมาณว่าไม่น้อยกว่า ๑๐ ล้านคน*

นี่เป็นข้อสรุปปัญหาของประเทศไทย ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๕ เป็นฉบับเก่าด้วยซ้ำ พ.ศ. ๒๕๒๕-๒๕๒๙ ปัจจุบันนี้เป็นแผนที่ ๖ แต่ปัญหาต่างๆ เหล่านี้ก็ยังคงอยู่ อาจจะเปลี่ยนแปลงไปบ้าง บางอย่างอาจจะดีขึ้น แต่บางอย่างก็อาจจะทรุดลง

รวมแล้วก็เป็นอันว่า ประเทศเรามีปัญหามาก แล้วมองออกไปทั่วโลกก็มีปัญหา มาก แล้วก็มองโดยสรุปว่า เมื่อพัฒนากันไปแล้ว ก็กลายเป็นว่า ทำไมจึงมีปัญหามากขึ้น การพัฒนานั้นมีความหมายอย่างหนึ่ง คือการแก้ปัญหาหรือทำปัญหาให้หมดไป แม้เราจะอ้างได้ว่าปัญหาบางอย่างเราทำให้น้อยลงได้จริง แต่ก็มีปัญหาอีกหลายอย่างที่เกิดขึ้น ซึ่งดูเหมือนว่าจะไม่คุ้มกันด้วยซ้ำ ซึ่งปัญหาที่เกิดขึ้นนี้มักเป็นปัญหาที่ร้ายแรงกว่า ในเมื่อมีปัญหามากขึ้น ก็เป็นอันว่า การพัฒนานั้นไม่สำเร็จผลด้วยดี

เมื่อการพัฒนาเป็นผลมาจากคน คือคนเป็นผู้ทำการพัฒนา และทำการพัฒนาไม่ได้ผลดี คนนั้นเป็นผลผลิตของการศึกษา ก็แสดงว่าการศึกษานั้นยังไม่ได้ผลดีเท่าที่ควร เท่ากับว่าตัวการศึกษาเองก็ยังมีปัญหา จึงได้บอกไว้ว่า เป็นสิ่งที่ยังต้องพัฒนาต่อไป เอาละ นี่ก็เป็นการวิเคราะห์ข้อหัวข้อเรื่องนิดหน่อย

โดยสรุปก็เป็นอันยอมรับว่า ปัจจุบันนี้ ปัญหาเกิดจากคนมากกว่าปัญหาที่เกิดจากสิ่งอื่น แม้แต่ปัญหาสภาพแวดล้อมหรือธรรมชาติ ก็เป็นปัญหาที่คนสร้างขึ้น ปัญหาจากธรรมชาติเองแท้ๆ บัดนี้ไม่ค่อยมีเรื่องที่ต้องนำวิตกแล้ว

* เรื่องเดิม หน้า ๓๑๒-๓๔๔.

ปัจจุบันนี้ คงแทบไม่มีใครจะต้องไปกลัวเสือ กลัวช้าง กลัวแรด กลัวกระทิงป่า จะมาทำร้ายคนอื่นอีกแล้ว ต่อไปนี้เราก็ก้าวแต่เรื่องคนและสิ่งที่คนสร้างขึ้นมานั้นแหละว่ามันจะทำร้ายพวกเราด้วยตัวเอง จนกระทั่งว่าโลกนี้อาจจะพินาศไป อารยธรรมอาจจะสูญสิ้น ล้วนแต่เป็นปัญหาของคน หรือคนที่กลายเป็นปัญหา

...คือ เรื่องมันเป็นไปในทำนองว่า เมื่อเริ่มต้น คนเห็นไปว่าธรรมชาติสร้างปัญหาให้มากนัก ก็จึงพัฒนาอะไรต่างๆ เพื่อแก้ปัญหาเอาชนะธรรมชาติ มาดูอีกทีปรากฏว่ามีแต่ภัยจากคน มีแต่ปัญหาจากคนแทบทั้งนั้น คนกลายเป็นตัวปัญหาเสียเอง และเมื่อเป็นปัญหาของคน ก็คือ เป็นปัญหาของการศึกษา ก็เลยจะต้องมาหาทางปรับปรุงแก้ไขพัฒนาการศึกษากันให้ดียิ่งขึ้นไป

ความหมายของคำว่า “พัฒนา”

ที่นี้แทรกนิดหนึ่ง เมื่อพูดถึงคำว่าพัฒนาแล้ว ก็เลยอยากจะขอพูดเป็นเกร็ดความรู้เกี่ยวกับคำว่า “พัฒนา” นิดหน่อย

คำว่า พัฒนานี้ เรามาใช้กันก็เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๕๐๓ หรือ ๒๕๐๑ ตอนเริ่มศตวรรษที่ ๒๖ ของพุทธศักราชนี้เอง คือในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ตอนนั้นเริ่มมีการใช้คำว่า “พัฒนา” ขึ้นมาในความหมายอย่างที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน

คำว่า “พัฒนา” นั้น ตัวมันเองก็แปลว่า เจริญ ถ้าว่าตามแนวของพุทธศาสนาแล้ว คำว่าพัฒนาน่าจะแยกได้เป็น ๒ ส่วน

ส่วนหนึ่งก็คือการพัฒนาคน การพัฒนาคนนี้ ศัพท์ทางพระเรียกว่า “ภาวนา” *ภาวนา* หมายถึงการพัฒนาคน การพัฒนาคนนั้น ไม่ว่าจะขึ้นไปทางด้านกายหรือจิตก็ตาม อย่างที่กล่าวต่อไปว่ามี ๔ ด้านนี้ เรียกว่า ภาวนา

ส่วนการพัฒนาอย่างอื่นๆ อย่างพวกพัฒนาวัตถุ พัฒนาสภาพแวดล้อมนี้ จึงจะเรียกว่า *พัฒนา* หรือ *วัฒนา*

การพัฒนาคน ที่เรียกว่าภาวนานั้นแหละ คือ ความหมายของการศึกษา หรือถ้าว่าตามหลักพุทธศาสนา การศึกษาในความหมายหนึ่ง ก็คือคำว่าภาวนา ที่เราใช้ปัจจุบันว่าพัฒนาซึ่งจะได้พูดกันต่อไป

ส่วนการพัฒนาอย่างอื่น ๆ ที่ไม่ใช่การศึกษาโดยตรง ไม่ใช่การพัฒนาคน ซึ่งเป็นเรื่องของศัพท์ที่ใช้ว่าพัฒนาจริงๆ เช่น ไปพัฒนาท่าถนนหนทาง ไปพัฒนาสร้างบ่อน้ำ สระน้ำ อ่างเก็บน้ำ ให้ชาวบ้าน เป็นต้น ก็เป็นการพัฒนาในความหมายที่ว่าเพิ่มพูนขยาย ทำให้มาก หรือทำให้เติบโตขึ้นในทางวัตถุ

อย่างไรก็ดี คำว่า “พัฒนา” นั้นก็ดี หรือ คำว่า “เจริญ” ในความหมายของภาษาไทยก็ดี ขอให้คิดอีกแง่หนึ่งว่า ไม่ได้แปลว่าทำให้มากขึ้น หรือเพิ่มพูนขึ้นอย่างเดียว บางทีมันแปลว่า *ตัด* หรือ *ทิ้ง* ก็มี

ขอให้นึกถึงภาษาไทย เราใช้คำว่า “เจริญ” ในความหมายว่า *ตัด* หรือ *ทิ้ง* เช่น เจริญพระเกศา แปลว่า ตัดผม ไม่ได้ไปยืดผมให้ยาวขึ้น จริงอยู่ อาจจะไปตัดผมแล้วผมใหม่มันงอก แต่ตอนที่เจริญ คือ ไปตัดมันออก หรือเจริญงาข้าง ก็แปลว่าไปตัดงาข้าง หรือว่ายาในหม้อนี้มันเก่า มันเสีย คนโบราณเขาบอกว่า เอาหม้อยานี้ไปเจริญเสีย เจริญในที่นี้ แปลว่า *ทิ้ง* เพราะฉะนั้น เจริญนี้ไม่ได้แปลว่า เพิ่มพูน ทำให้มากขึ้น หรือขยายอย่างเดียว แต่บางทีมันแปลว่า *ทิ้ง* ก็มี

บังเอิญภาษาบาลีก็คล้ายๆ กัน คำว่า “พัฒนา” นั้น ตามปกติก็แปลว่า ออกงาม หรือทำให้เพิ่มพูนขยายตัวขึ้น แต่บางทีมันแปลว่า *ตัด* ยกตัวอย่าง เช่น คำว่า วัชฌกั (หรือวัชกั) แปลว่า ช่างไม้ ช่างไม้ นั่นเป็นช่างตัดไม้ ตัดแล้ว เอามาแต่ง เอามาต่อต่างๆ แม้ว่านักภาษาบาลีอาจจะเถียงกัน เรื่องอักษรตัวสะกด ว่าเป็น ท ทหาร หรือ ท มณโฑ เป็น ธ ธง หรือ ฌ ผู้เฒ่า แต่ช่างไม้ นั่นก็มีความหมายว่า ตัดได้ด้วย

เพราะฉะนั้น ในการพัฒนานี้ เราอย่าไปนึกแต่เพียงว่าทำให้เจริญงอกงามอย่างเดียว คงจะต้องคิดด้วยในแง่ที่ว่า บางทีก็จะต้องตัดทิ้งเสียบ้าง คือ *ทิ้ง* สิ่งที่ควรทิ้ง *ตัด* สิ่งที่ควรตัด แล้วบางทีมันอาจจะเป็นการพัฒนาที่ถูกต้องก็ได้

นอกจากนั้น คำว่า “พัฒนา” ในภาษาบาลี บางครั้งมันแปลว่า *รก* ก็มี ท่านคงจำภาษิตบทหนึ่งได้ที่บอกว่า “น สียา โลกวฑฺฒโน” โลกวิวัฒนา วิวัฒนตัวนั้นก็คือ พัฒนา “น สียา โลกวฑฺฒโน” หรือ น สียา โลกพัฒนา นั่นเอง ทีนี้นักปราชญ์ท่านหนึ่งก็แปลว่าอย่าเป็นคนรกโลก เพราะฉะนั้น ก็ต้องระวังเหมือนกันว่า การพัฒนา มันทำให้รกบ้าง หรือเปล่า ถ้าทำให้รก ก็จะต้องมาใช้คำว่าพัฒนาในความหมายที่ว่า *ตัด* ว่า *ทิ้ง* เสียบ้าง นี้ก็เป็นเพียงเกร็ดเท่านั้น

สืบสาวสาเหตุของการศึกษา หรือการพัฒนา ที่ผิดพลาด

หันกลับมาพูดถึงเรื่องพัฒนาที่ว่านี้กันใหม่ ก็เป็นอันว่า การพัฒนานี้ได้เกิดเป็นปัญหาขึ้นมา เพราะว่าพัฒนาไปแล้วเกิดปัญหามากขึ้น ที่จริง ถ้าพัฒนาไปแล้วเกิดปัญหาขึ้นมา มันก็ไม่น่าจะเรียกว่า “พัฒนา” เพราะมันไม่ได้เจริญจริง คือ ถ้าหากว่าพัฒนาไปแล้ว มันไม่เจริญ มันเป็นปัญหา มันก็เสื่อม เสื่อมแล้วมันก็น่าจะเรียกว่า “หายนะ” วัฒนา ตรงข้ามกับหายนะ

แต่ถ้าเราไม่ยอมใช้คำว่า หายนะ ก็อาจจะต้องหันมาใช้คำว่า “พัฒนาผิดพลาด” การพัฒนาผิดพลาดก็เกิดจากคนทำผิดพลาด นั่นเอง *คนผิดพลาด ก็เพราะว่าการศึกษาไม่ดี* เอาอีก ก็ต้องโทษการศึกษานั้นแหละ

การพัฒนาที่ผิดพลาดนั้นก็มีส่วนอย่าง เมื่อก็ก็ได้บอกแล้วว่าปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งในการพัฒนาของมนุษย์ยุคปัจจุบันนี้ก็คือ **วิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยี** และดูเหมือนว่าสิ่งเหล่านี้กำลังจะเป็นปัญหาที่ยิ่งใหญ่มากในสภาพปัจจุบัน ซึ่งควรจะยกมาเน้นเป็นพิเศษ ในที่นี้ก็เลยจะขอยกตัวอย่างให้เห็นว่า การพัฒนาผิดพลาดในเรื่องวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ทำให้เกิดผลเสียหายได้มากมาย

แต่ก่อนนี้ วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ได้เป็นความหวังของมนุษย์ที่จะนำความสุขสมบูรณ์มาให้ มนุษย์ฝันว่า เมื่อวิทยาศาสตร์เจริญถึงที่สุด เทคโนโลยีเจริญเต็มที่ของมันแล้ว เราจะอยู่กันอย่างอุดมสมบูรณ์พร้อมทุกสิ่งทุกอย่าง แต่อย่างทีบอกเมื่อคืน บัดนี้ผลปรากฏว่า แม้ว่ามันจะช่วยมนุษย์ได้มาก แต่ผลร้ายก็ดูเหมือนว่าจะมากกว่า

ทั้งนี้ปัญหาอยู่ที่ไหน นักปราชญ์พวกหนึ่งก็บอกว่า อยู่ที่การใช้ผิด คือ การนำเอาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไปสนองความต้องการที่ชั่วร้ายของมนุษย์ แทนที่จะนำไปสนองความต้องการที่ดีงาม

...หรือมิฉะนั้นก็เป็นเพราะการใช้อย่างไม่รู้จักขอบเขต ไม่รู้จักประมาณ ไม่มีการยับยั้งชั่งใจ เมื่อใช้ไม่มีประมาณ มันก็เกิดโทษขึ้นมา เช่น การใช้เชื้อเพลิงอย่างไม่จำกัดขอบเขต ไม่รู้จักประมาณ ก็ก่อให้เกิดผลร้ายในทางที่ขาดแคลนทรัพยากรบ้าง ทำให้สภาพแวดล้อมเสีย เกิดมลภาวะขึ้นบ้าง

นอกจากนั้นก็สืบเนื่องมาจากความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ มีปัญหาหลายอย่างซึ่งมนุษย์ที่เจริญแล้วด้วยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีนี้แหละ นำวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมาใช้แล้ว เกิดผลเสียขึ้นในระยะยาว เพราะความรู้เท่าไม่ถึงเพียงพอ

ยกตัวอย่าง เช่น เราอาจจะนำเอาวิธีการผลิตอาหาร วิธีถนอมอาหารด้วยสารเคมีหรือด้วยวิธีการเทคโนโลยีมาใช้กันอย่างแพร่หลาย แล้วเราก็ภูมิใจว่าเราประสบความสำเร็จ มีความเจริญก้าวหน้ามาก และนี่ก็ถือว่าเป็นสิ่งหนึ่งที่ทำให้มนุษย์มั่งคั่งพร้อมพร้อมมีความสุขโดยสมบูรณ์ แต่เมื่อเวลาผ่านไปอีก ๑๐ ปี ๒๐ ปี เกิดมีการค้นพบใหม่ว่า สิ่งที่ทำนั้นเป็นผลร้ายเสียแล้ว กลายเป็นพิษ เช่น สารเคมีนั้นอาจทำให้เกิดเป็นมะเร็ง เป็นต้น มนุษย์ก็เริ่มกลัว เลิกใช้สิ่งนั้น และตอนนี้ก็ชักจะหันกลับไปหาธรรมชาติอีก เป็นต้น นี่ก็แสดงว่ายังมีความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ของมนุษย์

การรู้เท่าไม่ถึงการณ์นั้นก็คือ การที่มีความรู้ในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยเหล่านั้นไม่ทั่วถึงเพียงพอ จึงจะต้องสำนึกอยู่เสมอว่า มนุษย์แม้ว่าจะเจริญด้วยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีถึงเพียงนี้ ก็ยังมีความรู้เท่าไม่ถึงการณ์อยู่เป็นอันมาก โมหะก็ยังมืออยู่ เพราะฉะนั้นจึงเป็นเรื่องที่ไม่ควรประมาท

ตัวอย่างง่ายๆ ง่ายๆ ที่ชาวบ้านทั่วไปพอรู้เห็น ก็เช่น ดีดีที เมื่อผลิตขึ้นมาได้ใหม่ๆ ตื่นเต้นกันมาก เหมือนเป็นการค้นพบของวิเศษอย่างหนึ่งที่เดียว มด ยุง แมลง ร้ายทั้งหลาย จะไม่มีมารบกวนคน สัตว์เลี้ยง และพืชผักผลไม้ของเราอีกต่อไป ไปไหนๆ ก็เห็นคนใช้ดีดีทีกันทั่วไปหมด แต่หลังจากนิยมใช้กันมาหลายปี มนุษย์จึงเริ่มเข้าใจโทษภัยของดีดีที นอกจากแมลงหลายอย่างจะต้านทานทนต่อดีดีทีได้ดีขึ้น ดีดีทีกำจัดมันไม่ค่อยได้ผลนักแล้ว ดีดีทีนั้น ก็มีผลร้ายต่อชีวิตของตนเอง และต่อสภาพแวดล้อมของมนุษย์ในแง่ด้านต่างๆ มากหลาย จนผลได้ไม่คุ้มผลเสีย ความนิยมใช้ดีดีทีก็ลดลงไปบางประเทศถึงกับห้ามขายดีดีทีในประเทศของตน

อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ ยาคลอแรมเฟนิคอล (Chloramphenicol) เมื่อสัก ๒๐ ปีมาแล้ว เมื่อมียานี้ขายใหม่ๆ คนเห็นผลในการรักษาโรคหลายอย่างชะงัดมาก จนใช้กันอย่างเป็นยาครอบจักรวาล เป็นหวัดก็กินคลอแรม จะอักเสบเป็นหนอง ตลอดจนเป็นอหิวาต์ ก็หาคลอแรม แต่แล้วต่อมาก็จึงรู้ตระหนักว่า ยาคลอแรมนั้นมีโทษร้ายแรงมากด้วย ทำให้ไขกระดูกผลิตเม็ดเลือดไม่ได้ คนเป็นโรคโลหิตจางร้ายแรงบ้าง ตายไปบ้าง ต้องเดือนต้องห้ามกัน จนเดี๋ยวนี้มีการใช้ยาคลอแรมน้อยเหลือเกินแล้ว ถ้าไม่จำเป็นจริงๆ ก็ไม่ใช้ และต้องใช้อย่างระมัดระวังมาก

เรื่องเช่นนี้ บางอย่างนักวิทยาศาสตร์ นักวิชาการหรือผู้เชี่ยวชาญก็พอรู้คุณโทษ แต่คนทั่วไปไม่รู้ ไม่ใส่ใจ ก็ใช้หรือปฏิบัติกันอย่างไม่ดีมีขอบเขต ในประเทศที่พัฒนาแล้ว ก็มีการควบคุมกันหน่อย และคอยสืบค้นระวังพิษภัยด้วยความไม่ประมาท แต่ในบางประเทศที่ไม่ค่อยพัฒนา มักจะปล่อยให้ใช้ให้ทำกันตามชอบใจ

ผลผลิตหรือความสำเร็จหลายอย่างของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ที่ว่าดีนัก วิเศษนักในเวลา นี้ ต่อไปอีก ๑๐-๒๐ ปี ข้างหน้า อาจปรากฏว่ามีผลร้ายหรือมีพิษภัย มากก็ได้

คนบางกลุ่ม โดยเฉพาะในประเทศที่พัฒนาแล้ว จึงชักจะไม่มั่นใจในวิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยี บางพวกก็ชักจะหวาดกลัวเอามากๆ ถึงกับพยายามหลีกเลี่ยงการใช้ ผลผลิตและวิธีการแบบวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี หันกลับไปหาธรรมชาติ หรือ วิธีการอย่างธรรมชาติกันมากขึ้น ทั้งที่ทำได้ยากลำบากและเหน็ดเหนื่อยกว่า

ที่ว่ามานี้ และที่จะพูดต่อไปนี้ ไม่ใช่เฉพาะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเท่านั้น แต่หมายถึงวิทยาการและระบบวิธีการอย่างสมัยใหม่ทั้งหมด ไม่ว่าจะศาสตร์หรือวิทยา ใดๆ โดยยกเอาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีขึ้นมาพูดถึงอย่างเป็นทางการ เพราะ ศาสตร์วิทยาหรือวิทยาการสมัยใหม่เหล่านั้นทั้งหมด ล้วนแต่อิงวิทยาศาสตร์ อ่าง วิทยาศาสตร์ วางรากฐานอยู่บนวิทยาศาสตร์ ใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์และใช้หรือ อาศัยเทคโนโลยีกันแทบทั้งนั้น อย่างน้อยก็พยายามแสดงตนว่าเป็นวิทยาศาสตร์ พูด อีกอย่างหนึ่ง เหมือนว่ามีวิทยาศาสตร์เป็นแกนใน ที่แล่นร้อยให้โยงถึงกันหมด

...และที่สำคัญยิ่งก็คือ วิทยาศาสตร์อยู่ใกล้ชีวิต หรือเข้าถึงธรรมชาติมากที่สุด เพราะสาระของวิทยาศาสตร์ก็เริ่มจากการค้นพบกฎเกณฑ์ในธรรมชาตินั่นเอง แล้ว วิทยาศาสตร์ก็เป็นฐานที่เชื่อมโยงให้แก่ศาสตร์วิทยาอื่นๆ ต่อไป ข้อที่จะพูดถึง วิทยาศาสตร์ต่อไปนี้ จึงใช้ได้กับศาสตร์วิทยา หรือวิทยาการอื่นๆ ด้วย

บทที่ ๒

มูลฐานหรือจุดกำเนิดของการศึกษา

จุดเริ่มหรือแก่นนำ ที่จะให้วิทยาศาสตร์ การศึกษา และการพัฒนา ดำเนินไปอย่างถูกต้อง

การพัฒนาผิดพลาด ที่ทำให้เกิดปัญหาขึ้นจากวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี นอกจากเกิดขึ้นเพราะใช้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในทางที่ผิด และเพราะรู้เท่าไม่ถึงการณ์แล้ว สาเหตุอีกอย่างหนึ่งก็เป็นเพราะว่า เราไม่ได้ปฏิบัติตามหลักความคิดจิตใจ หรือความมุ่งหมายใฝ่ปรารถนาของผู้ที่คิดหรือสร้างสรรค์วิทยาศาสตร์นั้นขึ้นมา

เราใช้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี แต่เราไม่ศึกษาให้ถึงความคิดจิตใจและความรู้สึกของนักวิทยาศาสตร์ หรือไม่ศึกษาความคิดจิตใจแบบที่สร้างสรรค์วิทยาศาสตร์นั้นขึ้นมา

ความจริง นักวิทยาศาสตร์จำนวนมาก โดยเฉพาะที่ยิ่งใหญ่นั้น เป็นคนที่มีจิตใจละเอียดอ่อน มีความเป็นมนุษย์หรือที่เราเรียกว่ามีมนุษยธรรมสูง แต่เมื่อเขาสร้างผลงานสร้างความสำเร็จในทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีขึ้นมาแล้ว มนุษย์อื่นๆ เขามาใช้ ไม่ได้คำนึงถึงความคิด ความเข้าใจ และความคาดหวังของเขาเลย แต่มักใช้เพียงเพื่อสนองความต้องการของตนเองเท่านั้น

ในแง่นี้ เราอาจจะพูดเหมือนกับว่ามีมนุษย์จำนวนมากขาดความกตัญญู คือเป็นการไม่กตัญญูอย่างหนึ่ง ต่อคนที่เป็แหล่งเกิดของความรู้ความคิดเหล่านั้น

ในเรื่องนี้ อาตมภาพขอยกตัวอย่าง เพื่อให้เห็นว่าเรื่องวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่แท้จริงนั้น ถ้าหากเป็นไปถูกต้องตามแก่นแท้แล้ว มันจะเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความดีงามได้

ในที่นี่ จะขอยกตัวอย่างเรื่องของนักวิทยาศาสตร์บางคนมาพิจารณา นักวิทยาศาสตร์คนหนึ่งที่จะพูดถึงในที่นี้คือ นายอัลเบิร์ต ไอน์สไตน์ (Albert Einstein, ค.ศ. 1879-1955/พ.ศ. ๒๔๒๒-๒๔๙๘)

อัลเบิร์ต ไอน์สไตน์นี้ นับถือกันว่าเป็นนักฟิสิกส์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในโลกคนหนึ่ง ในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ บางคนก็ยกย่องให้ว่าเป็นนักวิทยาศาสตร์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในยุคปัจจุบัน

ไอน์สไตน์นี้ ไม่ใช่เฉพาะจะเป็นนักวิทยาศาสตร์เท่านั้น แต่เขาเป็นคนที่มีความสนใจในศาสนาและการศึกษามากด้วย เขามีทัศนะในเรื่องของศาสนาที่สัมพันธ์กับวิทยาศาสตร์

แต่ความเข้าใจเกี่ยวกับศาสนาของไอน์สไตน์นั้น อาจจะไม่เหมือนกับคนอื่นหลายคน คือว่า คนที่เรียกตัวเองว่ามีศาสนา หรือคนเคร่งศาสนา ในปัจจุบันนี้ก็ตามในอดีตก็ตาม หลายคน ถ้ามองในสายตาของไอน์สไตน์ ก็อาจจะเป็นคนที่ไม่ใช่เป็นคนมีศาสนาก็ได้ และคนที่มีความสนใจในสายตาของไอน์สไตน์ ก็อาจจะเป็นคนที่ไม่ใช่ผู้นับถือศาสนาในสายตาของหลายๆ คนก็ได้

จะอย่างไรก็ตาม ไอน์สไตน์ก็ถือศาสนาเป็นเรื่องสำคัญ และเราก็ควรจะมองดูว่า ไอน์สไตน์มีความคิดอย่างไรเกี่ยวกับศาสนา ยิ่งกว่านั้น เขาถือศาสนาเป็นเรื่องสำคัญต่อวิทยาศาสตร์มากด้วย และทัศนะของเขาก็โยงมาถึงการศึกษ ซึ่งเราก็น่าจะรับฟังว่า ไอน์สไตน์ซึ่งมีความสนใจในการศึกษาเป็นอย่างมาก มีทัศนะในทางการศึกษาอย่างไร

ก. วิทยาศาสตร์กับศาสนา (กับสังขธรรม)

มองดูในแง่ของไอน์สไตน์ สิ่งหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง ก็คือสิ่งที่เขาถือว่าเป็นความคิดจิตใจของนักวิทยาศาสตร์ หรือจิตใจแบบวิทยาศาสตร์

ปัจจุบันนี้เราพูดถึงถึงวิธีการวิทยาศาสตร์ บางทีก็พูดถึงทัศนคติแบบวิทยาศาสตร์ แต่ตอนนี้เรากำลังจะพูดถึงจิตใจแบบวิทยาศาสตร์ เพราะว่า ทัศนคติแบบวิทยาศาสตร์ วิธีการแบบวิทยาศาสตร์ก็ดี ยังไม่เพียงพอ ไม่เพียงพอที่จะให้เกิดการพัฒนาอย่างถูกต้องที่จะสร้างความเจริญให้แก่มนุษยชาติได้ แล้วก็ไม่เพียงพอแก่การที่แม้แต่จะเป็นนักวิทยาศาสตร์ที่ดี หรือถ้าพูดตามภาษาของไอน์สไตน์ก็คือ ไม่เป็นนักวิทยาศาสตร์ที่แท้จริง

เพราะฉะนั้น การเป็นนักวิทยาศาสตร์ที่แท้จริงนั้น อยู่ที่มีจิตใจวิทยาศาสตร์ด้วย ไม่ใช่อยู่ที่การใช้เทคโนโลยี ไม่ใช่อยู่ที่การมีท่าทีวิทยาศาสตร์หรือวิธีการวิทยาศาสตร์ อย่างที่ว่าเมื่อกึ่งนี้เท่านั้น จิตใจแบบวิทยาศาสตร์นั้นเป็นอย่างไร จะขอเสียเวลาอ่านความคิดของไอน์สไตน์สักเล็กน้อย

ไอน์สไตน์บอกอย่างนี้ว่า

วิทยาศาสตร์จะได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นมาได้ ก็โดยบุคคลที่เต็มเปี่ยมด้วยความใฝ่ปรารถนาต่อสัจธรรม และปัญญาที่เข้าใจถึงความจริง นักวิทยาศาสตร์ที่แท้จริงทุกคน มีความเชื่ออย่างลึกซึ้งว่า กฎเกณฑ์ที่กำกับสากลพิภพนี้เป็นสิ่งที่มีเหตุผล และสามารถเข้าใจได้ด้วยเหตุผล

อันนี้เขาบอกว่าเป็นการเริ่มต้นที่จะก้าวสู่จิตใจวิทยาศาสตร์ เขาบอกต่อไปว่า

บุคคลที่ก่อให้เกิดผลสำเร็จในทางสร้างสรรค์ที่ยิ่งใหญ่ในทางวิทยาศาสตร์ทุกคน มีความเชื่อมั่นทางศาสนาอย่างแท้จริง สากลจักรวาลของเรานี้ เป็นสิ่งที่มีความสมบูรณ์ และสามารถรับรู้ได้ด้วยการแสวงหาความรู้อย่างมีเหตุผล ซึ่งเป็นความรู้ลึกอันแรงกล้าที่ทำให้เกิดความมุ่งมั่นอุทิศตนอย่างไม่ลดละถดถอย และความมุ่งมั่นอุทิศตนนี้โดยเฉพาะแท้ๆ ที่ทำให้คนสามารถบรรลุผลสำเร็จที่ยิ่งใหญ่ของเขาได้¹

อันนี้คือจิตใจวิทยาศาสตร์ อ่านดูข้อเขียนของเขาแล้ว จับได้หรือยังว่ามันอยู่ที่ไหน จิตใจวิทยาศาสตร์ตามความเห็นของไอน์สไตน์ ก็คือความใฝ่ปรารถนาอย่างแท้จริง ที่จะเข้าถึงสัจธรรม ที่จะเข้าถึงความรู้ความเข้าใจอันแท้จริง ในสภาวะของสิ่งทั้งหลาย แล้วเขาก็บอกว่า ความรู้ลึกอันนี้แหละ คือความรู้ลึกทางศาสนา

ไอน์สไตน์ถึงกับพูดในตอนหนึ่งว่า

ในยุควิวัฒนาการของเราทั้งหลายนี้ ผู้ทำงานทางวิทยาศาสตร์อย่างเอาจริงเอาจัง เป็นคนจำพวกเดียวเท่านั้นที่มีศาสนาอย่างลึกซึ้ง²

ทำไมจึงพูดเช่นนี้ ก็หมายความว่า ไอน์สไตน์มองว่า แม้แต่คนที่เรียกตัวว่าเป็นคนเคร่งศาสนา นั้น ก็อาจจะไม่ใช่เป็นคนมีศาสนาก็ได้

¹ Albert Einstein, *Ideas and Opinions* (New York: Bonanza Books, 1954), p. 52

² *ibid.*, p. 40

สิ่งที่เขาต้องการพูดในที่นี้ก็คือว่า เจ้าตัวจิตใจวิทยาศาสตร์อันนี้แหละ เป็นแกนที่ประสานนักวิทยาศาสตร์เข้ากับความเป็นมนุษย์ ความเป็นมนุษย์ที่แท้จริงอยู่ที่นี้ และมันก็นำมาซึ่งความเป็นนักวิทยาศาสตร์ด้วย

พร้อมกันนั้น ก็เป็นการบอกว่า ศาสนากับวิทยาศาสตร์ เมื่อจุดเริ่มต้นนั้น รวมกัน หรือว่าจุดเริ่มต้นของศาสนากับวิทยาศาสตร์เป็นอันเดียวกัน หรือว่าศาสนา นั้นเองทำให้คนเป็นนักวิทยาศาสตร์

ถ้าไม่มีจิตใจวิทยาศาสตร์แบบนี้ ไม่มีความไม่ปรารถนาอย่างแท้จริงที่จะเข้าถึง สัจธรรมหรือปัญหาที่เข้าใจจริงต่อสภาวะของสิ่งทั้งหลาย เราก็ไม่สามารถที่จะเป็น นักวิทยาศาสตร์ที่แท้จริงได้ เราจะมีแต่นักวิทยาศาสตร์เทียม และถ้าจะพัฒนา วิทยาศาสตร์ขึ้นมา มันก็จะเป็นการพัฒนาแบบลอกเลียนเท่านั้นเอง ไม่เป็นการพัฒนา วิทยาศาสตร์ที่แท้จริงขึ้นมาได้ นี่เป็นสิ่งที่สำคัญมาก

อนึ่ง ความรู้สึกนึกคิดที่ว่าเป็นศาสนาในทัศนะของไอน์สไตน์ ที่อาตมภาพออก ไข่ข้างต้นว่า ทัศนะของเขาอาจจะไม่เหมือนกับศาสนาในความเข้าใจของคนอีกหลาย คนนั้น ในที่นี้ไม่ขยายความ ก็เพราะว่า พอดีไอน์สไตน์เขาพูดไว้เองว่า ทัศนะในเรื่อง ศาสนาของเขานี้สอดคล้องกับพุทธศาสนา คือ เขาได้พูดไว้มีใจความว่า พุทธศาสนามี สภาวะที่เรียกว่าความรู้สึกทางศาสนาอย่างสากล (cosmic religious feeling) อยู่อย่าง เข้มข้น หรือแรงกล้ามาก และความรู้สึกทางศาสนาอย่างสากลนี้ เป็นแรงจูงใจที่แรง กกล้า และประเสริฐที่สุดสำหรับการค้นคว้าวิจัยทางวิทยาศาสตร์*

เพราะฉะนั้น อาตมภาพจึงไม่ต้องอธิบายมาก เพราะอย่างน้อย ศาสนาใน ความหมายของไอน์สไตน์ กับในความหมายของพุทธศาสนา ก็เข้ากันได้หรือตรงกันอยู่ แล้ว ก็เลยไม่ต้องพูดกันต่อไปว่า ที่ว่าคนที่ถือว่าเป็นคนมีศาสนา แต่อาจจะไม่ใช่เป็น คนมีศาสนาในทัศนะของไอน์สไตน์นั้น เป็นอย่างไร

รวมความว่า วิทยาศาสตร์กับศาสนานั้น มีจุดกำเนิดร่วมกัน หรือศาสนานั้น เป็นจุดกำเนิดของการค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์* ต่อจากจุดกำเนิดนี้ วิทยาศาสตร์กับ ศาสนาก็ดำเนินแยกกันออกไป เพื่อทำหน้าที่ที่ต่างกัน

* *ibid.*, pp. 38-39. (cosmic religious feeling อาจแปลให้เต็มความหมายกว่านี้ว่า สำนักทางศาสนาที่ หยั่งโยงสรรพสิ่งทั่วสากล)

* *ibid.*, pp. 46, 52 (สรุปความ)

จะต่างกันอย่างไร ก็ลองมาดูทัศนะของไอน์สไตน์ต่อความหมายของวิทยาศาสตร์ ไอน์สไตน์บอกว่า

วิทยาศาสตร์เป็นการคิดอย่างมีระเบียบวิธี ในการค้นหาความสัมพันธ์อย่างมีกฎเกณฑ์ ระหว่างประสบการณ์ทางประสาทสัมผัส วิทยาศาสตร์พยายามใช้วิธีคิดอย่างมีระบบ ประมวลปรากฏการณ์เท่าที่รับรู้ได้ในโลกนี้ ให้เข้ามาอยู่ภายในความสัมพันธ์อันทั่วตลอดถึงกันหมด เท่าที่จะเป็นไปได้ โดยมีเป้าหมายที่จะวางกฎเกณฑ์ทั่วไป ซึ่งกำหนดความสัมพันธ์ต่อกัน ระหว่างวัตถุและเหตุการณ์ ทั้งในกาลและเทศะ หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า มีจุดมุ่งหมายที่จะค้นพบกฎเกณฑ์ ซึ่งทำให้สามารถเชื่อมโยงความสัมพันธ์แห่งข้อเท็จจริงต่าง ๆ ตลอดจนทำนายความเป็นไปของสิ่งเหล่านั้นได้ คือพยายามประสานสิ่งหลากหลายให้โยงเข้าเป็นหน่วยรวมหนึ่งเดียว อย่างเป็นเหตุเป็นผล*

อันนี้เป็นเรื่องของวิทยาศาสตร์

ทีนี้ ศาสนาล่ะเป็นอย่างไร ไอน์สไตน์บอกว่า

ส่วนศาสนานั้น ว่าด้วยจุดหมายปลายทาง (แห่งความใฝ่ปรารถนาของมนุษย์) การกำหนดคุณค่า (แห่งการคิด และการกระทำของมนุษย์) พร้อมทั้งรากฐานทางอารมณ์แห่งความคิด และการกระทำของมนุษย์นั้น ในที่นี้ ตัวความปรารถนาที่จะเข้าถึงจุดหมายปลายทาง หรือการใฝ่ปรารถนาที่แท้จริง ลัทธิธรรมต่าง ๆ เป็นความรู้ลึกทางศาสนาทั้งนั้น ศาสนาตั้งจุดหมาย พร้อมทั้งคุณค่าที่สอดคล้องกับจุดหมายขึ้นมา แล้วการตั้งจุดหมาย พร้อมทั้งคุณค่าที่สอดคล้องกับจุดหมายนั้นนั้นแหละ ที่ทำให้ชีวิตและกิจกรรมของเรามีความหมาย*

การกระทำของมนุษย์เราที่มีความหมายเพราะอะไร เพราะว่าเรามีจุดหมาย และคุณค่า เราจึงมีการกระทำขึ้น นักวิทยาศาสตร์ก็เช่นเดียวกัน การกระทำของเขาที่จะค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์จะมีความหมายขึ้นมาได้ ก็เพราะมีจุดหมายปลายทาง หรือความใฝ่ปรารถนาต่อการเข้าถึงลัทธิธรรม หรือความใฝ่ปัญญาที่เป็นจุดหมายปลายทางนั้น ซึ่งทำให้มันมีคุณค่าขึ้นมาด้วย

* *ibid.*, pp. 44-50 (แปลประมวลความ)

* *ibid.*, pp. 42, 45, 50 (แปลประมวลความ)

ฉะนั้น วิทยาศาสตร์กับศาสนาจึงมีความสัมพันธ์ และอิงอาศัยกันอย่างหนักแน่น เขาบอกว่า

วิทยาศาสตร์เกิดขึ้นได้ โดยเป็นการสร้างสรรค์ของคนที่ได้มเปียมด้วยความใฝ่ปรารถนาต่อลัทธิธรรมและปัญญา ซึ่งเป็นความรู้สึที่เกิดจากศาสนา ส่วนศาสนานั้นก็ปลดปล่อยมนุษย์จากพันธนาการแห่งตัณหา และศาสนาที่แท้ ก็ถูกทำให้ประเสริฐ และลึกซึ้งยิ่งขึ้น ด้วยความรู้ทางวิทยาศาสตร์★

อันนี้ก็เป็นทัศนะของไอน์สไตน์ ซึ่งในที่สุดเขาสรุปรว่าอย่างนี้ “Science without religion is lame, religion without science is blind.”*

เขาบอกว่า “วิทยาศาสตร์ไร้ศาสนา ก็เหมือนคนขาเป็นง่อย ส่วนศาสนา ไร้วิทยาศาสตร์ ก็เหมือนคนตาบอด” นี่เป็นคำสรุปรหนึ่งของไอน์สไตน์

เป็นอันว่า ทัศนะของไอน์สไตน์เท่าที่ว่ามานั้น มีประเด็นใหญ่อยู่ ๒ อย่าง คือ เรื่องของความคิดจิตใจแบบวิทยาศาสตร์ และการที่ถือว่า ศาสนากับวิทยาศาสตร์มีจุดเริ่มต้นรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แล้วก็อิงอาศัยซึ่งกันและกัน

ข. เทคโนโลยีกับจริยธรรม

ทีนี้ ต่อไปก็มาถึงเรื่องเทคโนโลยี วิทยาศาสตร์นั้นเป็นต้นกำเนิดของเทคโนโลยี เทคโนโลยีก็คือการนำเอาความรู้ทางวิทยาศาสตร์นั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์ หรือการประยุกต์ความรู้ทางวิทยาศาสตร์มาใช้เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นอยู่ของมนุษย์ ไอน์สไตน์ได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

การค้นพบ nuclear chain reaction คือ ปฏิกิริยาลูกโซ่ในิวเคลียร์นี้ ไม่จำเป็นจะต้องทำให้เกิดการทำลายมนุษยชาติยิ่งไปกว่าการค้นพบไม้ขีดไฟ^๕

ไม้ขีดไฟก็เป็นเทคโนโลยีเหมือนกัน เทคโนโลยีมีมานานแล้วตั้งแต่อดีต ไม่เฉพาะคอมพิวเตอร์ในปัจจุบันนี้หรอกนะ แม้แต่ไถคราดของชาวนา ก็เป็นเทคโนโลยี ทีนี้ ไอน์สไตน์ก็บอกว่า การค้นพบ nuclear chain reaction ที่มาทำเป็นระเบิดปรมาณูอะไรต่างๆ นี้ มันไม่จำเป็นที่จะต้องให้เกิดการทำลายมนุษยชาติยิ่งไปกว่าการค้นพบไม้ขีดไฟ เพราะว่าถ้าฟังตัวความรู้เอง มันไม่ได้เสียหายอะไร มันเป็นเพียงการค้นพบความจริงที่มีอยู่แล้ว แต่ปัญหาอยู่ที่ว่ามนุษย์จะนำเอาความรู้นั้นมาใช้อย่างไร

* *ibid.*, pp. 44-48 (แปลเก็บความ)

* *ibid.*, p. 46

๕ *ibid.*, p. 65

ไม่ขีดไฟ ถ้าเราใช้ผิด มันก็เกิดโทษได้ เราอาจจะใช้ไม่ขีดไฟจุดรูปเทียนบูชาพระก็ได้ เราอาจจะเอาไม่ขีดไฟมาจุดพินहु่งข้าวก็ได้ ในสมัยก่อนหรือคนที่ยังไม่มีหม้อไฟฟ้า หรือเกิดไฟฟ้าดับขึ้นมา บางทีก็อาจต้องใช้ไม่ขีดไฟก็ได้ ไม่ขีดมันก็มีประโยชน์ แต่เราอาจใช้ไม่ขีดไฟนั้นจุดไฟเผาบ้านเผาเมืองก็ได้

เรื่องไม่ขีดไฟ กับเรื่อง nuclear chain reaction นี้ ว่าโดยปริมาณ คุณภาพ และขอบเขต มันต่างกัน ไม่เท่ากัน แต่ว่าโดยหลักการ มันเหมือนกัน เท่ากัน ทีนี้ ไอน์สไตน์ก็บอกว่า ปัญหาอยู่ที่การใช้ในทางที่ผิด

เป็นอันว่า เรื่องเทคโนโลยีนี้ปัญหาอยู่ที่การใช้ ไอน์สไตน์บอกว่า

มนุษย์รุ่นก่อนได้มอบให้แก่เรา ซึ่งวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ที่ได้พัฒนามาแล้วเป็นอย่างมาก นับว่าเป็นของขวัญอันมีค่ามากที่สุด ที่พาเขา มาซึ่งความเป็นไปได้ทั้งหลายแหล่ ในการที่จะทำให้ชีวิตของเราเป็นอิสระ และดีงามอย่างที่ไม่เคยมีคนรุ่นก่อนได้เคยประสบมาก่อน แต่ของขวัญชิ้นนี้ ก็นำติดตัวมันมาด้วย ซึ่งภัยอันตรายอันใหญ่หลวงต่อความดำรงอยู่ของเรา⁺

หมายความว่า วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีนี้ เป็นของขวัญที่คนคือมนุษย์ด้วยกันเองนี้แหละได้ค่อยๆ สร้างสรรค์พัฒนาขึ้นมา และคนรุ่นปัจจุบันนี้ เมื่อได้ของขวัญชิ้นใหญ่นั้นมาแล้ว ถ้านำไปใช้ในทางที่ดี ก็จะเป็นประโยชน์มาก แต่ถ้า นำไปใช้ในทางที่ร้าย ก็เป็นโทษมากเช่นกัน อาจจะทำให้มนุษยชาติสูญสิ้นไปก็ได้

แล้วเขาก็บอกว่า

ชะตากรรมของมนุษยชาติที่มีอารยธรรมในบัดนี้ ขึ้นอยู่กับ moral force หรือ moral strength ยิ่งกว่าในกาลใดอื่น^๐

นี่คือ ไอน์สไตน์เชื่อว่า ชะตากรรมของมนุษย์เราในยุคปัจจุบันนี้ ขึ้นอยู่กับความ แข็งแกร่งหรือความเข้มแข็งทางจริยธรรม เพราะฉะนั้น เขาจึงถือว่า ปัจจุบันนี้เป็นยุคที่มีความต้องการความเข้มแข็งทางจริยธรรมหรือศีลธรรม ยิ่งกว่ายุคอื่นใด คือศีลธรรมมีความจำเป็นอย่างยิ่ง

เป็นอันว่า เรื่องที่ได้ชี้แจงมาแล้วถึงตอนนี้มี ๒ อย่าง คือ

⁺ ibid., pp. 93-95

^๐ ibid., p. 95

- ๑) ความคิดจิตใจแบบวิทยาศาสตร์ ที่คู่กับศาสนาคือตัวศาสนาเองหรือความรู้สึกทางศาสนา ความคิดจิตใจแบบวิทยาศาสตร์นั้นก็คือความรู้สึกทางศาสนา ซึ่งเป็นจุดร่วมกันของศาสนากับวิทยาศาสตร์ เป็นจุดประสานนักวิทยาศาสตร์กับความ เป็นมนุษย์ และจะทำให้การพัฒนาทางวิทยาศาสตร์เป็นไปอย่างถูกต้อง
- ๒) พอมาถึงขั้นเทคโนโลยี ก็เป็นการประยุกต์วิทยาศาสตร์มาใช้ เทคโนโลยีนี้จะใช้ถูกต้องได้ ก็ต้องอาศัยความเข้มแข็งทางจริยธรรม

จริยธรรมคืออะไร? จริยธรรม ก็คือ การนำเอาศาสนา หรือสาระแห่งสัจธรรม มาใช้ประโยชน์ ในการดำรงอยู่หรือการดำเนินชีวิตของมนุษย์ **เมื่อวิทยาศาสตร์คู่กับศาสนา เทคโนโลยีก็คู่กับจริยธรรม**

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมด เสียเวลาไปมากมายเกี่ยวกับเรื่องศาสนาและวิทยาศาสตร์นั้น ตกลงว่ามีจุดมุ่งหมายสำคัญอยู่อย่างเดียว คือ ให้ตระหนักในความสำคัญของความคิดจิตใจแบบวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นอันเดียวกับตัวศาสนาที่แท้

แล้วก็ต้องทำให้เห็นว่า ชีวิตของบุคคลและสังคมที่สมบูรณ์ จะดำรงอยู่ได้ด้วยดี จะต้องมืองค์ประกอบทั้งทางด้านวิทยาศาสตร์และศาสนาควบคู่ไปด้วยกัน และท้ายที่สุด การใช้เทคโนโลยีนั้นจะทำให้ถูกต้อง ก็ต้องคู่กับความเข้มแข็งทางจริยธรรม ถ้าหากใช้ผิด ก็เพราะเรามีความคลาดเคลื่อน ไม่ดำรงอยู่ในจริยธรรมนั่นเอง

ในเมื่อความคิดจิตใจแบบวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นอันเดียวกับศาสนานั้นเป็นสิ่งสำคัญ เป็นจุดก่อกำเนิดทั้งของวิทยาศาสตร์และศาสนา มันก็ต้องเป็นเป้าหมายของการศึกษาด้วย

หมายความว่า การศึกษาจะต้องสร้างจิตใจวิทยาศาสตร์ คือ ความไม่ปรารถนาที่จะเข้าถึงสัจธรรมและปัญญาขึ้นมาให้ได้ และจุดนี้ก็เป็นจุดที่ศาสนาและวิทยาศาสตร์มาบรรจบกับการศึกษา แล้วมันก็โยงต่อไปอีกถึงว่า การศึกษานั้นจะต้องสร้างคนให้มีพลังแห่งจริยธรรม ที่จะผลิตและใช้เทคโนโลยีในทางที่ถูกต้องดีงาม

เป็นอันว่า ในตอนนี้ เราพาศาสนากับวิทยาศาสตร์มาถึงการศึกษาแล้วว่า การศึกษาจะต้องสร้างให้ผู้เรียนทุกคนมีจิตใจวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นความรู้สึกทางศาสนา ดังที่กล่าวมาแล้ว

เมื่อทำได้แบบนี้ นักเรียนที่เรียนสำเร็จไป ก็ยังคงความเป็นมนุษย์ที่แท้ไว้ได้ แล้วเขาก็จะมีความสามารถในการที่จะไปพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ตลอดจนสิ่งอื่นๆ อย่างถูกต้อง ทำให้เกิดเป็นประโยชน์ต่อไป

แรงจูงใจในการศึกษา: ความคิดของไอน์สไตน์

อาตมาภาพพูดมาในเรื่องนี้ ก็พอดีเข้าสู่เรื่องความไม่รู้หรือความไม่ปรารถนาต่อสังคม กล่าวคือความไม่รู้อย่างแท้จริงต่อสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งเป็นเรื่องหนึ่งที่มีความสำคัญทางการศึกษา คือเข้าสู่ปัญหาเรื่อง **แรงจูงใจในการศึกษา**

เรื่องแรงจูงใจในการศึกษานี้ ต้องถือว่าเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง ควรจะยกมาเป็นข้อเด่นที่ต้องย้ำต้องเน้นกัน เพราะว่าแรงจูงใจในการศึกษานี้แหละ จะเป็นตัวที่ทำให้คนมีการพัฒนาอย่างถูกต้องหรือไม่ หรือจะทำให้คนมีความเป็นคนอย่างแท้จริงหรือไม่ และจากจุดนี้ เขาจึงจะสามารถไปพัฒนาสิ่งอื่นได้อย่างถูกต้อง แล้วเรื่องแรงจูงใจก็จะสำเร็จได้ด้วยการศึกษา

หมายความว่า การศึกษามีหน้าที่ที่จะต้องสร้างแรงจูงใจที่ถูกต้องให้แก่มนุษย์ และก็เฉพาะพอดีไอน์สไตน์ก็พูดถึงเรื่องแรงจูงใจในทางการศึกษา โดยโยงกับเรื่องที่กำลังกล่าวมาเมื่อกึ่งนี้ด้วย ก็เลยยกเอามาพูดในหัวข้อว่าด้วยเรื่องแรงจูงใจในการศึกษา

แรงจูงใจที่เราได้ยินบ่อยที่สุด เป็นแรงจูงใจอย่างง่ายเหลือเกิน มีมาแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนกระทั่งยุคปัจจุบันนี้ ก็คือ **ความกลัวถูกลงโทษ** และการอยากได้รับรางวัล อันนี้เป็นแรงจูงใจแบบพื้นฐาน

มนุษย์ตั้งแต่สมัยโบราณ มีความกลัวต่อการลงโทษของเทพเจ้า คือเขากลัวธรรมชาติ แต่เสร็จแล้วเขาก็นึกว่ามีเทวดาหรือเทพเจ้าอยู่เบื้องหลังสภาวะหรือปรากฏการณ์ของธรรมชาตินั้น แล้วเขาก็กลัวว่าเทวดาหรือเทพเจ้าหรือธรรมชาตินั้นจะลงโทษหรือจะทำร้ายเขา ซึ่งทำให้เขาต้องมีพฤติกรรมแบบหนึ่ง ที่เขาเชื่อว่าจะเป็นที่พอใจของเทพเจ้าหรือธรรมชาตินั้นๆ เช่น แสดงความยอมกลัว ขอให่ยกโทษให้ อันนี้ก็

เป็นแรงจูงใจแบบกลัวการลงโทษ

แล้วก็มีแรงจูงใจแบบอยากได้รับรางวัล คนโบราณอยากจะให้เทพเจ้าโปรดปราน จึงเช่นสรวง บูชา สังวয় อ้อนวอนด้วยประการต่างๆ เช่น ขอให้ช่วยให้ข้าวปลาอาหารดี ให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล และให้ได้รับโชคลาภต่างๆ เป็นต้น นี่เป็นแรงจูงใจที่มีมาแต่โบราณ ซึ่งปัจจุบันนี้ก็ยังใช้กัน แม้แต่ในโรงเรียน เราก็ยังใช้แรงจูงใจแบบที่ทำให้กลัวการลงโทษ และอยากได้รับรางวัล

บางท่านอาจจะบอกว่า ด้านกลัวการลงโทษนี้พยายามตัดๆ ออกไป เอาไว้แต่ด้านการได้รับรางวัล

แต่ที่จริง สองอย่างนี้มันคู่กัน ถ้ามันผิด ก็ผิดด้วยกัน ถ้ามันถูก ก็ถูกด้วยกัน เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่าแรงจูงใจแบบกลัวการลงโทษผิด แรงจูงใจแบบอยากได้รับรางวัลก็ผิดด้วย มันคู่กันมาตั้งแต่โบราณ

ในการพัฒนาการศึกษานั้น จะต้องหาแรงจูงใจที่ถูกต้อง เรามาดูกันว่าแรงจูงใจสองอย่างที่ว่ามานี้ มันถูกหรือผิด เราถือไว้ก่อนว่าผิด

ก่อนที่จะพูดกันอย่างทั่วไป ขอให้ลองฟังทัศนะของไอน์สไตน์สักหน่อย ต้องขออภัยด้วย อาตมภาพรู้สึกว่าการอ้างไอน์สไตน์บ่อย ๆ ที่ไอน์สไตน์ไม่ใช่ นักการศึกษาสักหน่อย แต่เป็นนักวิทยาศาสตร์ พอดีคุณนี้เป็นยุควิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี แล้วพอดีนักวิทยาศาสตร์คนนี้ก็สนใจศาสนาและการศึกษามาก และทัศนะของเขาก็น่าฟังด้วย ฉะนั้น เราก็อาจฟังกันดู แล้วเดี๋ยวมันก็จะมาชนกับพุทธศาสนาอีก

ไอน์สไตน์นั้นพูดถึงแรงจูงใจในการศึกษาไว้ ๓ อย่าง

๑) **ความกลัว** ความกลัวซึ่งเกิดจากการบังคับ การใช้กำลังบีบข่ม หรือใช้อำนาจครอบงำบางการ เป็นแรงจูงใจในทางลบ ไม่ควรจะใช้ แต่ในการศึกษาส่วนมากเราก็ยังใช้กันอยู่ เรายังต้องใช้แรงจูงใจในข้อความกลัวนี้ ทำให้เด็กทำหรือไม่ทำอะไร บางอย่างเพราะกลัวถูกลงโทษ หรือถ้าไม่ลงโทษโดยตรง ก็มีการบีบบังคับหรือขู่โดยอ้อม อันนี้เรียกว่าใช้ความกลัว ซึ่งมนุษย์ก็ยังต้องการใช้กันอยู่มาก เพราะว่ามันก็ยังเป็นมนุษย์ชนิดที่ยังต้องพัฒนากันไป เพราะฉะนั้น โดยทั่วไป มนุษย์ก็ยังต้องใช้แรงจูงใจข้อนี้ เพื่อที่จะช่วยให้เขามีพฤติกรรมที่ดีงามหรือพึงปรารถนา แต่ในแง่ของความควรจะเป็นแล้ว ความกลัวไม่ใช่แรงจูงใจที่ดี

๒) **Ambitious desire** ได้แก่ ความใฝ่สูง ใฝ่ทะยาน อยากดีอยากเด่น ข้อนี้แบ่งเป็น ๒ ระดับ ในระดับที่ ๑ คือความปรารถนาที่จะได้รับการยอมรับ หรือ desire for approval หรือ desire for recognition อันนี้เป็นแรงจูงใจอย่างหนึ่งที่มนุษย์ทั่วไปต้องมี คือเราจะทำอะไร เราก็อยากให้คนอื่น ๆ เห็นว่าเราดี ให้เขายอมรับเห็นชอบด้วย ยกย่องสรรเสริญ หรือชื่นชมว่าคุณทำดีนะ เช่น นักเรียนก็อยากให้คุณครูชมเขาบ้าง

ไอน์สไตน์มีความคิดว่า ในระดับที่เป็นเพียงการอยากได้ความยอมรับ หรืออยากให้เขาคำหนึ่งถึงเอาใจใส่เอื้ออาทรเห็นอกเห็นใจนั้น เป็นสิ่งที่ดีงาม เป็นเครื่องผูกพันไว้ให้อยู่ร่วมกันได้ด้วยดี ทำให้มนุษย์ต้องการผู้อื่น และต้องมีการรวมหมู่ เพราะต้องการให้เขามาชื่นชมกับตัวเอง ต้องการให้คนอื่นชื่นชมการกระทำของเรา ชื่นชมอะไรที่เราทำได้ ยอมรับการที่เราดำเนินชีวิตของเราดี อย่างนี้เป็นต้น

เขาบอกว่า ความใฝ่ความยอมรับในขั้นนี้เป็นสิ่งที่ดีงาม แต่แรงจูงใจอันเดียวกันนี้ ในระดับที่แรงขึ้นไปเป็น ambitious desire for authority and distinction เป็นความใฝ่ฝันปรารถนาหรือทะเยอทะยานอยากมีอำนาจ อยากเด่น หรือเหนือเขา อยากครอบงำผู้อื่น อยากให้เขายอมรับว่า ฉันนี้เก่งกว่า แน่กว่า อะไรต่างๆ เหล่านี้ อันนี้ไอน์สไตน์บอกว่าเป็นอันตรายต่อสังคม และก็ไม่ได้ดีต่อตัวบุคคลนั้นเองด้วย เป็นแรงจูงใจที่ไม่พึงปรารถนา นี่เป็นแรงจูงใจอย่างที่สอง

- ๓) แรงจูงใจอย่างที่สาม ในทัศนะของไอน์สไตน์ เรียกว่า loving interest in the object and a desire for truth and understanding ได้แก่ **ฉันทะ** คือความสนใจใฝ่รักในสิ่งนั้นๆ และความปรารถนาต่อสัจธรรมและปัญญา คือ ความใฝ่รู้อย่างแท้จริงที่จะเข้าไปถึงความจริง อันนี้เป็นแรงจูงใจที่สำคัญ ซึ่งเมื่อทำงาน ก็จะทำให้เกิด pleasure in work คือเกิดความสุขในการทำงาน อันนี้เป็นแรงจูงใจที่สำคัญที่สุด เป็นแรงจูงใจที่พึงปรารถนา และอันนี้ก็ไปตรงเข้ากับความคิดจิตใจวิทยาศาสตร์ หรือความรู้สึกลงทางศาสนาในทัศนะของไอน์สไตน์เดียวกันนี้เอง ซึ่งการศึกษาจะต้องสร้างขึ้นให้ได้

เอาละ นี่เป็นทัศนะของไอน์สไตน์

วิเคราะห์แรงจูงใจตามแนวพุทธ

ที่นี้ หันมาดูพุทธศาสนาบ้าง พุทธศาสนาจะว่าอย่างไร พุทธศาสนาก็พูดถึงความกลัวเหมือนกัน ความกลัวนั้นเรียกว่า ภัยะ หรือ ภัย ความกลัวอย่างพัวพันๆ ก็อย่างที่ว่าแล้ว คือความกลัวการถูกลงโทษ

อย่างแรก คนเรานี้กลัวคนด้วยกัน คือกลัวคนที่มีอำนาจมากกว่า เช่น นักเรียนก็กลัวครูลงโทษ จึงต้องทำตัวให้ดี หรือต้องทำงานนั้นงานนี้ ต้องทำการบ้านให้เสร็จส่งให้ทัน เพราะกลัวครู มิฉะนั้นจะถูกลงโทษ

ขั้นต่อไป มนุษย์สมัยก่อนกลัวเวทดา กลัวอำนาจลึกลับ หรืออำนาจเหนือธรรมชาติ ตลอดจนกระทั่งว่า ในศาสนาที่พัฒนาขึ้นแล้ว ก็กลัวตกนรก อย่างนี้เป็นต้น

ขั้นต่อไป ก็กลัวกฎเกณฑ์ของสังคม โดยเฉพาะปัจจุบันนี้ เราใช้กฎเกณฑ์ของสังคมเป็นแรงที่บีบบังคับมนุษย์ ให้ละเว้นการกระทำบางอย่าง และให้ทำการบางอย่าง โดยปกติจะมาในรูปแบบของขนบธรรมเนียมประเพณี หรือกฎหมาย นี่ก็เป็นตัวหนึ่งที่ใช้แรงจูงใจความกลัวอยู่ด้วย

ที่นี่ ถ้าเรามองในแง่ว่าความกลัวไม่ใช่แรงจูงใจที่พึงปรารถนา ก็เป็นอันว่า การมีกฎหมายนี้ยังไม่ใช่อุดมคติของมนุษย์ เพราะว่ากฎหมายยังใช้แรงจูงใจแบบความกลัวอยู่ ทำให้มนุษย์กลัวกฎเกณฑ์ของสังคม กลัวถูกกลไกของสังคมลงโทษ

แต่อย่างไรก็ตาม กฎหมายที่พึงปรารถนา ก็มีเหมือนกัน แต่จะมีในความหมายไหน หรือในรูปลักษณะใด ถ้ามีเวลา ก็คงได้พูดกันบ้าง

รวมความว่า แรงจูงใจคือความกลัวลูกกลึงโทษนี้ เป็นของสามัญ ซึ่งใช้กันมาก แม้แต่ในปัจจุบันนี้เราก็ยังต้องอาศัยมัน เพราะว่ามนุษย์ในยุคพัฒนาแล้ว ก็ไม่ใช่คนที่ได้พัฒนาไปแล้วพร้อมกันทั้งหมด แต่ทุกชีวิตก็ต้องเริ่มต้นด้วยการพัฒนาจากสภาพที่ยังไม่มีการพัฒนาเลย และเมื่อไม่รู้จักหรือไม่สามารถใช้แรงจูงใจที่ดีกว่า ก็ใช้แรงจูงใจคือความกลัวการถูกลึงโทษนี้

อย่างไรก็ตาม ความกลัวการถูกลึงโทษนี้ เป็นเพียงแบบหนึ่ง และเป็นแบบที่หยาบของความกลัว เป็นความกลัวชั้นความกลัว หรือถ้าจะใช้คำสมัยใหม่ ก็คงเรียกว่า ความกลัวทุติยภูมิ คือเป็นความกลัวภัยอันตรายสามัญที่เป็นพื้นฐานอยู่ก่อน กล่าวคือ มนุษย์ที่มีกำลังอำนาจมากกว่า หาประโยชน์จากความกลัวสามัญนั้น โดยยกเอาภัยอันตรายที่มนุษย์กลัวอยู่แล้วขึ้นมาพูดว่า ถ้ามนุษย์ที่อยู่ใต้อำนาจกระทำ หรือไม่กระทำอย่างนั้นๆ ก็จะทำให้เกิดอันตรายอย่างนั้นๆ ขึ้น

ส่วนความกลัวการลงโทษของเทพเจ้า ก็เป็นเพียงการนำเอาภาพของมมนุษย์ที่มีอำนาจไปใส่ให้แก่เทพเจ้า และขยายขอบเขตอำนาจนั้นให้ใหญ่ยิ่งขึ้นไปอีก

ความกลัวสามัญที่เป็นพื้นฐานลึกกลงไปก็คือ ความกลัวต่อภัยอันตรายหรือความเดือดร้อนที่จะเกิดแก่ชีวิตของตน เช่น กลัวว่าจะอดตาย กลัวว่าจะถูกคนหรือสัตว์อื่นทำร้าย กลัวว่าจะหนาวตาย ร้อนตาย กลัวต่อความเจ็บปวดและโรคร้ายไข้เจ็บ ตลอดจนกลัวความไม่มั่นคงของชีวิตและฐานะ ซึ่งเป็นความกลัวที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น ความกลัวเหล่านี้เป็นแรงจูงใจ หรือเป็นแรงผลักดันสำคัญ ที่ทำให้มนุษย์บุุชชนดิ้นรนทำการต่างๆ เช่น การแสวงหาอาหาร การจัดสร้างที่อยู่อาศัย ตลอดจนมีความไม่ประมาทเร่งรัดป้องกันอันตราย และเตรียมการสร้างสรรค์ต่างๆ

ความกลัวทั่วไปอย่างนี้ มีหลายระดับ จนถึงความกลัวที่ประณีต ซึ่งไม่เกี่ยวกับการลงโทษจากคนอื่น หรืออำนาจบังคับใดๆ แต่กลัวความเสื่อมความทุกข์ที่เป็นไปตามสภาวะ หรือตามเหตุปัจจัย

ดังนั้น ในทางศาสนาบางศาสนา คนกัลวันรกในลักษณะที่เป็นการลงโทษของอำนาจศักดิ์สิทธิ์เบื้องบน แต่ในบางศาสนา คนกัลวต่อนรกที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากเหตุปัจจัยจากการกระทำชั่วของตนเอง

แรงจูงใจอย่างที ๒ ก็คือ ความอยากได้รับรางวัล หรืออยากได้ผลตอบแทนต่อการกระทำของตน ในลักษณะที่มีผู้มอบให้ หรือมีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ดลบันดาล

แรงจูงใจแบบนี้ก็คล้ายกับความกลัว คือ อาจจะหยาบมากจนไม่ใช่เป็นความดีงาม ไม่มีคุณค่าทางจริยธรรมที่แท้จริง เช่น อาจเป็นเพียงการกระทำที่ดีหรือร้ายก็ได้ เพื่อเอาอกเอาใจผู้มีอำนาจที่จะให้ผลประโยชน์ การบรวงสรวงสังเวย ตลอดจนบุญช้ายัญ เพื่อให้เทพเจ้าโปรดปราน ถ้าการกระทำนั้นจะดี ก็เพราะเป็นข้อกำหนดของผู้ที่จะให้รางวัลหรือเทพเจ้าเป็นต้นนั้นๆ ไม่ใช่เป็นความดีที่กำหนดด้วยคุณค่าทางจริยธรรมที่เกื้อกูลแก่ชีวิตหรืออสังสัจธรรม

ความอยากได้รางวัล ก็เช่นเดียวกับความกลัวต่อการถูกลงโทษ คือเป็นแบบหนึ่ง และเป็นแบบหยาบๆ ชนิดซ่อนเข้ามา หรือแบบทฤติภูมิ ของความอยากได้สิ่งสนองความต้องการ อยากได้วัตถุบำรุงบำเรอต่างๆ หรืออยากได้ผลประโยชน์ต่างๆ เฉพาะอย่างยิ่งความอยากได้สิ่งปรนเปรอตา หู จมูก ลิ้น กาย ถ้าเรียกด้วยศัพท์ทางพระก็ว่า **ตัณหา** เป็นแรงจูงใจที่อยากได้วัตถุสิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอความสุขส่วนตัว หรือจะเรียกแบบปัจจุบัน ก็เป็นแรงจูงใจแบบธุรกิจ

การให้รางวัล ก็คือการใช้ประโยชน์จากความอยากได้ของมนุษย์ โดยยกเอาสิ่งที่คุณอยากได้ขึ้นมาเป็นเครื่องล่อ และกำหนดการกระทำหรือไม่กระทำบางอย่างขึ้นมา เป็นเงื่อนไขสำหรับการที่จะได้เครื่องล่อนั้น แรงจูงใจแบบนี้ ย่อมนำความโลภ การแย่งชิงเอาเปรียบ ทุจริต โกง แย่งชิงกัน และการพยายามหาทางได้ หาผลประโยชน์หรือสิ่งที่คุณอยากได้โดยทางลัด หมายความว่า ถ้าลัดได้อย่างไร เป็นเอาอย่างนั้น ทางใดได้ ทางนั้นเป็นดีที่สุด ต้องการสิ่งที่คุณอยากได้ แต่ไม่ต้องการที่จะทำ

เราต้องไม่ลืมว่า แรงจูงใจแบบนี้ มันมุ่งที่จะได้ มันอยากได้ อยากเสพ แต่มันไม่ยอมทำ ถ้ามันทำก็เพราะมีเงื่อนไขว่า เดี่ยวจะไม่ได้ ก็เลยต้องทำเพราะกลัวจะไม่ได้ ก็จึงไปเข้ากับการทำเพราะกลัวอีก คือ ทำเพราะกลัวว่าจะไม่ได้

เพราะฉะนั้น ตกลงว่า แรงจูงใจแบบอยากได้กับกลัวนี้มันใกล้กันมาก มันมาทำงานร่วมกัน

ต่อไปแรงจูงใจอย่างที ๓ คือ ความอยากเด่น อยากเหนือเขา อยากครอบงำ เอาชนะผู้อื่น หรือความอยากสูง ใฝ่สูง ใฝ่เด่น ซึ่งตรงกับที่ไอน์สไตน์ว่าเมื่อก็ ทางพระ เรียกว่า **มานะ** เมื่อก็ค้นหา อันนี้เรียกว่ามานะ (๑.ภัย ๒.ต้นเหตุ ๓.มานะ)

มานะนี้ ปัจจุบันในภาษาไทย เอามาใช้เป็นความเพียรพยายาม เช่นบอกว่า จง มานะบากบั่นทำการงานไปเถอะ แล้วต่อไปจะได้ดี เป็นใหญ่เป็นโต มานะนี้ในพุทธ ศาสนาถือว่าเป็นกิเลส แต่ในภาษาไทยเคลือบคลาดเป็นศัพท์ดีไป อาตมภาพอยากจะ ขอให้พยายามเลิกใช้มานะในทางที่ดี เพื่อที่เราจะได้พยายามเข้าหาความหมายที่ ถูกต้อง

มานะ เป็นกิเลสที่มีหลายระดับ ก็คล้ายๆ กับที่ไอน์สไตน์ว่าไว้เหมือนกัน คือใน ระดับต้นๆ ที่ประณีต มานะนี้เป็นกรทำให้เกิดความภูมิใจ ความเคารพในตนเอง นี้ เป็นขั้นที่ยังพึงปรารถนาได้สำหรับผู้ที่มีกิเลส แต่พุทธศาสนายังจะพัฒนาเลยไปกว่านั้น คือยังมีเงื่อนไข

ในระดับคนที่ยังมีกิเลสกันอยู่นี้ มานะในขั้นที่เป็นความเคารพตนเอง ความ ต้องการให้ยอมรับนับถือกันนี้ เป็นสิ่งที่ใช้ได้ ใช้เป็นแรงจูงใจในทางที่เกิดประโยชน์ได้ เพราะมานะนี้ ถ้ามองในลำดับการละกิเลสแล้ว โนน่นะ พระอรียบุคคลชั้นอนาคามีก็ ยังมี พระอรียเจ้าชั้นโสดาบัน ก็มี สกทาคามี ก็มี ไปละได้ในชั้นพระอรหันต์ สุดท้ายโน่น

เป็นอันว่า มานะมีระดับต้นที่พึงยอมรับได้สำหรับชีวิตในโลกที่ยังมีกิเลส แต่ มานะที่เป็นการมุ่งเอาชนะครอบงำผู้อื่นมีอำนาจเหนือเขา เป็นแรงจูงใจแบบแสวง อำนาจ ทำให้เกิดระบบแข่งขันแล้วนำมาซึ่งพิษร้ายต่อสังคม แบบเดียวกับที่ไอน์สไตน์ พุดไว้ แสดงให้เห็นว่าทัศนะใกล้กันมาก

ไอน์สไตน์ไม่ได้พุดถึงอย่างหนึ่ง คือ แรงจูงใจด้านค้นหา แต่ที่แกพุดไว้ นั้น แก ไม่ได้แบ่งไว้เป็นระบบเป็นทางการ คือพุดในสิ่งที่ต้องการจะเน้น เพราะฉะนั้น เราจะไป ว่าแกขาดไป ก็ไม่ได้ เป็นแต่เพียงบอกว่า กรณีนี้ แกไม่ได้พุดถึง

แรงจูงใจที่ว่ามานี้ เป็นแรงจูงใจที่ไม่ดี หรือว่าดีเพียงโดยสัมพัทธ์ ยังไม่ดีจริง แรงจูงใจถูกต้องแท้จริงที่พึงปรารถนา ที่การศึกษาที่มีหน้าที่จะต้องสร้างขึ้นให้ได้ ก็คือ สิ่งที่เรียกว่า “ฉันทะ” ฉันทะ คือแรงจูงใจที่ถูกต้อง นักเรียนที่เรียนเรื่องพุทธศาสนาบ้าง จะพบฉันทะเป็นหลักข้อต้นของ *อิทธิบาท ๔*

ฉันทะ นั้นแปลว่า ความรัก ความอยาก ความปรารถนา ความพอใจ ฉันทะนั้นแบ่งได้เป็น ๒ ส่วน

ส่วนที่ ๑ คือ **ความใฝ่รู้** อยากรู้ ปรารถนาจะรู้ ใฝ่รู้อะไร ก็ใฝ่รู้ความจริง คือความใฝ่ปรารถนาที่จะเข้าถึงตัวสัจธรรมอย่างที่ไอน์สไตน์ว่าเมื่อถึง นี่เป็นความหมายอย่างหนึ่งของฉันทะ คือ ความใฝ่รู้ เป็นแรงจูงใจสำคัญที่พึงปรารถนา

แต่ไม่ใช่ใฝ่รู้แบบไทยมุง ต้องระวังเหมือนกัน เดียวจะบอกว่า ไอ้ คนไทยเรานี้มีความใฝ่รู้ดีอยู่แล้ว มีอะไรเกิดขึ้นบ้าง เดียวไทยมุงเยอะหมด อันนั้นอาจจะไม่ใช่ใฝ่รู้จริงๆ หรือ แต่มันเป็นความใฝ่ตื่นตื่น อยากจะตื่นตื่น หรืออยากจะทำอะไรไปทำนั่นเอง ไม่ใช่อยากจะทำอะไรเป็นอะไรแท้จริง

ส่วนความใฝ่รู้นี้ หมายถึง ใฝ่รู้ความจริง ต้องการเข้าถึงตัวจริง ความจริงที่แท้ เมื่อคิดพิจารณา หรือประสบสถานการณ์ใด ก็อยากรู้ซึ่งถึงสิ่งนั้นว่า คืออะไร เป็นอย่างไร อยากรู้จริงให้เข้าถึงความจริงที่แท้ อย่างนี้จึงจะเรียกว่าความใฝ่รู้

ในแง่ที่ ๒ ฉันทะ คือ **ความใฝ่ดี** ใฝ่ความดี อยากให้ดี ความใฝ่ปรารถนาในสิ่งที่ดีงาม คือ ต้องการทำให้สิ่งที่ดีงามเกิดขึ้น ต้องการทำให้สิ่งที่ดีงามให้เกิดเป็นจริงขึ้น เมื่อต้องการทำให้สิ่งที่ดีงามเกิดขึ้นเป็นจริงขึ้น ก็จะต้องทำ จึง **อยากจะทำ** หรือ **ใฝ่ที่จะทำ** ให้เกิดความรักการทำงาน หรือ **รักงาน เวลาทำงาน ก็จะทำงานอย่างมีความสุข** เพราะต้องการให้สิ่งที่ดีงามเกิดขึ้น

การทำงาน ก็คือ การที่จะทำให้สิ่งที่ดีงามอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ฉะนั้น คนที่มีความใฝ่ปรารถนาสิ่งดีงาม อยากทำให้มันเกิดขึ้นเป็นจริงขึ้น ก็จะมีความรักงาน และทำงานด้วยความสุข

รวมความว่า **ฉันทะ** ในความหมายทางพุทธศาสนา มี ๒ อย่าง คือ

หนึ่ง ใฝ่รู้ความจริง หรือ อยากรู้ความจริงแท้ และ

สอง ใฝ่ปรารถนาในสิ่งดีงาม อยากจะทำสิ่งดีงามให้เกิดเป็นจริงขึ้น

เรียกง่ายๆ ว่า **ใฝ่รู้** กับ **ใฝ่ดี** หรือ **อยากรู้** กับ **อยากทำ** แล้ว ๒ อย่างนี้ ว่าโดยสาระคืออะไร

ความจริงก็ดี ความดีงามก็ดี คือความหมายของคำว่า “**ธรรม**” ความจริงก็คือ ธรรม ความดีงามก็คือ ธรรม เพราะฉะนั้น ใฝ่รู้จริงและใฝ่สิ่งดีงาม ก็คือ **ใฝ่ธรรม** จึงเรียกชื่อเต็มฉันทะนี้ว่า **ธรรมฉันทะ** อันเดียว แต่แยกความหมายเป็น ๒ อย่าง

เมื่อพูดมาถึงแรงจูงใจที่ฟังปรารภณาแท้จริงแล้ว ก็ปรากฏว่าแรงจูงใจแบบพุทธ กับแบบของวิทยาศาสตร์อย่างไอน์สไตน์ตรงกัน คือ แรงจูงใจที่ฟังปรารภณาอย่างแท้จริง ก็ได้แก่ความใฝ่ปรารภณาที่จะเข้าถึงความจริง (=เข้าถึงธรรม, ธรรมดา, ธรรมชาติ) ซึ่งในสายพุทธเราแยกเป็น *ความใฝ่รู้ความจริง* และ*ความใฝ่ปรารภณาที่จะทำสิ่งดีงาม มีเป็นจริงขึ้น* และอย่างที่บอกแล้วว่า ตรงนี้เป็นจุดที่ศาสนากับวิทยาศาสตร์บรรจบกัน

แล้วก็มาบรรจบกับการศึกษา ในแง่ที่ว่า เป็นหน้าที่ของการศึกษาที่จะต้องสร้างแรงจูงใจนี้ให้เกิดมีขึ้น หรือให้คนมีสิ่งนี้

การศึกษากับการปฏิบัติต่อแรงจูงใจ

ความจริง แรงจูงใจ หรือแรงผลักดันให้คนทำการต่างๆ นั้น ยังมีอีกหลายอย่าง มิใช่เพียงเท่านั้น เช่น ศรัทธา ความเชื่อ ความเลื่อมใส ความมั่นใจในบุคคลก็ตาม ในหลักการบางอย่างก็ตาม ที่ทำให้จิตใจมุ่งมั่นพุ่งแล่นไป มีพลังแรงในการที่จะกระทำการต่างๆ ที่จะทำอะไรๆ ตามอย่างบุคคลที่ตนนิยมยกย่องเชิดชู หรือที่จะทำการให้สำเร็จตามความเชื่อถือหรืออุดมการณ์เป็นต้น ซึ่งถ้าไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีปัญญาควบคุม ก็อาจกลายเป็นทิสฺฐิ กลายเป็นความยึดติดในความคิดเห็นหรือทฤษฎี จะมุ่งทำการตามความเห็นของตนหรือบุคคลที่ตนติดใจอย่างเดียว

อีกอย่างหนึ่ง ก็เช่นเมตตา และกรุณา ความรักเพื่อนมนุษย์ รักเพื่อนร่วมโลก คือความปรารภณาดีต่อผู้อื่น และความต้องการที่จะช่วยเหลือ ซึ่งก็เป็นแรงจูงใจดีงามที่สำคัญมาก แต่ในที่นี้ยกมาพูดเฉพาะแรงจูงใจดีงามที่เป็นตัวเด่นตัวนำ หรือตัวเอกในการศึกษาและในการพัฒนา

ศรัทธาก็ดี เมตตากรุณา และคุณธรรมอื่นๆ ก็ดี เมื่อจะแสดงออกเป็นการกระทำ จะถูกครอบคลุมนอยู่ในความหมายของฉันทะ หรือแสดงออกโดยทาง **ฉันทะ** ทั้งสิ้น

ส่วนในฝ่ายข้างร้าย แรงขับหรือผลักดันต่างๆ เช่นความโกรธเกลียดชิงชัง ก็ล้วนพ่วงพันมากับ **ตัณหา** ที่ดิ้นรนแสวงหาผลได้หรือสิ่งที่จะบำรุงบำเรอปรนเปรอตนทั้งสิ้น พูดอีกนัยหนึ่งว่าเป็นปฏิกิริยาต่อการที่ความปรารภณาถูกขัดขวาง

ในที่นี่ จึงพูดถึงแต่แรงจูงใจหลักที่จะต้องเน้นในการศึกษาเท่านั้น

แต่ก็ต้องระลึกไว้ด้วยว่า คุณธรรมต่างๆ ที่เป็นพลังหล่อเลี้ยง หรือเป็นทางแสดงออกของฉันทะ โดยเฉพาะศรัทธา และเมตตากรุณา จะต้องได้รับการเอาใจใส่ส่งเสริม เพื่อให้เป็นทั้งกำลังหนุน และเป็นตัวบอกทิศทางให้แก่การแสดงออกของฉันทะด้วย

แรงจูงใจทั้งหมดนั้น เมื่อจัดเป็นประเภทก็มี ๓ พวก ใน ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายลบ ได้แก่ ความทุกข์ และกิเลส เช่น ตัณหา และมานะ กับ **ฝ่ายบวก** ได้แก่ **ฉันทะ** ซึ่งพัฒนาขึ้นโดยอิงอาศัย**ปัญญา**

ความทุกข์ คือ ความบีบคั้น กดดัน คับเคียดต่างๆ เช่นความหวาดกลัว เป็นแรงผลักดันสำคัญ ที่ทำให้มนุษย์ปุถุชนเคลื่อนไหว กระทำการต่างๆ ตลอดจนทำให้ต้องไม่ประมาทเร่งรัดตนเองให้รีบแก้ไขปรับปรุงขจัดปัญหาต่างๆ

เมื่อว่าในขั้นพื้นฐานลึกลงไป แม้แต่กิเลสต่างๆ จะเป็นตัณหากี่ดี มานะก็ดี ทิฐิกี่ดี ก็จัดเข้าในจำพวกความทุกข์ทั้งสิ้น เพราะมันเกิดขึ้นในลักษณะที่บีบคั้นกดดันค้ำเคียด และต้องทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อเป็นการระบายออกให้ผ่อนคลายทั้งสิ้น

ส่วนฉันทะเป็นแรงจูงใจฝ่ายบวก เป็นแรงที่เพิ่มขยายออกมาจากภาวะจิตที่เต็มหรือสบายอยู่แล้ว แต่จะต้องมีปัญญาที่นำส่องสว่าง หรือช่วยให้เห็นคุณค่าประโยชน์หรือภาวะดีงามที่พึงปรารถนาของการกระทำ และจุดมุ่งหมายที่จะมุ่งไปเสียก่อน ฉันทะจึงจะถูกปลุกขึ้นได้ **ฉันทะจึงต้องเติบโตกลับขึ้นโดยอิงอาศัยพัฒนาการของปัญญา**

ตรงข้ามกับแรงจูงใจจำพวกทุกข์และกิเลส ซึ่งแฝงตัวอยู่กับวิชา เพียงแต่เกิดความบีบคั้นกดดันขึ้น หรืออยากสนองความต้องการของตัวตน ก็เกิดแรงชักจูงผลักดันให้กระทำการในทันที

อย่างไรก็ดี ในทางปฏิบัติ จะต้องยอมรับว่า คนทั่วไปซึ่งล้วนยังเป็นปุถุชนอยู่ ย่อมมีกิเลสและความทุกข์ การพัฒนาคนเพื่อการศึกษาในแง่หนึ่งจึงเริ่มต้นจากกิเลสและความทุกข์นั้น โดยใช้วิธีการที่ทำให้กิเลสและความทุกข์ซึ่งเป็นแรงจูงใจฝ่ายลบนั่นเอง เป็นแรงกระตุ้นสำหรับส่งต่อให้เกิดแรงจูงใจฝ่ายบวกมารับช่วงต่อไป

พูดง่ายๆ ว่า บางครั้งต้องใช้ตัณหาและความทุกข์กระตุ้นให้เกิดฉันทะ แต่จะต้องเป็นการกระทำอย่างมีความมุ่งหมาย และผู้ให้การศึกษาจะต้องแยกเป็นหรือแยกได้ว่า ชั้นไหนเป็นตัณหา ชั้นไหนเป็นฉันทะ แล้วชักนำให้เกิดการพัฒนาไปในแนวทางที่พึงประสงค์นั้น

การใช้ทุกข์และตัณหาเป็นแรงจูงใจเบื้องต้น ที่จะส่งต่อสู่แรงจูงใจที่ถูกต้อนั้น จะต้องถือว่าเป็นเรื่องสามัญอย่างหนึ่งในการศึกษาหรือพัฒนาคน จุดผิดพลาดมิใช่อยู่ที่การใช้ตัณหาเป็นแรงจูงใจ แต่อยู่ที่การจมอยู่กับตัณหาด้วยความเข้าใจว่าเป็นแรงจูงใจที่ถูกต้อนไปเสีย

ถ้าปฏิบัติหรือใช้อย่างถูกต้อง ผู้ศึกษาก็จะพัฒนาตนนอกจากการต้องอาศัยกิเลสเป็นเครื่องปกป้องตนให้ยู่รอดตามธรรมดาของสัตว์ที่ยังไม่พัฒนา ไปสู่การมีชีวิตของผู้ที่พัฒนาสมบูรณ์แล้ว ซึ่งเป็นอยู่ด้วยปัญญา อันเป็นเรื่องที่จะได้กล่าวถึงอีกในข้อต่อไปข้างหน้า

อย่างน้อย ในตอนนี้ก็พูดไว้ก่อนได้เลยว่า การศึกษาและการพัฒนาที่ผ่านมาแล้ว ทั้งการพัฒนาคน และการพัฒนาด้านอื่นๆ ทุกอย่าง ที่ได้ผิดพลาดไป กลายเป็นเกิดผลร้ายก่อปัญหามากขึ้น ก็เพราะความเข้าใจผิด ไม่รู้จักแยกแยะระหว่างแรงจูงใจฝ่ายลบและฝ่ายบวก ระหว่างแรงจูงใจแบบต้นหากับแบบฉันทะ หรือระหว่างแรงจูงใจในอวิชชา กับแรงจูงใจที่อยู่ในกำกับของปัญญา มัวแต่ใช้ต้นหากเป็นแรงจูงใจหลัก เป็นต้นหาแบบเกียจคร้านนอนหาความสุขบ้าง ต้นหาแบบหาผลได้ในทางลัด หรือได้โดยไม่ต้องทำบ้าง ต้นหาแบบหาโอกาส หาช่องหรือย่องเข้ามามุงที่จะได้กอบโกยเอาให้เต็มทีบ้าง ฯลฯ

เมื่อส่งบุคคลผู้หนึ่งผ่านเข้าสู่ระบบการศึกษา ปรากฏว่า เขาสำเร็จออกมาโดยมีต้นหากมากขึ้น หรือคนที่พอจะมีฉันทะอยู่บ้าง พอผ่านเข้าระบบการศึกษาออกมา กลับกลายเป็นคนที่มีต้นหาเปี่ยมล้นไปเสียเลย ระบบการศึกษาที่เป็นเช่นนี้ จะเรียกว่าเป็นการศึกษาที่ถูกต้องได้อย่างไร

แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ – การแสวงความเป็นเลิศ

เมื่อพูดมาถึงแรงจูงใจเหล่านี้แล้ว ก็จะเลยไปพูดถึงแรงจูงใจอย่างหนึ่ง ซึ่งเราได้ยินกันบ่อยๆ แล้วก็เป็นสิ่งสำคัญมากที่ต้องเน้นในปัจจุบัน คือแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ หรือความปรารถนาความเป็นเลิศ ซึ่งในยุคปัจจุบันนี้ เรามักจะจะต้องพยายามสร้างขึ้นให้ได้ โดยเฉพาะในสังคมไทยเรา รู้สึกว่าขาดแคลน need for achievement และ desire for excellence

แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ หรือใฝ่ความเป็นเลิศนี้ จะต้องทำความเข้าใจกันให้ชัดเจน ถ้าเรานำมานั้นมาย้ำกันว่า จะต้องสร้างขึ้นในยุคปัจจุบันนี้ ถ้าไม่ชัดเจนแล้ว อาจจะทำให้พลาดพลั้งครั้งใหญ่อีกก็ได้

อย่างน้อยจะต้องแยกออกไปว่าการใฝ่ความเป็นเลิศ หรือแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์นี้มี ๒ แบบ

แบบที่ ๑ คือ การใฝ่ความเป็นเลิศที่สนับสนุนระบบแข่งขัน คนจำนวนมากมองแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ หรือความใฝ่ปรารถนาความเป็นเลิศนี้ ในทัศนะของผู้นิยมระบบแข่งขัน โดยนึกว่ามันเป็นตัวเสริมกัน หรือเป็นตัวแกนของระบบแข่งขันด้วยซ้ำไป ซึ่งเป็นการมองที่ผิดพลาด

แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ที่ส่งเสริมระบบแข่งขันนี้ เป็นการนึกถึงความเป็นเลิศในแง่ที่ว่า จะวัดกับคนอื่น แข่งกับคนอื่น โดยจะต้องเหนือกว่าเขา ชนะเขา ดีกว่าเขา กลายเป็นแรงจูงใจฝ่ายร้าย คือมานะที่พุดไปแล้ว

อันนี้ขอเรียกว่า ความเป็นเลิศเทียม ซึ่งไม่สอดคล้องกับกระบวนการของการศึกษาที่พุดนี้ทั้งหมด โดยเฉพาะต่อไปจะพุดถึงแง่อื่นอีกของการศึกษา ที่จะให้เห็นได้ว่า ระบบจูงใจแบบนี้ไม่สอดคล้องกัน เข้ากันไม่ได้กับการที่มนุษย์เป็นสัตว์สังคม เราถือว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคม แล้วก็เข้ากันไม่ได้กับแรงจูงใจที่ดีที่ว่ามาแล้วด้วย

แบบที่ ๒ แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ หรือความใฝ่ความเป็นเลิศ ที่เป็นไปในตัวของมันเอง เป็นความเป็นเลิศที่ไม่ใช่ความเป็นเลิศเทียม คือความเป็นเลิศที่ไม่จำเป็นต้องไปแข่งไปวัดกับคนอื่น ว่าดีกว่าเขา เหนือเขา ลักษณะของความเป็นเลิศที่แท้ มีดังนี้

ลักษณะที่ ๑ คือ ถ้าทำอะไร ก็ทำให้ดีเลิศ ให้ดีที่สุดเต็มที่แห่งงานนั้นๆ หรือเรื่องนั้นๆ ที่จะทำให้ว่างงานนั้นๆ จะดีเลิศได้อย่างไร เรื่องนั้นๆ มันจะดีที่สุดเต็มที่ของมันได้อย่างไร ทำให้มันได้ถึงขนาดนั้น คนจำนวนมากในหมู่พวกเราขาดลักษณะข้อนี้ เมื่อทำอะไร ก็ไม่นึกถึงว่าจะทำให้ดีที่สุดของมัน แต่ทำพอเสร็จๆ ผ่านๆ อย่างขอไปที พุดแรงๆ ว่าทำอย่างมั่งง่าย ถ้าจะทำให้เป็นเลิศ ก็ไม่ต้องดีที่สุดกว่าใครหรอก ทำให้ดีที่สุดของเรื่องนั้นๆ ของงานนั้นๆ แหะละ

ลักษณะที่ ๒ ของความใฝ่ความเป็นเลิศแบบที่แท้ คือ ความเป็นเลิศ เพราะดีที่สุดเต็มที่แห่งความสามารถของตัวเอง หมายความว่า เราจะทำอะไร ก็ทำให้ดีที่สุดของเราเท่าที่ตัวเราจะทำได้ เต็มขีดความสามารถของเรานั้น แล้วก็ให้ดีกว่าครั้งก่อนๆ ของเรา จะเรียกให้เข้ากับระบบแข่งขัน ก็ได้ คือเป็นการแข่งกับตัวเอง ทำให้มีการพัฒนา ปรับปรุงตัวอยู่เสมอ ให้ดียิ่งขึ้น ดียิ่งขึ้นในแต่ละครั้ง ครั้งนี้เราก็ทำเต็มที่ที่สุด ดีที่สุดของเราแล้ว แต่เมื่อเราทำครั้งต่อไปข้างหน้า เราจะต้องเก่งกว่านี้ ต้องทำให้ดีกว่านี้ เพราะเราพัฒนาตัวขึ้นมาขั้นหนึ่งแล้วจากการกระทำครั้งก่อน เราก็จะทำได้ดีกว่านั้นขึ้นไปอีก คือ เราจะก้าวต่อไป ดีกว่าตัวเราในครั้งก่อน นี่ก็คือดีที่สุดของตัวเอง

ลักษณะที่ ๓ คือ สิ่งนั้นมีความเป็นเลิศ โดยเป็นสิ่งที่ดีที่สุด เกื้อกูลที่สุด เป็นประโยชน์ที่สุดแก่ชีวิตและสังคม เราพิจารณาคุณภาพของมันแล้วว่า สิ่งนี้ดีที่สุดในชีวิตที่สุดสำหรับชีวิต สำหรับสังคม แล้วเราก็ทำให้ได้ให้เป็นอย่างนั้น

ความเป็นเลิศที่แท้มีลักษณะ ๓ อย่างนี้ คือ

๑. ดีที่สุด เลิศที่สุด เต็มที่ของเรื่องนั้นๆ และงานนั้นๆ
๒. ดีที่สุด เต็มที่ของความสามารถของเรา และยิ่งๆ ขึ้นไป และ
๓. ดีที่สุด ในฐานะที่มันเป็นประโยชน์เกื้อกูลมากที่สุดแก่ชีวิตและสังคม

อันนี้ไม่เป็นการแข่งขัน แต่จะเป็นแรงจูงใจที่เข้ากับหลักที่พูดมาแล้ว คือ ธรรมชาติมันเอง ว่าที่จริงมันก็คือตัวมันเองในความหมายลักษณะหนึ่งนั่นเอง

ที่นี่ มาเทียบกับความเป็นเลิศเทียม

ความไม่ความเป็นเลิศเทียมนั้น ความจริงมันไม่เลิศหรอก คือ เมื่อไปแข่งกับคนอื่นนั้น ถ้าแข่งกับคนที่แย่ๆ ด้วยกัน มันจะเป็นเลิศได้อย่างไร สมมติว่า ๑๐ คนนี้ ไม่มีคนเก่งจริงสักคนหนึ่ง แล้วมาแข่งกัน ๔ คนแรก แย่กว่าเขา และคนที่ ๑๐ ดีกว่าเขา *ชนะเลิศ ก็คือแย่น้อยที่สุด* เพราะฉะนั้น มันไม่ใช่เลิศจริงเลย มันควรทำได้ดีกว่านั้น เพราะฉะนั้น ต้องระวังให้มาก อย่าแข่งกันเพียงเพื่อแย่น้อยที่สุด คือเอาแค่ดีกว่ากัน ก็ดีกว่าคนอื่นเท่าที่มีอยู่เท่านั้นเอง

ถ้าเอาแรงจูงใจไม่ความเป็นเลิศแบบเทียมนี้มาส่งเสริมระบบแข่งขัน ถ้าไม่มีแรงจูงใจไม่ความเป็นเลิศที่แท้ที่อยู่เบื้องหลังแล้ว มันจะเป็นเพียงแข่งกันโก้ นี่คือเรื่องที่ต้องระวังที่สุดอีกอย่างหนึ่ง และของเราก็ดูเหมือนจะเป็นมากด้วย คือ เรามักแข่งกันโก้เท่านั้นเอง ผลที่สุดก็จะไม่ได้ความเป็นเลิศอะไรที่ดีจริงเลย

ในระบบแข่งขันของบางประเทศ บางวัฒนธรรม ที่ได้ผลสัมฤทธิ์ มีความเจริญก้าวหน้ามากขึ้น อาตมภาพเห็นว่า ไม่ใช่เป็นเพราะการแข่งขันโดยตรง แต่เป็นเพราะว่า ในหมู่ชนพวกนั้น ในวัฒนธรรมนั้น มีแรงจูงใจไม่สัมฤทธิ์ และความไม่ความเป็นเลิศที่เป็นตัวแท้ที่อยู่เบื้องหลัง ผ่างมาในวัฒนธรรมของเขาด้วย แล้วเขาเอาคุณสมบัติสืบทอดนั้นมาใช้ในระบบแข่งขัน มันก็ได้งาน ได้ความก้าวหน้าไปด้วยพร้อมกัน

แต่เราก็ควรหลีกเลี่ยง เพราะปัจจุบันนี้ ถึงแม้เราจะเห็นว่า แรงจูงใจไม่ความเป็นเลิศ เมื่อนำมาใช้ในการแข่งขัน ก็ใช้ได้ประโยชน์มากอยู่ แต่มันจะมีผลเสียมากมาย ไม่คุ้มได้ ดังที่ปรากฏอยู่ในเวลานี้ว่า การแข่งขันกันในระบบผลประโยชน์ ได้กลายเป็นการช่วยกันซ้ำเติมโทษภัยแก่ชีวิต สังคม และธรรมชาติ จนจะนำมนุษยชาติไปสู่หายนะ

ดังนั้น ในตอนนี้ ที่เรากำลังเห็นโทษของการพัฒนาผิดพลาดที่ผ่านมาแล้ว เราก็จะต้องแก้ไขกำจัดกวาดล้างสิ่งที่เป็นมลพิษในจิตใจของมนุษย์ออกไป แก้ไขทำให้มันดี แรงจูงใจแบบแข่งขันนี้ ก็เป็นสิ่งที่ควรจะต้องชำระสะสางให้หมดไปด้วย อย่าไปมองผิวเผินแล้วจับเอามาใช้ผิดๆ ซ้ำเติมความผิดพลาดเลวร้ายที่มีอยู่แล้วให้หนักยิ่งขึ้น

บางท่านอาจจะถามว่า ในเมื่อสังคมปัจจุบันยังอยู่ในระบบแข่งขัน แล้วเด็กของเราที่สำเร็จไป เราไม่ได้สร้างแรงจูงใจแบบที่จะให้เขาไปอยู่ในระบบแข่งขัน เด็กของเราจะไปสู้เขาได้หรือ จะไหวไหม ระบบสังคมจะไม่เอื้อนักต่อการศึกษาระบบของเรา ที่เราคิดว่าจะทำให้ถูกต้อง

ก็ขอตอบว่า ไม่เป็นไร ไม่ต้องกลัว เด็กที่ได้พัฒนาแรงจูงใจใฝ่ความเป็นเลิศที่แท้จริงแบบขั้นตอนนี้แล้ว แม้ไปอยู่ในระบบแข่งขัน ก็จะชนะเขาในพวกที่แข่งขันกันด้วย โดยที่ว่าเขาไม่ต้องไปแข่งขัน ในแง่ที่ว่าจะดีกว่าคนอื่นหรือ แต่เขาจะชนะการแข่งขันโดยไม่ต้องแข่งเลย

ที่ว่าชนะโดยไม่ต้องแข่งขันนั้น ก็คือว่า พวกที่แข่งขันกันนั้น เขาจะแข่งขันกันว่า สินค้านี้ บริษัทนี้ พวกนี้ ผลิตได้แค่นี้ ดีแค่นี้ บริษัทของฉันจะต้องให้ดีกว่าของบริษัทนั้น อีกริษัทก็บอกว่า ของเราต้องให้ดีกว่า เรียกว่าแข่งกันขึ้นไปเพื่อให้ดีกว่ากัน

ที่นี่ คนที่ได้รับแรงจูงใจแบบใฝ่ความเป็นเลิศที่แท้ จะไปแข่งขันกับเขาอย่างไร ก็ไม่ต้องไปแข่งเลย แกจะทำไปเองโดยไม่ต้องรู้ว่าแข่งหรือไม่ต้องตั้งใจแข่ง แต่มันชนะโดยที่ว่า พอแกจะทำงานนั้นเป็นเลิศ เพราะต้องการให้งานนั้นเป็นเลิศที่สุดดี ที่สุดของมัน แกก็ต้องเอาสินค้าทุกชนิดเท่าที่มีอยู่มาดูทั้งหมด สินค้าชนิดนั้นมีอะไรบ้าง อย่างไหนดีอย่างไร ยังมีข้อบกพร่องอะไรบ้าง แล้วก็ต้องสร้างสินค้าที่ดีที่สุดพร้อมบริบูรณ์ดียิ่งขึ้นไปกว่าเท่าที่มีอยู่ เขาก็อยู่ในระบบแข่งขันได้ ไม่ต้องกลัว แต่จะต้องพยายามอย่างหนึ่ง คือ ไม่สร้างความรู้สึกว่าจะแข่งขันเอาชนะใคร มุ่งแต่จะทำเพื่อประโยชน์แก่สังคมส่วนรวม

อย่างที่บอกแล้วว่า พวกระบบแข่งขันนั้น ถ้าไม่มีแรงจูงใจแบบใฝ่ความเป็นเลิศที่แท้แล้ว พวกนี้จะได้เพียงแค่ว่าดีกว่ากัน หรือแย่น้อยที่สุด หรือดีเลิศในพวกที่แย่งเท่านั้นเอง จะไม่ได้ความเป็นเลิศที่แท้จริง และที่ร้ายอย่างยิ่งก็คือ ในการแข่งขันกันแบบนี้ จะไม่มีขอบเขตในทางคุณธรรมที่จะมาช่วยยับยั้ง ในกรณีที่กิจการหรือการกระทำนั้นๆ ก่อผลร้ายต่อชีวิต สังคม และธรรมชาติ อย่างที่พูดมาแล้ว

ในกรณีที่เราต้องการจะพัฒนาแก้ไขปรับปรุงสังคม เราต้องการเปลี่ยนแปลงค่านิยมของสังคมทั้งหมด การแข่งความเป็นเลิศในระบบแข่งขันนั้น เป็นการพยายามให้ตัวเลิศ โดยกีดกันคนอื่น คือ เราจะปิดบังและปิดทาง ไม่ยอมให้คนอื่นดีกว่า ถ้าทำอะไรได้ ก็จะไปกีดกันคนอื่น จะเอาดีคนเดียว พยายามให้ตัวเลิศโดยกีดกันคนอื่น แต่ในระบบแรงจูงใจใฝ่ความเป็นเลิศแบบที่แท้นั้น มนุษย์จะช่วยกันสร้างความเป็นเลิศ แล้วอย่างไรจะดีกว่ากัน

ยิ่งกว่านั้น การมาช่วยกันสร้างความเป็นเลิศนี้ ก็จะไปเข้ากับลักษณะของการศึกษาที่จะพูดต่อไปข้างหน้าด้วย คือ การที่มนุษย์เป็นสัตว์สังคม มันจะสอดคล้องกัน การสร้างความเป็นเลิศในแบบที่แท้นี้ จะไปส่งเสริมความเป็นมนุษย์ในระบบการศึกษาที่ถือว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคม โดยที่ว่าจะช่วยกันสร้างความเป็นเลิศ ไม่ใช่แข่งกันแล้ว ก็กีดกันกันไม่ให้เป็นเลิศ โดยหาทางให้ตัวเองเป็นเลิศคนเดียว

จิตสำนึกในการศึกษา

ที่นี้ ก็มาถึงสิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ที่จะต้องสร้างขึ้นในการศึกษา หรือ การศึกษาจะต้องสร้างขึ้นให้ได้ เป็นคู่กับแรงจูงใจในการศึกษา คือ จิตสำนึกในการศึกษา ซึ่งถือว่าสำคัญมาก เป็นสิ่งที่ต้องเน้นมากในการศึกษา

จิตสำนึกในการศึกษามีความหมายตรงตัวกับการศึกษา การศึกษาคืออะไร การศึกษา คือ การฝึกฝนพัฒนาตน ฝึกฝนพัฒนาตนอย่างไรจะว่ากันต่อไปข้างหน้า การฝึกฝนพัฒนาตน เป็นหลักเนื้อตัวของการศึกษา ดังนั้น จิตสำนึกในการศึกษา ก็คือ จิตสำนึกในการฝึกฝนพัฒนาหรือปรับปรุงตน เราจะต้องสร้างจิตสำนึกนี้ให้ได้ จิตสำนึกในการฝึกฝนพัฒนาปรับปรุงตน จะต้องมีอยู่เป็นประจำใจของนักเรียนหรือคนทุกคน ถ้าเราถือว่าทุกคนต้องศึกษา หรือจะต้องมีการศึกษาตลอดชีวิต ทุกคนก็จะต้องมีจิตสำนึกในการฝึกฝนพัฒนาหรือปรับปรุงตนตลอดชีวิต

จิตสำนึกในการพัฒนาปรับปรุงตนนี้ แสดงออกอย่างหนึ่งให้เห็นได้ง่ายๆ คือ *การมองประสบการณ์และสถานการณ์ทุกอย่างเป็นโอกาสของการเรียนรู้และพัฒนาตน*

ถ้าคนมีจิตสำนึกในการศึกษา พอมีประสบการณ์อะไร หรือไปอยู่ในสถานการณ์ใดๆ เขาก็จะมองสิ่งนั้นหรือสถานการณ์นั้นในแง่เป็นโอกาสที่จะได้พัฒนาปรับปรุงตน เพราะฉะนั้น คนพวกนี้จะได้เรียนรู้ทุกเวลา คือ

ประการที่ ๑ เขามองอะไร ก็มองเป็นการเรียนรู้หมด พอเห็นอะไรปั๊บ ก็คิดว่า เราได้เรียนรู้อะไรจากสิ่งนี้

ประการที่ ๒ เขามองความรู้นั้นเป็นโอกาส หรือเป็นข้อมูลสำหรับการฝึกฝน ปรับปรุงตน

นี่คือ หนึ่ง ได้เรียนรู้ สอง เมื่อเรียนรู้แล้ว ก็เอาสิ่งที่ได้เรียนรู้ นั้นมาใช้ฝึกฝน ปรับปรุงตัว เพิ่มสติปัญญาให้แก่ตน

ฉะนั้น เขาจะตั้งใจมองทุกอย่างในแง่ของการที่จะเลือกเฟ้นเอามาฝึกฝนทำตน ให้ดีงามเจริญก้าวหน้า

ปัจจุบันนี้ต้องถือว่า การศึกษาขาดการสร้างจิตสำนึกในการศึกษานี้เป็นอย่างยิ่ง ฉะนั้น เราจึงประสบปัญหาในทางการศึกษา เช่น ความขัดแย้งระหว่างครูกับนักเรียน การที่นักเรียนมีปัญหาอะไรต่างๆ ก็เพราะขาดจิตสำนึกในการศึกษานี้ ไม่มองอะไรเป็นการเรียนรู้ ไม่มองอะไรเป็นการได้สิ่งสำหรับมาใช้ปรับปรุงตน พอได้ยินอะไรปั๊บ ก็ไปสู่สัญชาตญาณทันที คือแล่นไปตามกระบวนการที่พระพุทธศาสนาแสดงไว้ในหลักปฏิจลสมุปปาทที่ว่า พอมีการรับรู้ ที่เรียกว่า ผัสสะ ก็จะมีเวทนา คือ ความรู้สึกว่า สบาย ไม่สบาย สุข หรือ ทุกข์ พอสบาย ก็ชอบใจ ไม่สบาย ก็ขัดใจขุ่นเคือง

ยกตัวอย่างเช่น ได้ยินคำพูดของคนอื่น คำพูดที่ได้ยินเข้าทางหู กระทบโศตประสาท พอได้ยินเป็นอารมณ์เข้ามาแล้ว เป็นคำพูดที่สบายใจหรือไม่สบายใจ พอสบายใจ ก็ชอบใจ แล้วก็เพลินอยู่แค่นั้น แต่ไม่ได้อะไร ไม่ได้ประโยชน์ ไม่ได้ความรู้ อะไร ไม่ได้ฝึกตัว ไม่มีการศึกษาสักชนิดหนึ่ง

ทีนี้ ถ้าไม่ถูกใจ ไม่สบาย ขัดหู ระคายหู ก็ไม่ชอบใจ ไม่ชอบใจแล้วก็โกรธ โกรธแล้วก็เกิดเรื่อง ไม่พอใจครู ไม่พอใจเพื่อนนักเรียนด้วยกัน ไม่พอใจแล้ว ก็ปรุงแต่งไปในทางที่จะเกิดเรื่องเกิดราว เป็นอันว่าไม่ได้เรียนรู้อะไรเลย ไม่ได้การศึกษาเลย นี่คือ เป็นไปตามกระบวนการของปฏิจลสมุปปาท ทำให้เกิดทุกข์ เกิดปัญหา

ทีนี้ เปลี่ยนมาเป็นจิตสำนึกในการศึกษา พอมีผัสสะรับรู้ปั๊บ ทางหูก็ดี ทางตาก็ดี เช่น ได้ยินคำพูดของเขา เกิดเวทนา ความรู้สึกสบายไม่สบาย หรือสุขหรือทุกข์ รู้ทัน ช่างมัน สุขก็ดี ก็รู้ว่ามันสุข ทุกข์ ก็รู้ว่ามันเป็นทุกข์ แต่ตัดตอน ไม่ปรุงแต่งด้วยตัณหา จิตสำนึกในการศึกษามา พร้อมด้วยสติว่า โอ้! อันนี้มีอะไรที่เราจะได้เรียนรู้บ้าง มีข้อมูลอะไรบ้างที่เป็นประโยชน์

แม้แต่คำค่าของเขา เราก็ยอมเอาประโยชน์นี้ได้ เราได้เรียนรู้อะไรบางอย่าง มองว่าจะมาเป็นประโยชน์ในการฝึกตัวของเราอย่างไร แล้วก็จับมาใช้ประโยชน์ได้

ถ้ามีจิตสำนึกในการศึกษาแบบนี้ ก็จะทำลายวงจรปฏิเสธสมุขาพบได้ทันที แล้วก็มีการเรียนรู้ มีการฝึกฝนพัฒนาตนขึ้นมาแทน เพราะฉะนั้น คนประเภทนี้สบาย อยู่ในสถานการณ์อะไร ก็สบาย ตนเองก็มีความสุข ไม่มีความทุกข์มาก ไม่มีเรื่องมีราวกับใคร แล้วยังได้ด้วย คือ ได้ประโยชน์ทั้งในด้านก้าวหน้ามีความเจริญพัฒนาตน และในด้านได้ความรู้ จึงได้การเรียนรู้และการพัฒนาตนตลอดเวลา ก็เป็นอันว่าจะช่วยให้การศึกษาเล่าเรียนได้ผลดี ถ้าว่าในแง่แรงจูงใจ ก็เข้ากับแรงจูงใจแบบฉันทะที่ว่ามาเมื่อ ก็คือมีความใฝ่รู้

นอกจากนั้นยังเป็นการสร้างความสัมพันธ์ที่ดี ระหว่างครูกับนักเรียนอีกด้วย นักเรียนจะไม่โกรธง่าย ๆ ไม่ใช่ครูว่าอะไรไม่ได้ อีกอ้อก็โกรธ หรือในนักเรียนต่อนักเรียนด้วยกัน ก็มีความสัมพันธ์ที่ดี เป็นการสร้างบรรยากาศในการศึกษา

บรรยากาศทางการศึกษาที่แท้จริง จะเกิดขึ้นได้ในโรงเรียน หรือสถานศึกษา ก็เพราะผู้เรียนมีจิตสำนึกในการศึกษาอยู่ตลอดเวลา

นอกจากนั้น ยังช่วยนักเรียนเองให้มีสุขภาพจิตดีอีกด้วย เพราะว่ามองทุกอย่าง เป็นประโยชน์ ก็มีจิตใจสบาย ไม่มีปัญหา หัวเราะได้ตลอดเวลา วันนี้ฟังคนโน้นด่ามา เอ๊ะ! เราได้อีกแล้ว เราได้ความรู้ ได้สิ่งสำหรับทดสอบฝึกฝนปรับปรุงตน ได้ตลอดเวลา เป็นคนที่เจริญก้าวหน้า พัฒนาตลอดเวลา เพราะฉะนั้น จะต้องสร้างจิตสำนึกในการศึกษา ซึ่งปัจจุบันนี้ขาดมาก

รวมความว่า สองอย่างนี้ต้องสร้างให้สำเร็จ คือ **แรงจูงใจในการศึกษา** และ **จิตสำนึกในการศึกษา** เอาละขอผ่านไป

บทที่ ๓

สาระของการศึกษา

การศึกษาที่จะได้ผลดี จะแก้ปัญหาชีวิตและสังคมได้สำเร็จ จะต้องมีความชัดเจนในความหมาย ในความมุ่งหมาย และในการทำหน้าที่ของมัน

ปัญหาอย่างหนึ่งในการศึกษา ก็คือ มันมีความหมาย ความมุ่งหมาย และการทำหน้าที่ที่ไม่ชัดเจน แม้ว่าเราจะสามารถแสดงความหมายและความมุ่งหมายของการศึกษาไปได้ต่างๆ หลากๆ อย่าง แต่จะใช้ได้จริงก็ต่อเมื่อมีความชัดเจนโดยจะต้องมีความหมายครอบคลุมทุกด้าน มีจุดหมายที่ไปถึงสูงสุดว่าอยู่ที่ไหนชัดเจน และมีองค์ประกอบที่ชี้ทางปฏิบัติให้เห็นว่า จะทำอะไรกันอย่างไร

ในที่นี้ จะพูดถึงแง่ต่างๆ ที่จะนำมาใช้สำรวจตรวจสอบความหมายและความมุ่งหมายตลอดจนการทำหน้าที่ของการศึกษา โดยจะเริ่มด้วยเรื่องหรือแง่ที่ง่ายก่อน กล่าวคือการทำหน้าที่หลัก ๒ ประการของการศึกษา

การศึกษากับการทำหน้าที่หลัก ๒ ประการ

เราอาจจะพูดได้ว่า การศึกษานั้นมีหน้าที่หลัก ๒ ประการ

หน้าที่ที่ ๑ หน้าที่ถ่ายทอดศิลปวิทยา หมายถึง การถ่ายทอด รักษา ส่งเสริม เพิ่มพูนวิชาการและวิชาชีพ ตลอดจนสืบทอดมรดกวัฒนธรรมทางวิชาการของมนุษย์ ซึ่งมีทั้งภารกิจระยะสั้น และระยะยาว ระยะสั้นก็คือ สำหรับบุคคลแต่ละคน หรือแต่ละชีวิต ระยะยาวก็คือ อารยธรรมที่สืบทอดต่อกันไปของมนุษยชาติทั้งหมด

ทั้งนี้ ไม่ว่าในระยะสั้น หรือระยะยาวก็ตาม ก็มีหลักการพื้นฐานว่า จะต้องให้ความรู้จริง และรู้ยิ่งขึ้นไป

ให้รู้จริง ก็หมายความว่า ถ้าเป็นครูถ่ายทอดความรู้ ก็ต้องถ่ายทอดให้นักเรียนได้รู้จริง และนักเรียนเองก็ต้องมีความใฝ่รู้ที่จะไปศึกษาค้นคว้าให้ได้ความรู้จริงในวิชาการและวิชาชีพนั้นๆ

นอกจากรู้จริงแล้ว ก็รู้ยิ่งๆ ขึ้นไปอีก เพราะว่าในแง่ของการสืบทอดมรดกวัฒนธรรมของมนุษย์นั้น จะต้องมีการเพิ่มพูนหรือทำให้งอกงามยิ่งขึ้น มนุษย์ในรุ่นก่อนๆ แสวงหาความรู้ทำให้วิทยาการเจริญก้าวหน้ามาได้แค่นี้ รุ่นต่อไปก็คิดค้นสร้างเสริมเพิ่มพูนขยายออกไปอีก ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป

แต่รวมแล้วก็คือให้รู้จริง และรู้ยิ่งๆ ขึ้นไป

นอกจากให้รู้จริง และรู้ยิ่งๆ ขึ้นไปแล้ว ก็ให้ทำได้จริง โดยเฉพาะในด้านวิชาชีพ เมื่อเขาเรียนรู้แล้ว ครูก็ต้องสอนให้เขาทำได้จริงด้วย นักเรียนเองก็ต้องพยายามที่จะเรียนปฏิบัติฝึกฝนตนเองให้เข้าของชำนาญ จนกระทั่งทำได้จริง สามารถนำไปใช้ประกอบอาชีพได้

แล้วก็ก้าวสู่ขั้นที่พูดมาแล้วคือ สร้างความเป็นเลิศ คือทำให้วิชาการและวิชาชีพของตน ที่ตนเรียนตนสอนนั้น มีความเป็นเลิศ เป็นเลิศในความหมายอย่างที่กล่าวแล้ว เลิศทั้งในสติปัญญาความสามารถส่วนตัว เลิศเป็นอย่างดีที่สุดของสิ่งทีกระทำ และเลิศในประโยชน์ต่อชีวิตและสังคมประเทศชาติ นี่เป็นเรื่องของการถ่ายทอดที่พูดสั้นๆ

หน้าที่ที่ ๒ หน้าที่ในการชี้แนะให้รู้จักการดำเนินชีวิตที่ดั่งามถูกต้อง และการฝึกฝนพัฒนาตนจนถึงความสมบูรณ์ อันนี้เป็นหน้าที่ซึ่งเป็นเรื่องของการศึกษาแท้ๆ เป็นเนื้อตัวแท้ๆ ของการศึกษา

หน้าที่อย่างนี้ ๒ นี้ ครอบคลุมงานทางการศึกษามากมายหลายอย่าง รวมทั้งเรื่องทีอธิบายมาแล้ว เช่น การทำให้คนมีแรงจูงใจทีถูกต้องในการศึกษา ก็เป็นหน้าที่ในแง่นี้ การสร้างจิตสำนึกในการศึกษา ก็เป็นหน้าที่ในแง่นี้ การทำให้คนมีพัฒนาการในด้านต่างๆ อย่างทีจะพูดต่อไป ก็เป็นหน้าที่ในแง่นี้

ถ้าเราเทียบกับความเป็นครู ครูก็จะทำหน้าที่ในนามของการศึกษา โดยมีหน้าที่หลักอยู่ ๒ อย่างนี้เหมือนกัน คือ หน้าที่ที่ ๑ การถ่ายทอดหรือสืบทอดศิลปวิทยา ให้ความรู้วิชาการ ความรู้ในการประกอบอาชีพแก่ศิษย์ อะไรพวกนี้ ซึ่งจะใช้ศัพท์เรียกว่า “ศิลปทายก” และหน้าที่ที่ ๒ ทีครูทำแทนในนามของการศึกษา คือ การชี้แนะแนวทางดำเนินชีวิตทีถูกต้อง และทำให้เขาฝึกฝนพัฒนาตนให้เจริญงอกงามจนถึงความสมบูรณ์ ซึ่งเป็นหน้าที่ทีเราใช้ศัพท์ว่า “กัลยาณมิตร”

รวมความว่า ครูทำหน้าที่ในนามของการศึกษา โดยเป็น ศิลปทายก และเป็น กัลยาณมิตร

ถ้าเทียบกันระหว่างหน้าที่ ๒ อย่างนี้ หน้าที่อย่างแรก คือ การถ่ายทอดศิลปต่อ ศิลปวิทยา ทำให้เป็นที่รู้จักกันกว้างขวางและเจริญก้าวหน้าละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป แล้วเอาไปใช้การใช้งาน ตลอดจนเอาไปพัฒนาประเทศชาติสังคม ทำให้เกิดความเจริญมั่งคั่งพร้อมพร้อมสะดวกสบายรุ่งเรืองและมีความเป็นเลิศ นี่เป็นหน้าที่ในด้านการสร้างเครื่องมือ เหมือนกับที่เราสร้างเครื่องมือให้เด็ก เด็กเรียนจบออกไป ก็มีวิชาการและวิชาชีพนี้ไปเป็นเครื่องมือประจำตัว เอาไปใช้ประกอบอาชีพเลี้ยงชีวิต ไปพัฒนาวัตถุ พัฒนาสภาพแวดล้อม ความเป็นอยู่ภายนอก

ส่วนหน้าที่ที่สอง คือ หน้าที่ในการชี้แนะแนวทางการดำเนินชีวิตและฝึกฝนพัฒนาตน อันนี้จึงจะเข้าถึงเนื้อตัวของมนุษย์แท้ๆ หรือเป็นเรื่องของความเป็นมนุษย์โดยตรง ถ้าเป็นการพัฒนา ก็คือการพัฒนาตัวบุคคลที่จะไปใช้เครื่องมือ

หมายความว่า หน้าที่ที่หนึ่งด้านถ่ายทอดทำให้มีศิลปวิทยา มีความรู้วิชาชีพต่างๆ ก็เท่ากับมีเครื่องมือแล้ว แต่ตัวคนที่จะใช้เครื่องมือ นั้น ยังต้องมีการศึกษาอีกด้านหนึ่งด้วย คือศึกษาในการฝึกฝนความเป็นมนุษย์ของตัวเอง พัฒนาการในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง จึงจะเป็นผู้ไปใช้เครื่องมือได้อย่างถูกต้อง และเป็นประโยชน์อย่างแท้จริง ความเจริญมั่งคั่งพร้อมรุ่งเรือง และความเป็นเลิศที่แท้จริงจึงจะเกิดขึ้นได้ ไม่ใช่ความมั่งคั่งพร้อมอย่างกะพรวดกะแพรง และจึงจะเป็นความมั่งคั่งรุ่งเรืองเป็นเลิศที่มีคุณค่าเป็นอิสราภาพและสันติสุขของมนุษย์ ทั้งของชีวิตและของสังคม ไม่ใช่มั่งคั่งรุ่งเรืองเป็นเลิศที่เป็นทุกข์ แฝงไว้ด้วยการเบียดเบียนทำลายกัน นำวันหวนวดกแล้ว และนำไปสู่ความพินาศ

ถึงตอนนี้ก็เลยอยากจะพูดถึงไอน์สไตน์อีกนิดหน่อย ย้อนกลับไปหาไอน์สไตน์อีก เพราะแกก็เกิดพูดเรื่องนี้ขึ้นมาฟังด้วย ในการให้การศึกษาตามแบบหน้าที่ที่หนึ่งที่ว่า ถ่ายทอดศิลปวิทยา วิชาการ วิชาชีพ จนกระทั่งให้มีความเป็นเลิศนั้น เราจะมีภาระเน้นย้ำกันในเรื่องอย่างหนึ่ง คือ ให้มีความชำนาญพิเศษเฉพาะอย่าง หรือเชี่ยวชาญพิเศษในด้านใดด้านหนึ่งจำเพาะเป็นเรื่องๆ ไป ซึ่งในยุคสมัยหนึ่งมีการเน้นมาก

แม้แต่ในสมัยนี้ก็เน้นมาก คือถือว่า specialization (ความชำนาญเฉพาะพิเศษ) นี้สำคัญมาก ฉะนั้น การศึกษาในด้านที่หนึ่งก็จะมาเน้นจุดสำคัญอยู่ที่นี้ คล้ายกับว่า อันนี้เป็นจุดสุดยอดของการศึกษา เพราะมันจะไปเกี่ยวกับความเป็นเลิศด้วย

แต่ในการศึกษาที่ถูกต้อง เมื่อสร้างคนให้เป็นผู้มีความเชี่ยวชาญพิเศษในด้านใดด้านหนึ่งแล้ว ความชำนาญพิเศษเฉพาะด้านที่เป็นหน้าที่ที่หนึ่งของการศึกษานั้น จะต้องไปสัมพันธ์กับการศึกษาในหน้าที่ข้อที่สองด้วย คือ การศึกษาเพื่อเสริมความเป็นมนุษย์ให้สมบูรณ์ ที่ว่าจะให้ดำเนินชีวิตดีงามถูกต้อง ฝึกฝนพัฒนาตนให้สมบูรณ์ในทัศนะของไอน์สไตน์ เขาบอกว่า

การสอนคนให้มีความรู้เชี่ยวชาญพิเศษอย่างเดียวไม่พอ ถ้าทำอย่างนั้น คนก็จะกลายเป็นเครื่องจักรกลที่มีประโยชน์ชนิดหนึ่ง แต่ไม่เป็นบุคลิกภาพ ที่ได้รับการพัฒนาอย่างประสานกลมกลืน... คนที่มีแต่ความรู้ที่เชี่ยวชาญพิเศษ จะคล้ายกับสุนัขที่ฝึกดีแล้ว มากกว่าจะเป็นบุคคลเต็มคน

เขาว่าอย่างนั้น ไม่ใช่อาดมภาพว่านะ ไอน์สไตน์ว่า การศึกษาที่ทำให้คนมีความเชี่ยวชาญพิเศษแต่เพียงอย่างเดียว นั้น จะทำให้คนเป็นเหมือนกับสุนัขที่ฝึกดีแล้ว สุนัขที่ฝึกดีแล้วมันก็เก่งในเรื่องนั้นๆ ฝึกให้เก่งในเรื่องใด มันก็เก่งและไปทำในเรื่องนั้นได้ดี แต่ไม่เพียงพอที่จะให้มีความเป็นคน

ฉะนั้น จึงต้องมีการศึกษาด้านที่สองเข้ามาเป็นแกนเป็นเนื้อแท้ของการพัฒนาคน เพื่อให้เขาดำเนินชีวิตที่ถูกต้องดีงาม มีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ แล้วเขาก็จะได้นำเอาศิลปวิทยาที่ชำนาญพิเศษนั้นไปใช้ เป็นเครื่องมือดำเนินชีวิต และพัฒนาสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมให้ถูกต้องดีงามต่อไป

ถ้าจะให้พูดให้เป็นทางการสักหน่อย ก็ต้องย้อนจากข้างหลังเข้ามาว่า

การทำหน้าที่ด้านที่ ๒ ของการศึกษา ที่ว่าเป็นการฝึกฝนคนให้รู้จักดำเนินชีวิตที่ดีงาม รู้จักพัฒนาตนให้เป็นคนที่มีสมบูรณ์นั้น เรียกว่าเป็น “การสร้างบัณฑิต”

ส่วนการทำหน้าที่ด้านที่ ๒ ที่ว่าเป็นการถ่ายทอดศิลปวิทยา ให้สามารถจัดเจนในวิชาการและวิชาชีพจะนำไปเลี้ยงชีวิตของตน ตลอดจนไปพัฒนาสังคมประเทศชาติ นั้น เรียกว่าเป็น “การสร้างเครื่องมือให้แก่บัณฑิต”

ถ้าสร้างแต่เครื่องมือ ไม่ได้สร้างบัณฑิต ก็อาจจะกลายเป็นว่า โจรหรือคนพาลจะได้เครื่องมือไปใช้ ซึ่งแทนที่จะเป็นคุณ ก็จะเป็นโทษ ยิ่งเครื่องมือหรืออุปกรณ์มีประสิทธิภาพมากเท่าใด ก็จะทำให้เกิดผลร้ายหรือความพินาศมากขึ้นเท่านั้น

ปริญญาที่เป็นผลของการศึกษา

พอพูดถึงเรื่องความชำนาญพิเศษ ก็เลยอยากจะพูดแทรกเป็นเกร็ดอีกเรื่องหนึ่ง คือ ในการศึกษาของเราปัจจุบัน โดยเฉพาะในระดับอุดมศึกษานี้ เราแบ่งเป็นขั้นๆ เรียกว่าเป็นปริญญา ๓ ขั้น มีปริญญาตรี ปริญญาโท ปริญญาเอก

การศึกษา ๓ ขั้นนี้จะมีลักษณะที่ลุ่มลึกลงไปตามลำดับ ปริญญาตรีมีลักษณะแบบกว้างๆ ทั่วๆ ไปมากกว่า แล้วก็เจาะลึกลงไปๆ จนถึงปริญญาเอก ซึ่งจะเน้นเฉพาะด้านให้มีความเชี่ยวชาญพิเศษ คล้ายๆ อย่างที่ว่าเมื่อกี้

ทีนี้ การใช้คำว่าปริญญา ก็ดี การแบ่งปริญญาเป็น ๓ ขั้น ก็ดี ก็เกิดไปตรงกับหลักในพุทธศาสนาขึ้นมาอีก คล้ายกับที่เราไปเอาคำว่า “ปริญญา” ของพระพุทธศาสนามาใช้ แต่ท่านก็มีปริญญาของท่านอยู่แล้ว ซึ่งมี ๓ ขั้นเหมือนกัน

คำว่า “ปริญญา” แปลตามศัพท์ว่า รู้รอบ รู้ทั่วถ้วน รู้ทั่วถึง รู้ทั่วตลอด ความรู้ทั่วถ้วน ทั่วถึง ทั่วตลอด นี้เรียกว่า ปริญญา แต่ถ้าแปลกันทั่วๆ ไป ท่านแปลว่า การกำหนดรู้ ปริญญานี้ก็มี ๓ ขั้น

ขั้นที่ ๑ เรียกว่า ญาติปริญญา

ขั้นที่ ๒ เรียกว่า ตีรณปริญญา

ขั้นที่ ๓ เรียกว่า ปหานปริญญา

มีความหมายโดยสังเขป คือ

ขั้นที่ ๑ ญาติปริญญา แปลว่า รู้ขั้นรู้จัก หมายถึง การรู้จักปรากฏการณ์ หรือเรื่องราวจำเพาะอย่าง รู้สิ่งนั้นจำเพาะตัว รู้ลักษณะจำเพาะของมัน ซึ่งเรียกว่า รู้ปัจเจกัตถลักษณะ คือ ถ้ารู้สิ่งใดสิ่งหนึ่ง เรื่องใดเรื่องหนึ่ง ปรากฏการณ์อันใดอันหนึ่ง ก็รู้เฉพาะสิ่ง เรื่อง หรือปรากฏการณ์นั้น ให้เห็นชัด เข้าใจชัด รู้ลักษณะเฉพาะของมัน รู้สภาวะของมันว่าคืออะไร รู้ความเป็นมาเป็นไปและเหตุปัจจัยของมันว่าเป็นมาอย่างไร เกิดจากเหตุปัจจัยอะไร เป็นความรู้เฉพาะเรื่อง เฉพาะปรากฏการณ์นั้นๆ

ยกตัวอย่างในทางหลักธรรม เช่น เรื่องขันธ ๕ แบ่งออกเป็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ความรู้ว่า รูปธรรมคืออะไร เวทนาคืออะไร ฯลฯ รู้ว่า เวทนา คือ สภาวะที่เสวยอารมณ์หรือความรู้สึกสุขทุกข์ รู้ไปจนถึงว่าเวทนานี้เกิดจากอะไร เกิดจากผัสสะ ตลอดจนกระบวนการทั้งหมดของการเกิดขึ้นของสิ่งนั้นๆ หรือปรากฏการณ์นั้นๆ ความรู้ระดับนี้เรียกว่า “ญาติปริญญา”

ขั้นที่ ๒ **ตีรณปริญา** แปลว่า รู้ขั้นตรองเห็น หมายถึงรู้เห็นความจริงที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์หรือเรื่องราวนั้น ซึ่งเป็นลักษณะร่วมที่เป็นพื้นฐาน อันทำให้สามารถเชื่อมโยงความรู้ในเรื่องหรือปรากฏการณ์เฉพาะนั้น กับเรื่องอื่นๆ หรือปรากฏการณ์อื่นๆ ได้ เข้าใจทั่วถึงกันทั้งหมด เป็นการรู้ความจริงที่แผ่ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างกว้างออกไป อย่างที่เรียกว่ารู้ **สามัญลักษณะ**

หมายความว่า ในขั้นที่หนึ่ง ตอนแรกเรารู้เฉพาะเรื่องหนึ่งๆ และรู้เรื่องนั้นจริงๆ จังๆ ต่อมาในขั้นที่ ๒ นี้ เรารู้ความจริงที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังสิ่งนั้น ซึ่งความจริงนี้จะโยงสิ่งนั้นไปหาสิ่งอื่นทั้งปวง เชื่อมถึงกันหมด ความรู้ขั้นนี้เรียกว่า “**ตีรณปริญา**”

ขั้นที่ ๓ **ปหานปริญา** แปลว่า รู้ขั้นละได้ ขจัด แก้ไขปัญหาได้สำเร็จเสร็จสิ้น หมายถึงความรู้ขั้นใช้ปฏิบัติการแก้ไขปัญหาลงมือได้สำเร็จ คือดับทุกข์ของมนุษย์ได้ ลอยตัวพ้นไป เป็นอิสระ เป็นปริญาขั้นสุดท้าย เพราะใช้ทำการได้เสร็จสรรพ บรรลุวัตถุประสงค์ของชีวิตแล้ว

ในทางพระพุทธศาสนา ปริญาทั้งสามขั้นนี้เป็น โลกีย์ปริญา แต่เมื่อจบโลกีย์ปริญา ครบ ๓ ขั้นแล้ว ก็เข้าถึง โลกุตระธรรม ผู้ที่สำเร็จปริญาทั้ง ๓ นี้ เรียกว่าเป็น **บัณฑิต** และได้ชื่อว่าเป็น **อริยะ** หรือ **อารยชน** ที่แท้จริง

ปริญา ๓ ในทางหลักธรรมนี้ ดูคล้ายว่าจะกลับกันกับระบบการจัดขั้นปริญาในปัจจุบัน คือ ในปัจจุบันนี้ ให้รู้กว้างก่อน แล้วจึงจะลึกลงไปจนรู้จำเพาะเต็มที่ แต่ของท่านกลายเป็นรู้จำเพาะก่อน แล้วจึงขยายกว้างออกไปเป็นรู้ทั่ว แต่ความรู้ทั่วในที่นี้ ไม่ได้หมายความว่ารู้ทั่วไปทุกสิ่งทุกอย่าง แต่หมายถึงการรู้ความจริงลึกลงไปที่เป็นพื้นฐานอยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ ซึ่งเมื่อรู้แล้ว ก็เข้าใจสิ่งนั้นเชื่อมโยงกับสิ่งอื่นได้ทั้งหมด นำไปสู่ความรู้ที่ทำให้แก้ปัญหาลงมือได้สำเร็จ มองในแง่หนึ่งก็เป็นการรู้ลึกลงไปเหมือนกัน

อย่างไรก็ตาม โดยปกติ เรื่องปริญา ๓ นี้ เป็นหลักการที่ท่านใช้ในทางจิต แต่ก็เป็นความรู้และแง่คิดที่เกี่ยวข้องซึ่งน่าพิจารณา และอาจนำมาประกอบความคิดให้เป็นประโยชน์ได้

พูดอีกแนวหนึ่ง อาตมภาพว่า การจัดระบบปริญาสามขั้น ของสองแบบนี้ คือแบบพัฒนาชีวิตของพระพุทธศาสนา กับแบบระดับวิชาการของสถาบันสมัยใหม่ น่าจะไม่ขัดกัน แต่ช่วยเสริมกันด้วยซ้ำ

ที่ว่าเสริมกัน คือ เราก็เริ่มจากความรู้แบบปริญาตรี ปริญาโท และปริญาเอกนั้นแหละ แต่ต่อจากปริญาตรี - โท - เอก นั้นแล้ว จึงเข้าสู่ญาติปริญา ตีรณปริญา และปหานปริญาต่อไป เป็นอันจบสิ้น สำเร็จการศึกษาอย่างแท้จริง

ทั้งนี้เพราะว่า ปริญาตรีที่ว่ารู้ต่างๆ กว้างๆ นั้น ก็มีใช่เป็นการรู้ความจริงพื้นฐานที่อยู่เบื้องหลังสิ่งทั้งหลายเลย แต่บางที่เป็นเพียงการรู้อย่างโน้นนิดอย่างนี้หน่อย รู้พอรู้จักอย่างละนิดละหน่อยกว้างๆ ทั่วๆ ไป พอถึงปริญาโท ก็จำกัดวงแคบลง รู้ลึกลงไปอีกหน่อย จนถึงขั้นปริญาเอกแล้ว จึงรู้จำเพาะเรื่องเดียวเต็มที่

ระบบนี้ เมื่อนำมาเทียบกับทางธรรม ก็กลายเป็นว่า จะต้องต่อขึ้นไปอีก คือต่อจากนั้นจึงรู้ความจริงที่เป็นพื้นฐานลึกลงไป ที่อยู่เบื้องหลังของสิ่งทั้งหลายพอให้รู้จักเชื่อมโยงสิ่งทั้งหลายถึงกันได้ เห็นสายโยงสัมพันธ์แล้ว ก็รู้ถึงขั้นที่ใช้แก้ปัญหาได้สำเร็จผล

ถ้ามองดูตามแนวนี้ จะกลายเป็นคล้ายกับว่า ปริญา ๓ ชั้นของสถาบันสมัยใหม่นั้น เป็นเพียงขั้นตอนย่อยของปริญาขั้นที่ ๑ ในทางหลักธรรม คือ แบ่งชอยญาติปริญา เป็น ๓ ชั้น เมื่อจบปริญาเอกแล้ว ก็มาเข้าต่อกับปริญาในพระพุทธศาสนาขั้นต่อไป ดังจะเห็นได้ว่า ความรู้ชั้นวิทยาศาสตร์แท้จริงอย่างของไอน์สไตน์ ที่ว่ารู้เข้าใจหลักทั่วไปหรือกฎเกณฑ์สามัญ ที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ทั้งหลาย จึงจะเทียบเคียงเข้ากันได้ขั้น ตีรณปริญา

คติอย่างหนึ่งที่น่าจะได้รับจากเรื่องปริญา ๓ ในพระพุทธศาสนา ซึ่งอาจจะนำมาใช้ประกอบความคิดในทางการศึกษาได้ดี ก็คือ การจัดลำดับขั้นปริญาของท่าน ที่เริ่มจากรู้จักเรื่องราวเฉพาะก่อน แล้วจึงรู้เชื่อมโยงเรื่องราวต่างๆ ถึงกันได้ แล้วก็รู้จักใช้ความรู้นั้นจัดการแก้ปัญหาได้สำเร็จ

โดยเฉพาะจะรู้ขั้นสูงสุดสำเร็จการศึกษาจริง ก็ต่อเมื่อรู้ที่จะแก้ไขปัญหาคับทุกข์ได้จริง ความรู้นั้น มิใช่ลึกแล้วกลายเป็นวิชาการขาดลอยจากชีวิตมากขึ้น แต่ลึกลงไปแล้ว ยิ่งสำเร็จประโยชน์ในการแก้ปัญหา ทำให้มนุษย์เข้าถึงอิสรภาพมากขึ้น

ก่อนจะผ่านเรื่องหน้าที่หลัก ๒ อย่างของการศึกษานี้ไป มีข้อสังเกตและข้อเน้นย้ำบางประการ ที่ควรกล่าวเพิ่มเติมไว้ ณ ที่นี้ด้วย ดังนี้

ก) ข้อสังเกตเกี่ยวกับคำว่า จริยธรรม และ จริยศึกษา

ข้อสังเกตอย่างแรก ก็คือ การศึกษาในแง่ที่ทำหน้าที่ด้านที่สองทั้งหมดที่กล่าวมา ที่ว่าชี้แนะแนวทางให้คนดำเนินชีวิตเป็นอยู่อย่างถูกต้องดีงามเป็นประโยชน์ แล้วก็ฝึกฝนพัฒนาด้านให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์นี้แหละคือ ตัว *จริยะ* หรือถ้าจะเรียกว่า *จริยศึกษา* *จริยศึกษาก็อยู่ที่นี้ทั้งหมด*

เดี๋ยวนี้ เราเข้าใจความหมายของคำว่า “*จริยะ*” นี้แคบเหลือเกิน เราแปล *จริยะ* ว่าอะไร เราแปลว่าความประพฤติ ใ้ใหม่ แล้วความประพฤติในภาษาไทยแปลว่าอะไร แปลว่า การแสดงออกทางกายวาจาให้ปรากฏแก่ผู้อื่น อะไรทำนองนี้ นี่เป็นความหมายเพียงส่วนหนึ่ง ซึ่งคำว่า *ประพฤติ* เองก็ถูกเข้าใจแคบลง อันที่จริง *ประพฤติ = ปวุตติ* แปลว่า *ความเป็นไป* หมายถึง *ความเป็นไปของชีวิต*

จริยะ แปลว่าอะไร *จริยะ* มาจาก *จร* ซึ่งแปลว่า *เที่ยว ไป* ดำเนิน เดินทาง คนเที่ยวไปในป่าเขา เรียกว่า *พเนจร* *พเนจร* ก็คือ *วเน + จร* แปลว่า *เที่ยวไปในป่า* (แต่เดี๋ยวนี้คนไทยเข้าใจผิด ใช้ผิด *เที่ยวไปในเมือง* เขาก็เรียกว่า *พเนจร* กลายเป็นอย่างนั้นไป ศัพท์เดิม *พเนจร* แปลว่า *เที่ยวไปในป่า* เดียวนี้เที่ยวที่ไหนก็ใช้คำว่า *พเนจร* หมด แถมกลายเป็นไปเรื่อยเปื่อยไม่มีหลักแหล่ง)

“*จร*” แปลว่า *เที่ยวไป* เอาไปใช้ทางภายนอก เช่น *จรจร* แปลว่า *เที่ยวไปเที่ยวมา* อย่างนี้เรียกว่า *เที่ยวข้างนอก* ที่นี้เอามาใช้ข้างใน *เที่ยวข้างใน* ก็เป็น *จร* ของชีวิต ได้แก่ *ดำเนินชีวิต* ไม่ใช่เพียงแค่ว่าความประพฤติในความหมายแคบๆ ที่เราเข้าใจ

การดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือประเสริฐ ก็ตรงกับที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “*ขยเมว โข ภิกขุ อริโย อฏฐุงคิโก มคโค พรหมจริโย*” (ส.ม.๑๙/๓๐/๙) แปลว่า *มรรคมืดองค์ ๘ ประการ อันประเสริฐนี้ เรียกว่า จริยะอันประเสริฐ*

จริยะอันประเสริฐ ก็คือ ตั้งแต่ สัมมาทิฏฐิ จนถึง สัมมาสมาธิ มีทั้ง ศีล สมาธิ ปัญญา ครบหมด แต่เดี๋ยวนี้ เราเหลือ *จริยะ* แค่นี้ เพราะเราเอาคำว่า “*จริยะ*” ไปแปล *ethics* ได้แก่ *moral* ซึ่งเป็นเรื่องศีลเท่านั้น แต่ *จริยะ* ที่ประเสริฐ คือ *พรหมจริยะ* มีทั้ง ศีล สมาธิ ปัญญา ครบบริบูรณ์

ฉะนั้น “จริยะ” นี้ก็ตรงกับความหมายของการศึกษาในหน้าที่ข้อที่ ๒ ทั้งหมด คือ การชี้แนะแนวทางการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ถ้าอย่างนี้ จริยะก็ต้องเป็นแกนของการศึกษาเลยทีเดียว คนที่จะไปใช้วิชาการ ใช้ความรู้วิชาชีพเป็นเครื่องมือในการทำงานพัฒนาสิ่งต่างๆ ภายนอกนั้น จะต้องมีการศึกษาด้านที่ ๒ นี้ไว้ ตัวการศึกษาด้านที่ ๒ นี้ คือ จริยะ และ จริยะนี้แหละคือตัวการศึกษา

จริยะนั้น ใช้กันว่าจริยธรรม ก็มี จริยศึกษา ก็มี ถ้าเป็นการดำเนินชีวิตของเขาเป็นหลักการดำเนินชีวิตที่ดี ก็เป็น “จริยธรรม” ถ้าเป็นการฝึกให้เขามีการดำเนินชีวิตที่ดี ก็เป็น “จริยศึกษา” แยกกันได้อย่างนี้

ฉะนั้น จริยะตัวแท้สุด ก็คือ เป็นตัวการศึกษา หรือการศึกษาในความหมายที่แท้ ที่เป็นแกนของความเป็นคน เป็นตัวเนื้อตัวจริงที่ว่าชี้แนะฝึกฝนให้คนพัฒนาตน ดำเนินชีวิตให้ถูกต้องสมบูรณ์ เมื่อเขาดำเนินชีวิตถูกต้อง เขาก็เป็นคนที่จริยธรรม จริยะนี้ก็เป็นเนื้อเป็นตัวที่แท้จริงของการศึกษาที่อยู่ข้างในทั้งหมด ไม่ใช่มีความหมายแค่ความประพฤติเท่านั้น

ข) ข้อย้าเกี่ยวกับองค์ประกอบหลักในการทำหน้าที่ของการศึกษา

การทำหน้าที่ของการศึกษาทั้งหมดที่ว่ามาแล้ว ทั้งเรื่องการถ่ายทอดศิลปวิทยา และเรื่องการชี้แนะแนวทางการดำเนินชีวิตฝึกฝนพัฒนาตนให้สมบูรณ์นี้ ติดเนื่องอยู่ด้วยกันกับกระบวนการของการศึกษา ซึ่งแยกองค์ประกอบตามแนวพระพุทธศาสนาได้เป็น ๒ อย่าง ที่เราเรียกว่า องค์ประกอบหลักในการศึกษา ๒ อย่าง คือ องค์ประกอบภายใน และ องค์ประกอบภายนอก

๑. องค์ประกอบภายนอก หรือ ปัจจัยภายนอก ได้แก่ หลักที่เรียกว่า **ปรโตโฆสะ** แปลว่า เสียงจากอื่น ข่าวสาร แหล่งความรู้ หรืออิทธิพลจากภายนอก
๒. องค์ประกอบภายใน หรือ ปัจจัยภายใน ได้แก่ หลักหรือข้อธรรมที่เรียกว่า **โยนิโสมนสิการ** แปลว่า การพิจารณาโดยแยกคาย (ทำในใจโดยแยกคาย) ความคิดตลอดสาย หรือคิดสืบค้นถึงต้นเค้า ความรู้จักคิด อย่างที่เราพูดกันในสมัยนี้ว่า “คิดเป็น”

ปรโตโฆสะ เป็นแหล่งโดยตรงของหน้าที่ที่ ๑ ของการศึกษา คือ การถ่ายทอดศิลปวิทยา ความรู้วิชาการ วิชาชีพ ที่เรียกว่า เป็นหน้าที่ของศิลปทายก

ส่วนในการทำหน้าที่อย่างอื่นที่ ๒ ของการศึกษานั้น เมื่อเราให้การศึกษา ก็คือ เราจะสร้างคนให้เกิดโยนิโสมนสิการ ที่เป็นปัจจัยภายในขึ้นมาเป็นพื้นฐานของการพัฒนาตัวบุคคลนั้นทั้งหมด

โยนิโสมนสิการนี้ ก็อย่างที่ว่าแล้ว คือ เป็นความรู้จักคิด หรือคิดเป็น แต่ไม่ใช่แค่นั้น คิดเป็น คือ คิดอย่างไร ก็ต้องวิเคราะห์ที่กันต่อไปอีก เช่น รู้จักคิดแยกแยะองค์ประกอบ รู้จักคิดสืบสาวหาเหตุผล เป็นต้น

โยนิโสมนสิการ นี้ เข้ามาเป็นแกนของหลักการสำคัญๆ ของการศึกษา เท่าที่เข้ามาแล้วทั้งหมด เช่น แรงจูงใจที่ถูกต้องในทางการศึกษา ก็ต้องอาศัยโยนิโสมนสิการจิตสำนึกในการศึกษาที่ทำให้คนรู้จักรับรู้ โดยแทนที่จะรับรู้สิ่งต่างๆ ในรูปที่เข้ามากระทบตัวตน บีบคั้นจิตใจของตน หรือทำให้เกิดความขัดแย้ง ก็รับรู้ในลักษณะที่เข้ามาเป็นข้อมูลของความรู้ และเป็นข้อมูลในการฝึกฝนพัฒนาตน การตั้งจิตสำนึกนี้ก็เกิดขึ้นได้เพราะมีโยนิโสมนสิการ ตลอดจนการดึงเอาศักยภาพของตนออกมาพัฒนาได้ ก็เพราะมีโยนิโสมนสิการ

ฉะนั้น โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นปัจจัยภายในนี้ จึงเป็นองค์หลักของการศึกษา ที่จะต้องเน้นกันอยู่ตลอดเวลา

ในการศึกษาที่ถูกต้องหรือสมบูรณ์ตามความหมาย องค์ประกอบหลักของการศึกษาทั้งสองอย่างนี้ คือ ปัจจัยภายนอก และปัจจัยภายใน จะต้องเชื่อมโยงถึงกันหรือพูดให้ตรงแท่ว่า ต้องโยงปัจจัยภายนอก ให้เชื่อมถึงปัจจัยภายใน

ถ้าครูทำหน้าที่แต่เพียงถ่ายทอดวิชาการ และวิชาชีพออย่างเดียว ครูก็เป็นเพียงลิปพายก ยังไม่มีคุณค่าที่สมควรจะให้เรียกว่าเป็น ครู หรือ อาจารย์ ได้อย่างแท้จริง และครูที่เป็นลิปพายกนั้น ก็ช่วยให้เกิดองค์ประกอบของการศึกษาเฉพาะด้านภายนอก หรือปัจจัยภายนอก คือ เป็นเพียงปรโตโฆสะอย่างเดียว ไม่สามารถจะพูดว่า ได้ให้การศึกษาที่ครบถ้วนสมบูรณ์ ไม่เป็นการศึกษาที่แท้จริง

พูดง่ายๆ ว่า ครูที่เป็นลิปพายกอย่างเดียวนั้น เป็นเพียงปรโตโฆสะที่ไม่มีคุณค่าพิเศษสำหรับความเป็นครู จึงอาจจะกลายเป็นลูกจ้าง หรือเป็นอะไรๆ อย่างอื่นๆ ที่ไม่สู้ดีไปได้ง่าย

ปรโตโฆสะอย่างเดียวนั้น ไม่ปลอดภัย เพราะอาจจะเสี่ยง เป็นอิทธิพลที่ดีหรือร้ายก็ได้ อาจจะถูกนำไปใช้ในทางที่ก่อผลดีหรือก่อผลร้ายก็ได้

ดังได้กล่าวข้างต้นแล้วว่า การถ่ายทอดศิลปวิทยา หรือความรู้ความชำนาญใน วิชาการและวิชาชีพต่างๆ นั้น เป็นเหมือนการสร้างเครื่องมือให้แก่เด็ก ผู้เล่าเรียนจบ แล้วจะนำเครื่องมือประจำตัวนี้ไปใช้ประกอบอาชีพเลี้ยงชีวิตและทำการสร้างสรรค์ พัฒนาสิ่งต่างๆ แต่เขาอาจจะนำเครื่องมือนี้ไปใช้ในทางที่เห็นแก่ตัว เบียดเบียนก่อ ความเดือดร้อน เอาวดเอาเปรียบคนอื่น ทำสังคมให้วุ่นวายเสื่อมโทรมก็ได้ ผู้ให้ เครื่องมือจึงควรมีความรับผิดชอบที่จะให้เขานำเครื่องมือไปใช้อย่างถูกต้องด้วย โดยที่ ผู้ได้รับเครื่องมือควรได้รับการฝึกอบรม กำชับ ตระเตรียมตัวให้นำเครื่องมือไปใช้ ในทางที่ถูกต้องเป็นคุณประโยชน์

ด้วยเหตุผลดังว่านั้น ครูจึงต้องทำหน้าที่ชี้แนะแนวทางการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง และชักนำให้นักเรียนฝึกฝนพัฒนาตนด้วย โดยสร้างเด็กให้มีโยนิโสมนสิการ เป็นปัจจัย สำหรับพัฒนาตัวเองขึ้นมาจากภายใน ถ้าทำได้อย่างนี้ *ปรโตโฆสะ* ก็จะเป็น *ปรโตโฆสะ* ที่ดี ซึ่งจะได้ชื่อว่าเป็น *กัลยาณมิตร*

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้า *ปรโตโฆสะ* ทำหน้าที่ได้ดี ก็จะกลายเป็น *กัลยาณมิตร* ซึ่ง จะทำหน้าที่ให้การศึกษาคูหาที่ครบถ้วนสมบูรณ์ คือมิใช่เป็นแต่เพียงแหล่งข่าวสารข้อมูล หรือผู้จัดหาเครื่องมือให้เขาเท่านั้น ซึ่งบางทีเครื่องอิเล็กทรอนิกส์ เช่น คอมพิวเตอร์ ก็ ทำแทนได้ และในบางกรณีอาจทำได้ดีกว่าด้วย แต่การเป็นผู้นำในการพัฒนาคนให้ เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เป็นงานของมนุษย์ ที่ไม่มีอะไรทำแทนได้

เมื่อ *ปรโตโฆสะ* กลายเป็น *กัลยาณมิตร* การทำหน้าที่ของครูหรืออาจารย์ก็ ครบถ้วนสมบูรณ์ โดยที่การพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ จะเป็นงานหลัก ส่วน การถ่ายทอดศิลปวิทยา หรือความเป็นศิลปทายก ก็จะเป็นงานสำคัญที่พ่วงอยู่ด้วย โดยถูกครอบคลุมอยู่ในงานหลักนั้น การพัฒนาคนจะต้องดำเนินไปตลอดเวลาใน การทำหน้าที่ของครู หรืออาจารย์ ไม่ว่าในขณะนั้นจะทำหน้าที่ศิลปทายกถ่ายทอด วิทยาการและวิชาชีพอยู่ด้วยหรือไม่

เมื่อพูดมาถึงตอนนี้ ก็เท่ากับเป็นการบอกว่า การพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่ สมบูรณ์นั้นแหละ เป็นเนื้อเป็นตัว เป็นความหมายที่แท้ของการศึกษา และในกรณีนี้ เราถือว่าการถ่ายทอดศิลปวิทยาเป็นกิจซ้อนเสริม ที่ห้อยหรือย้อยติดอยู่กับการพัฒนา มนุษย์นั้นด้วย และในแง่หนึ่งมันก็เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนามนุษย์นั่นเอง

การศึกษาในฐานะการพัฒนามนุษย์ หรือเครื่องมือพัฒนาชีวิต

การศึกษานั้น เป็นทั้งตัวการพัฒนา และเป็นเครื่องมือสำหรับพัฒนา คือ เป็นการพัฒนาคูณธรรมขึ้นไป โดยพัฒนาตัวคนทั้งคน หรือชีวิตทั้งชีวิต *ตัวพัฒนานั้น คือ การศึกษา*

เมื่อผู้เรียนมีการศึกษาอย่างนี้แล้ว ก็จะเอาคุณสมบัติที่ตัวมี ซึ่งเกิดจากการศึกษานี้ ไปเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิตและสร้างสรรค์สิ่งต่างๆ การศึกษาก็เลยกลายเป็นเครื่องมือของการพัฒนา ฉะนั้น ที่บอกว่าการศึกษาคือทั้งการพัฒนาและเป็นทั้งเครื่องมือพัฒนา ก็เป็นไปโดยนัยฉะนี้ เมื่อเรามีการศึกษาดีแล้ว จะไปพัฒนาประเทศ พัฒนาวัตถุ หรือพัฒนาอะไรๆ ก็จะได้พัฒนาได้อย่างถูกต้อง โดยใช้การศึกษาที่ถูกต้องนี้เป็นเครื่องมือพัฒนา

การพัฒนามนุษย์ หรือพัฒนาชีวิตนั้น จะเป็นไปได้ด้วยดี ต้องอิงอาศัยความเชื่อความมั่นใจ และความรู้ความเข้าใจที่เป็นพื้นฐานสำคัญ ๒ ประการ คือ

- ก. ความเชื่อ ความมั่นใจในธรรมชาติของมนุษย์ว่าเป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้ และมีวิสัยแห่งการพัฒนาได้อย่างสูงสุด

การพัฒนาคนนั้น มีลักษณะเด่นอย่างหนึ่ง คือ การดึงเอาศักยภาพที่มีอยู่ในตัวมนุษย์แต่ละคนออกมาพัฒนาให้งอกงามเต็มที่ และใช้ให้ได้ผลดีที่สุด ซึ่งอันนี้ก็เป็นเรื่องที่อยู่ในแนวคิดของการศึกษาปัจจุบัน แต่วันนี้เราพูดในแง่ของพุทธศาสนาด้วย

พระพุทธศาสนานั้นมีความเชื่อพื้นฐานว่า **มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้** ในพุทธคุณมีข้อความบทหนึ่งว่า *บุริสทมมสารถิ* แปลว่า พระพุทธเจ้าเป็นสารถิฝึกบุรุษที่ฝึกได้ ท่านถือว่า มนุษย์เป็น “ทัมมะ” คือ เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และคติในทางพุทธศาสนาถือว่า การฝึกฝนหรือการศึกษานี้เป็นสิ่งสำคัญ เพราะ**ด้วยการฝึกหรือการศึกษานี้ มนุษย์จะกลายเป็นสัตว์ที่ประเสริฐ** ดังพุทธพจน์ว่า ในบรรดามนุษย์ทั้งหลาย มนุษย์ที่ฝึกแล้ว ประเสริฐสุด (ทนโต เสฏฺฐิเจ มนุสฺเสสุ, พุ.ภ.๒๕/๓๓/๕๗)

ยิ่งกว่านั้นยังบอกว่า มนุษย์ที่มีการศึกษาฝึกฝนพัฒนาดีแล้ว เป็น “ภาวิตตตะ” เป็นผู้ที่ไม่แต่เทวดา พระอินทร์ พระพรหม ก็เคารพบูชา คือ เราถือว่า มนุษย์หรือสัตว์ที่มีการศึกษาฝึกดีแล้ว ประเสริฐแม้ยิ่งกว่าเทวดาและพระพรหม ฉะนั้น พระพุทธศาสนา จึงให้ความสำคัญแก่มนุษย์มาก

คตินี้ก็เข้ากับหลักศกยภาพที่ว่า เราจะต้องดึงเอาศกยภาพของคนออกมาพัฒนาให้เต็มที่ จนถึงขั้นสูงสุด ซึ่งการที่จะพัฒนาศกยภาพได้ ก็ต้องมีความเชื่อหรือยอมรับว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ พุทธอีกนัยหนึ่ง *ความเชื่อในศกยภาพของมนุษย์ กับ ความเชื่อว่ามีมนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้นั้น เป็นหลักการอันเดียวกัน* นั่นเอง

ข. แต่ไปอีกแง่หนึ่ง การทำให้บุคคลแต่ละคนรู้จักตัวเอง และเสริมความพร้อมความสามารถในการที่จะตอบรับต่อสิ่งภายนอก ข้อนี้ก็เป็นสิ่งสำคัญ ก่อนที่จะก้าวไปในการพัฒนาตนเอง บุคคลนั้นก็ควรรู้จักตัวของเขาเองตามเป็นจริงว่า มีรากฐานเป็นอย่างไร มีพื้นฐานแค่ไหน ตนมีความถนัดมีศกยภาพในด้านไหน ควรจะลด เสริม ขัดเกลา หรือฝึกปรือเป็นพิเศษในด้านใดบ้าง

ความรู้จักตนเองนี้ จะทำให้เกิดความมั่นใจในตัวเอง แต่จะต้องเข้าใจว่า ความมั่นใจในใจตนเองนี้ ไม่ใช่ความหลงตัวเองว่าเก่งแล้ว เลอเลิศแล้ว หรือว่าเหนือว่าใครๆ แต่เป็นความมั่นใจว่าจะต้องทำอะไรอย่างไร ในการที่จะฝึกฝนพัฒนาตนให้คืบหน้าต่อไป ความมั่นใจในตนเองในข้อ ข. นี้ สัมพันธ์ถึงอาศัยความมั่นใจในความเป็นมนุษย์ของตน ซึ่งมีศกยภาพที่จะฝึกฝนพัฒนาได้ดังกล่าวแล้วในข้อ ก.

ส่วนความพร้อมและความสามารถในการที่จะตอบรับสิ่งภายนอก ก็มี ความหมายครอบคลุมหลายเรื่องที่คุณได้พูดมาแล้ว เริ่มตั้งแต่การมีจิตสำนึกทางการศึกษาที่จะตอบรับประสบการณ์ หรือสถานการณ์ต่างๆ จากภายนอก ในลักษณะที่เป็นการเรียนรู้และเป็นองค์ประกอบที่จะเอามาใช้พัฒนาตน ตลอดถึงความรู้เท่าทันต่อสิ่งภายนอกที่จะรับเข้ามานั้น

ความรู้จักตัวเอง และพร้อมที่จะตอบรับต่อสิ่งภายนอกนี้ เมื่อพูดในวงกว้าง ก็รวมไปถึงความสามารถที่จะตอบรับวัฒนธรรมต่างประเทศด้วย เช่น วัฒนธรรมตะวันตกเข้ามา เด็กของเรามีความสามารถแค่ไหน มีความรู้จักตัวแค่ไหน ที่จะทำให้เป็นผู้พร้อมที่จะตอบรับ และต้อนรับวัฒนธรรมเหล่านั้นได้เป็นอย่างดี เช่น ถ้าเขามีความใฝ่รู้แท้จริง พอวัฒนธรรมต่างประเทศเข้ามา เขาจะตื่นตัว แต่ไม่ใช่ตื่นตื่น พอตื่นตัวแล้ว ก็ศึกษาให้รู้ความจริงว่าวัฒนธรรมต่างประเทศนั้นๆ เป็นอย่างไร มีข้อดีข้อเสียอย่างไร มีคุณมีโทษอย่างไร มีเหตุปัจจัยมาอย่างไร ที่เขามีวัฒนธรรมอย่างนั้น เพราะเป็นไปตามสภาพแวดล้อมและปัจจัยอื่นๆ ที่สอดคล้องกันอย่างไร เราควรจะรับหรือไม่รับแค่ไหนเพียงไร และอย่างไร ตลอดกระทั่งว่ารู้จักใช้การปะทะหรือการกระทบทางวัฒนธรรมให้เป็นประโยชน์

การฝึกฝนพัฒนาตนนั้น ย่อมหมายถึงการที่จะไม่เป็นคนแข็งทื่อ ที่จะยึดมั่นแต่เพียงว่าของฉันดีที่สุดในแล้วไม่ยอมปรับปรุงแก้ไข แต่เป็นการรู้จักดู และรู้จักเลือกรับโดยจับเอาแต่สิ่งที่ดีงามเป็นประโยชน์มาค่อยๆ เข้าเป็นเนื้อเป็นตัวของตัวเอง

การรับวัฒนธรรมต่างประเทศ ก็เหมือนกับการยอมรับสิ่งทั้งหลาย ซึ่งมีสองแบบ แบบที่หนึ่ง ก็เอามาเป็นเปลือก เอามาหุ้มห่อตัว เพียงเลียนแบบเขา หรือเอามาอุดกันเท่านั้นเอง อีกแบบหนึ่ง เป็นความสามารถที่แท้จริง คือรู้จักตัวของตัวเองว่าเราเป็นใคร เป็นอย่างไร และรู้จักสิ่งภายนอกที่เข้ามา เช่น วัฒนธรรมนั้นว่ามันคืออะไร แล้วเลือกรับส่วนดีเอมาค่อยๆ เป็นเนื้อเป็นตัวของเราเลย แล้วเราก็จริญงอกงามขึ้นไป

การรับวัฒนธรรมภายนอกของผู้ที่มีการศึกษาดีแล้ว ก็คือการรับในลักษณะที่ย่อยโอชาเข้ามาเป็นเนื้อเป็นตัวให้ตนเองเจริญงอกงามไปได้ ไม่ใช่ปะทะแข็งทื่อ ไม่รับเลย และก็ไม่ใช่ลอกเลียนเขามาห่อหุ้มตัวไว้เท่านั้น

การเลียนแบบเขานั้น โดยมากจะทำโดยนี้ว่าไก่เก้ เอามาอุดคนพวกเดียวกัน เท่ากับยอมรับว่าพวกตนด้อยกว่าเขา และคนที่เราเลียนแบบเขา ก็มักจะมองดูเราด้วยความดูถูกเหยียดหยาม เพราะเราทำไม่ได้เหมือนเขาจริง

ถ้าจะเลียนแบบกันจริงๆ ก็ต้องลอกเลียนชนิดที่ทำให้ได้ดีกว่าเขาในแง่ใดแง่หนึ่ง เขาจึงจะยอมรับนับถือ แต่วิธีที่ดีที่สุดก็คือการรู้จักสำเหนียก ดูเยี่ยงอย่าง และรู้จักย่อยดังกล่าวนั้นแล้ว ซึ่งก็คือการใช้โยนิโสมนสิการนั่นเอง

โยนิโสมนสิการจะทำให้คนพัฒนาตนพ้นจากการลอกเลียนแบบ ขึ้นไปสู่การศึกษาเยี่ยงอย่าง หรือสำเหนียก รู้จักจับรู้จักเลือกเอาองค์ประกอบภายนอกมาจัดสรรปรับให้เข้าเป็นเนื้อหาที่เหมาะสมกลมกลืนกับตน และให้ดียิ่งขึ้นไปกว่าของเดิม

ได้พูดออกนอกเรื่องไปบ้างแล้ว จึงจะขอวกกลับมาเข้าเรื่องต่อไป ตอนนี้ขอผ่านเรื่องความเชื่อมั่นและความรู้ความเข้าใจที่เป็นพื้นฐานของการพัฒนา มาเข้าสู่เรื่องเนื้อหาของตัวการพัฒนาเองต่อไป

การพัฒนาที่รอบด้านครอบคลุมนั้น นักการศึกษาปัจจุบันว่ามี ๔ อย่าง ซึ่งตรงพอดีกับในพุทธศาสนา อาตมภาพจะพูดคลุมๆ ประสานกันไป แต่เอาพระพุทธานุภาพเป็นหลัก เรียกว่า **การพัฒนา ๔ ด้าน**

ก. **พัฒนากาย** เพื่อความรวดเร็วในเวลาอันน้อย ขอพูดสั้นๆ ว่า พัฒนากาย แยกได้เป็นหลายอย่าง อย่างง่ายที่สุดก็คือ พัฒนาร่างกายให้แข็งแรง มีสุขภาพดี หายโรคหายภัย ปราศจากโรคเท่าที่เป็นไปได้ ซึ่งในแง่นี้มักเป็นความหมายของการพัฒนากายในแบบของการศึกษาศสมัยใหม่ทั่วไป

แต่พระพุทธศาสนายังพูดต่อไปอีกถึงการพัฒนาในความหมายว่า เป็นการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ อย่างถูกต้องดีงาม ในทางที่เป็นคุณประโยชน์ อันนี้สำคัญมาก ไม่ใช่เพียงว่าพัฒนากายให้แข็งแรงเท่านั้น แต่พัฒนาให้กายนี้มีความสัมพันธ์ที่ถูกต้องดีงามกับสภาพแวดล้อมทางกายภาพของมัน เพราะสิ่งแวดล้อมมิใช่มีเฉพาะทางสังคมเท่านั้น แต่มีสิ่งแวดล้อมทางกายภาพด้วย

สิ่งแวดล้อมทางกายภาพขั้นพื้นฐาน ก็คือ ปัจจัย ๔ การสัมพันธ์กับปัจจัย ๔ อย่างถูกต้อง ก็คือ การให้มีปัจจัย ๔ พอที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างดี ผาสุก และใช้ปัจจัย ๔ นั้น อย่างถูกต้องตามความมุ่งหมาย ดังที่ว่า เพื่อคุณค่าแท้ ไม่ใช่เพื่อคุณค่าเทียม

คุณค่าแท้ ก็เช่นว่า กินอาหารเพื่อให้เป็นเครื่องส่งเสริมร่างกายให้มีสุขภาพดี แต่ถ้าเป็น**คุณค่าเทียม** ก็คือ กินเพียงเพื่อความเอร็ดอร่อย จะมีคุณค่าในทางอาหารหรือไม่ ไม่ได้คำนึง จนอาจกลายเป็นเกิดโทษแก่ร่างกาย ตลอดจนบริโภคหรือใช้ปัจจัย ๔ ในทางที่เป็นไปเพื่ออวดโก้ เพื่อแข่งขันวัดฐานะอะไรต่างๆ ซึ่งอันนี้จะไม่พูดมาก เพราะว่าได้พูดไว้ในที่อื่นๆ มากแล้ว

ทั้งนี้รวมไปถึงสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ ที่เสริมความเป็นอยู่ โดยเฉพาะ**เทคโนโลยี** ซึ่งจะต้องมีการพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างตัวเรากับสิ่งเหล่านั้นให้ถูกต้องว่า จะใช้อย่างไรให้เกิดคุณค่าเป็นประโยชน์ที่แท้จริง โดยเฉพาะเทคโนโลยีแต่ละอย่างที่มีขึ้นมา นี้ เราน่าจะวิเคราะห์ว่า ในการที่มันจะเป็นประโยชน์เกิดมีคุณค่าที่แท้จริง จะต้องผลิตหรือสร้างอย่างไร โดยมีวัตถุประสงค์อย่างไร จะต้องใช้อย่างไร และจะต้องป้องกันหรือระวังผลเสียหายอะไรบ้าง

สิ่งแวดล้อมด้านต่อไปในทางกายภาพซึ่งเป็นฝ่ายวัตถุ ก็คือ **ธรรมชาติ** เราจะต้องพัฒนาความสัมพันธ์กับธรรมชาติ โดยรู้จักเอาใจใส่คำนึงถึงความอยู่ดีของธรรมชาติด้วย ไม่ใช่ว่าพัฒนาไปโดยมุ่งแต่จะเอาชนะธรรมชาติ เอาธรรมชาติมาใช้ประโยชน์สนองความต้องการของเรา เอาธรรมชาติเป็นที่รองรับของเสีย หรือปล่อยปลดละเลยมัน จนกระทั่งธรรมชาติเสียหาย หรือกลายเป็นพิษ แล้วส่งผลย้อนกลับมาเกิดผลร้ายต่อตัวเราเอง

เราจะต้องมีความสัมพันธ์ที่ดีงามต่อธรรมชาติ ไม่เอาเปรียบธรรมชาติ รักษาธรรมชาติให้อยู่ในสภาพที่ดีงาม รู้จักถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติในลักษณะที่ถูกต้อง การปฏิบัติโดยทำให้ถูกต้องให้ดีขึ้นในเรื่องเหล่านี้ จัดเป็นการพัฒนากายทั้งสิ้น

ตัวการพัฒนากาย เรียกว่า “กายภาวนา” ถ้าเป็นคน ก็เรียกว่า “ภาวนิตกาย” แปลว่า เป็นคนที่พัฒนากายแล้ว

ข. **พัฒนาศีล** เป็นการพัฒนาความสัมพันธ์ทางสังคม พัฒนาศีลขั้นต้น ก็คือ ไม่ก่อการเบียดเบียน ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น หรือแก่สังคม นี่เป็นขั้นง่ายที่สุด เป็นฝ่ายลบ ต่อมาในทางบวก ก็คือ ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้อื่น หรือต่อสังคม การมีระเบียบวินัย การอยู่ร่วมกับผู้อื่นด้วยดี และการประกอบอาชีพสุจริต ด้วยความขยันหมั่นเพียร ซึ่งรวมไปถึงการฝึกฝนในสัมมาอาชีวะทั้งหมด นี่เป็นเรื่องของศีล

ขอเน้นว่า ศีลในพุทธศาสนา ไม่ใช่แค่เพียงการเว้นจากการเบียดเบียนกันทางกาย วาจา เท่านั้น แต่หมายถึงอาชีวะด้วย ขอให้ดูในองค์มรรค องค์ประกอบฝ่ายศีลมีอะไรบ้าง ได้แก่ *สัมมาวาจา* วาจาชอบ *สัมมากรรมันตะ* การกระทำชอบ *สัมมาอาชีวะ* เลี้ยงชีพชอบ นี่เป็นศีล

เป็นอันว่า พัฒนาศีล ก็คือการพัฒนาการอยู่ร่วมในสังคมด้วยดี มีระเบียบวินัย อยู่ในกฎเกณฑ์กติกา มีชีวิตที่เกื้อกูลเป็นประโยชน์ และมีอาชีพที่ถูกต้องโดยประกอบสัมมาชีพ พัฒนาศีลนี้ปัจจุบันเขาเรียกว่า “พัฒนาการทางสังคม” แต่ความหมายจะเท่ากันหรือไม่ ขอให้ไปเทียบกันเอง พัฒนาศีลนี้ทางพระเรียกเป็นศัพท์ว่า “ศีลภาวนา” ถ้าเป็นคนได้พัฒนาศีลแล้วก็เรียกว่า “ภาวนิตศีล”

ค. **พัฒนาจิต** การพัฒนาจิตใจนั้น ถ้าเอาหลักพุทธศาสนามาวาง แล้วใช้เกณฑ์แบ่งข้อแบบใหม่ ก็จะได้ความหมายว่า เป็นการฝึกอบรมเสริมสร้างจิตใจให้พร้อมสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทั้ง ๓ ด้าน คือ

๑) **คุณภาพจิต** ได้แก่ พวกคุณธรรมต่างๆ คือ สร้างเสริมจิตใจให้ดีงาม เป็นจิตใจที่สูง ประณีต ให้มีเมตตา ความรัก ความเป็นมิตร ความปรารถนาประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น มีกรุณา อยากช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์ มีจาคะ มีน้ำใจ เผื่อแผ่ โอบอ้อมอารี มีคารวะ ความเคารพ เห็นความสำคัญของผู้อื่น มัททวะ ความอ่อนโยน กตัญญู ความรู้คุณค่าแห่งการกระทำของผู้อื่น เป็นต้น เหล่านี้เป็นเรื่องของคุณภาพจิต

๒) **สมรรถภาพจิต** หรือความสามารถของจิต เช่น ความมีสติดี มีวิริยะ ความเพียรพยายาม ผู้งาน มีขันติ ความอดทน และทนทาน มีสัจจะ มีความจริงจัง เอาจริง เอาจริง มีอธิษฐาน ความเด็ดเดี่ยวต่อความมุ่งหมาย มีสมาธิ จิตใจแน่วแน่ มีความหนักแน่นเข้มแข็งมั่นคงของจิตใจที่จะทำงานให้ได้ผลสมบูรณ์ โดยเฉพาะงานทางปัญญา คือ การคิดพิจารณาให้เห็นความจริงแจ่มแจ้งชัดเจน

๓) **สุขภาพจิต** คือ มีจิตที่มีสุขภาพดี มีจิตใจที่เป็นสุข สดชื่น ปลอดโปร่ง สงบ ผ่องใส พร้อมที่จะยิ้มแย้มได้ มีปีติ ความเอิบอิมใจ มีปราโมทย์ ความร่าเริง เบิกบาน เข้มชื่นใจ มีปัสลิติ ความอ่อนคลาย ไม่คับข้องขุ่นมัว ไม่หม่นหมอง ไม่หดหู่เหี่ยวแห้ง หรือโศกเศร้าอะไรต่างๆ เหล่านี้เรียกว่า สุขภาพจิต

ในที่นี่ อยากจะย่ออย่างหนึ่ง ก็คือเรื่องสุขภาพจิต การศึกษาจะต้องสร้างคนให้มีความสุข เพราะว่า *ความสุขเป็นแกนของจริยธรรม*

ในทางกลับกัน คนมีความสุข ก็มีแนวโน้มเอียงที่จะระบายทุกข์ออกไปแก่ผู้อื่นเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น เมื่อคนมีทุกข์ และหาทางระบายทุกข์ของตนออกไป ก็ย่อมเกิดโทษแก่ผู้อื่น เกิดโทษแก่สังคม

ตัวอย่างที่เห็นได้ง่ายๆ เช่น คนหนึ่งในบ้านใจคอไม่สบาย หน้าตาบึ้งตึง พอมีอะไรกระทบนิดหน่อย ก็อาจเกิดเรื่องใหญ่โตขึ้นในบ้าน เป็นปัญหาหมดทั้งบ้าน พอไปที่ทำงาน ก็อาจเกิดความขัดแย้งกับคนอื่นในที่ทำงาน เขาจะทำงานไม่เรียบร้อย ไม่ได้ผลดี อาจหุนหันวินิจฉัย หรือตัดสินใจผิดพลาด เกิดปัญหาแก่กิจการงาน และนำความเดือดร้อนมาให้แก่คนจำนวนมากหรือแก่สังคม ฉะนั้น เราจะต้องทำให้คนมีความสุข

การศึกษาต้องถือเป็นหน้าที่ที่จะทำให้คนมีความสุข ปัจจุบันนี้มีปัญหาว่า เราได้ถือหน้าที่นี้เป็นสิ่งสำคัญหรือไม่ *การศึกษาปัจจุบันทำคนให้มีความสุข หรือทำให้เป็นคนทวิโทษกระหายความสุข*

ถ้าดำเนินการศึกษาผิดพลาด ก็จะทำให้คนไม่มีความสุข แต่การศึกษาจะกลายเป็นเครื่องมือดูดซับความสุขออกจากคน ทำให้เขาหมดความสุข และทำให้เขากลายเป็นคนที่ทวิโทษกระหายความสุข จะกลายเป็นการให้การศึกษาชนิดที่เตรียมตัวเขาไว้ เพื่อว่าเบื้องหน้า เมื่อจบการศึกษาแล้ว เขาจะได้ออกไปดิ้นรนทะยานแข่งกันหาความสุข กอบโกยความสุขให้แก่ตัวให้มากที่สุด เรื่องนี้จะต้องระวังตรวจสอบกันดูว่าเป็นอย่างนี้หรือเปล่า

ถ้าเราดำเนินการศึกษามาผิด ก็เป็นอันว่า เราได้ทำให้การศึกษานี้เป็นเครื่องมือ ดูดูสุขความสุขออกไปจากตัวเด็ก และเราก็ได้ทำให้คนเป็นผู้วิหิงษาแดลนความสุข จนกระทั่งว่า พอสำเร็จการศึกษาไป ใจเขาก็มุ่งแต่ว่า ทีนี้แหละ ฉันจะหาโอกาส กอบโกยความสุขให้มากที่สุด ถ้าการศึกษาเป็นแบบนี้ การศึกษาก็เป็นพิษ ไม่ใช่ การศึกษาที่ถูกต้อง

การศึกษาที่ถูกต้อง จะต้องทำคนให้เป็นสุข หรือเป็นสุขมากขึ้น และเป็นสุข อย่างถูกต้อง ตั้งแต่บัดนี้และเดี๋ยวนี้ ดังนั้น ในแง่นี้ *การศึกษาที่แท้ ก็คือการทำให้คน เป็นสุขได้ และรู้จักวิธีที่จะหาความสุขอย่างถูกต้อง*

คนมีการศึกษาในความหมายหนึ่งก็คือ คนที่ได้รับการฝึกฝนพัฒนาให้รู้จักแก้ปัญหา ดับทุกข์ ทำตนให้เป็นสุขได้ แล้วจากนั้น ก็สามารถพัฒนาให้มีความสุขที่ประณีต ยิ่งๆ ขึ้นไป พร้อมทั้งสามารถเผื่อแผ่ขยายความสุขแก่ผู้อื่นได้กว้างไกลออกไปด้วย

การพัฒนาจิตนี้ ถ้าพูดสั้นๆ ก็เรียกว่า “จิตตภาวนา” ถ้าเป็นคนทีฝึกอบรมจิต แล้ว พัฒนาจิตแล้ว ก็เรียกว่าเป็น “ภาวนิตจิต”

ง. **พัฒนาปัญญา** การพัฒนาปัญญา คือความรู้ ความเข้าใจนั้น มีหลายชั้น หลายตอน จะลองแบ่งคร่าวๆ ดังนี้

ปัญญาชั้นแรก คือ ปัญญาที่เป็นความรู้ความเข้าใจในศิลปวิทยาการ หรือ ความรู้ทางวิชาการและวิชาชีพ ที่ว่าให้รู้จริง ให้เข้าใจจริง ตลอดจนเรื่องราวข่าวสาร ทั่วๆ ไป ซึ่งในเบื้องต้นก็เป็นเพียงความรู้ความเข้าใจให้เต็มหรือครบถ้วน ตามที่ได้รับ การบอกเล่าหรือถ่ายทอดมา เรียกว่าเป็นเพียงการรับเอา “สุตะ” จากเขาเข้ามา

ต่อจากนั้น ลึกซึ้งลงไปอีกคือ การรับรู้เรียนรู้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ไม่บิดเบือนหรือเอนเอียงด้วยอคติ

ในการศึกษาศิลปวิทยาก็ตาม หรือเรื่องอื่นก็ตาม ปัญญาย่อมเกิดจากการรับรู้ ทีนี้ การรับรู้ของเราเนี่ย บางทีมันก็มีอคติ ถ้าอคติเข้าครอบงำ การรับรู้ก็ไม่ตรงตามความเป็นจริง ดังนั้น พุทธศาสนาจึงเน้นการรับรู้ที่บริสุทธิ์ ที่ไม่เอนเอียงด้วยอคติ จึงเน้นการ ตัดกระบวนการปฏิบัติจสมุปปาท ที่ว่าเมื่อกี้ คือ พอมีผัสสะ เกิดการรับรู้แล้ว เวทนาก็ เกิดขึ้น มีความรู้สึกสุขทุกข์ แล้วทำอย่างไรจึงจะไม่ให้ตัณหา มาปรุง คือ ไม่ให้ไหล ต่อไปเป็นความชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือชอบชัง ซึ่งทำให้เกิดความเอนเอียงบิดเบือน หรือมีอคติไปตามสังขารเก่าที่เข้ามาเป็นตัวคุม แล้วปรุงแต่งการรับรู้ให้เป็นไปตามนั้น

ในทางพุทธศาสนา ให้ตัดตรงนี้ ให้มีแต่การรับรู้ที่ถูกต้องตามเป็นจริง หรือตามที่มันเป็น ไม่ใช่ตามที่เราคิดให้มันเป็น

เหนือจากการรับรู้ นั้น ยังมีขั้นต่อไป คือ การคิดการวินิจฉัย ซึ่งหมายถึง *การคิดวินิจฉัยด้วยการใช้ปัญญาโดยบริสุทธิ์ใจ* ซึ่งก็เป็นขั้นสำคัญเหมือนกัน การใช้ปัญญาคิดวินิจฉัยการต่าง ๆ จะต้องเป็นไปอย่างบริสุทธิ์ใจ ไม่ถูกครอบงำบัญชาโดยกิเลส

คนเรานั้น ถ้าถูกโลภะความอยากได้ครอบงำ ถึงจะมีปัญญา ก็ใช้ปัญญานั้นคิดวินิจฉัยและวางแผนที่จะเอาเข้ามาหาตัว ถ้ามีโทสะเกลียดชัง ก็ใช้ปัญญาคิดวินิจฉัยและวางแผนเพื่อทำลายเขา ปัญญาขั้นนี้สำคัญ เพราะกิเลสอาจแฝงมาในรูปแบบต่าง ๆ จึงต้องใช้ปัญญาคิดวินิจฉัยโดยบริสุทธิ์ใจ ไม่ให้ถูกกิเลสครอบงำบัญชา

ปัญญาอีกชั้นหนึ่ง คือ ปัญญาที่รู้เข้าใจถึงสาระแห่งความเป็นไปของโลกและชีวิต รู้ทางเสื่อมทางเจริญ และเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง รู้วิธีแก้ไขปัญหาและสร้างสรรค์ความสำเร็จที่ทำให้พัฒนาตน พัฒนาชีวิตและสังคมให้เจริญดีงามยิ่งขึ้นไป

ขั้นนี้เป็นปัญญาที่รู้เข้าใจโลกและชีวิต ลึกลงไปถึงเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลาย และสามารถโยงได้ให้เห็นภาพรวมที่ถูกต้องชัดเจน หรือปรุงแต่งขึ้นเป็นความรู้ความคิดใหม่ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ในการพัฒนาที่แท้จริง เป็นขั้นของปัญญาที่จำเป็นในการแก้ปัญหาและการคิดสร้างสรรค์ ซึ่งต้องนำมาใช้ในการคิดวินิจฉัยด้วย

การแบ่งชั้นของปัญญาอย่างที่ว่ามานี้ เป็นการแบ่งอย่างคร่าว ๆ ตามลักษณะและระดับของความละเอียดอ่อนหรือซับซ้อนในการทำงาน

การแบ่งอีกวิธีหนึ่งอาจง่ายกว่า คือ จัดตามลำดับการทำงานเป็น ๓ ชั้น คือ

๑. ความสามารถในการแสวงหาความรู้ โดยรู้จักเลือกเก็บ เลือกคัด จัดสรร กลั่นกรอง และประมวลข้อมูลให้ได้ความรู้ที่ถูกต้องเป็นจริง
๒. ความสามารถในการคิดให้ชัดเจน ในแต่ละเรื่อง โดยรู้จักวิเคราะห์องค์ประกอบ และสืบสวนเหตุปัจจัย เป็นต้น
๓. ความสามารถในการโยงความรู้และความคิดแต่ละด้านเข้ามาหากันให้เกิดภาพรวมที่ชัดเจน หรือปรุงแต่งเป็นความรู้ความคิดใหม่ ในการที่จะสร้างสรรค์

เหนือจากปัญญาที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของการพัฒนาปัญญา ก็คือ **ความรู้แจ้ง ที่ส่งผลให้ชีวิตเข้าถึงอิสรภาพ** อันเป็นปัญญาขั้นที่เรียกว่าเป็นโลกุตระ ที่จะกล่าวต่อไปเป็นขั้นสุดท้าย

ขั้นสุดท้าย ได้แก่ ปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมชาติของสังขาร คือ โลกและชีวิต เข้าถึงความจริงแท้ของการที่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ทำให้คลายความยึดติดถือมั่น โดยวางใจได้ถูกต้องต่อสิ่งทั้งหลาย แยกจิตใจออกมาเป็นอิสระได้ เลิกเอาความอยากของตนเป็นตัวกำหนด เปลี่ยนมาเป็นอยู่ และทำการด้วยปัญญา เป็นขั้นที่จิตใจเข้าถึงอิสรภาพ หลุดพ้นจากความทุกข์โดยสมบูรณ์

ปัญญาขั้นสุดท้ายนี้ ส่งผลถึงภาวะที่เรียกว่า “วิมุตติ” ความหลุดพ้น เป็นอิสรภาพที่แท้จริง คือ จิตใจไม่ถูกความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลายครอบงำเลย วางใจต่อสิ่งต่างๆ ได้อย่างถูกต้อง มีความสดชื่นเบิกบานผ่องใสได้ตลอดทุกเวลา

การพัฒนาทางปัญญานี้เรียกว่า “ปัญญาภาวนา” ถ้าเป็นคนก็เรียกว่า “ภาวนิตปัญญา” คือ เป็นคนที่ได้ฝึกอบรมพัฒนาปัญญาแล้ว เป็นอันจบการพัฒนา ๔ ด้าน ซึ่งถือว่าครบถ้วนสำหรับชีวิต

การศึกษา ในฐานะการพัฒนา

จากความอยู่รอดด้วยกิเลส มาสู่ความอยู่ดีด้วยปัญญา

การพัฒนาจากการดำรงชีวิตให้อยู่รอดด้วยกิเลสปกป้องตัว มาสู่การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา อันนี้เป็นพัฒนาการสำคัญตามคติพุทธศาสนา

จะเห็นว่า พระพุทธศาสนานี้มีกระบวนการฝึกมนุษย์ให้พ้นจากกิเลสไปเรื่อยๆ และให้เจริญด้วยปัญญาเพิ่มขึ้นๆ จนกระทั่งชีวิตขั้นสูงสุดเรียกว่า “ปัญญาชีวิต ชีวิตมาหุเสฏฐิ” (ส.ส.๑๕/๘๔๑/๓๑๕) แปลว่า ท่านเรียกชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา ว่าเป็นชีวิตประเสริฐสุด

ในการพัฒนาคนไปจนมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญานี้ ผู้ที่มีชีวิตอยู่ด้วยปัญญานั้นก็เป็นผู้สำเร็จการศึกษา เรียกว่า “บัณฑิต” บัณฑิตนั้น แปลตามศัพท์ว่า ผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญา หรือดำเนินชีวิตด้วยปัญญา บางที่ท่านใช้ศัพท์บัณฑิตนี้หมายถึงพระพุทธเจ้า เช่นในคำว่า พุทธาภิบัณฑิต แปลว่า บัณฑิตมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น และผู้ที่ดำเนินชีวิตตามรอยอย่างนั้นเรียกว่า บัณฑิต แปลว่า ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา

เหตุใดจึงว่า เป็นการพัฒนาคนจากการดำรงชีวิตเอาตัวอยู่รอดได้ด้วยกิเลส ไปสู่การอยู่ด้วยปัญญา?

กิเลสมีไว้ทำไม กิเลสก็มีประโยชน์ เราต้องยอมรับเหมือนกัน เมื่อยังไม่มีความรู้ความสามารถ มนุษย์ก็อาศัยกิเลสเพื่อเอาไว้รักษาตัวปกป้องตัวให้อยู่รอด แต่เมื่อคนพัฒนาขึ้นมา เขาก็มีปัญญาความสามารถมากขึ้น จนกระทั่งไม่ต้องอยู่ด้วยกิเลส แล้วจะอยู่ด้วยอะไรแทน ก็พัฒนาปัญญาขึ้นไป จนกระทั่งปัญญาบริบูรณ์ ก็อยู่ด้วยปัญญา

ที่ว่าอยู่ด้วยกิเลสนั้นอย่างไร? ขอยกตัวอย่างว่า มนุษย์ที่ยังไม่พัฒนา หรือยังพัฒนาน้อย ก็ต้องอยู่ด้วยความกลัว ความกลัวเป็นสิ่งที่ช่วยรักษาชีวิตมนุษย์ มนุษย์มีไว้เพื่อช่วยรักษาตัวให้อยู่รอดได้ เรามีความกลัว กลัวภัย กลัวในสิ่งที่มีอำนาจเหนือเรา เราเจอสัตว์ร้าย เราเห็นว่าจะสู้มันไม่ได้ เรากลัว เราท้อหวงหนี เราก็เอาชีวิตรอดเพราะความกลัว ถ้าเราไม่กลัว เราสู้ไม่ได้ และเราไม่หนี เราก็ตายแน่ๆ เราเอาความกลัวมาช่วยตัวเรา เรากลัวภัยที่จะมีมา กลัวอดอยากในปีหน้า เราจึงต้องรีบทำนา ฝนมาแล้ว รีบเพาะปลูกหว่านไถอะไรต่างๆ ก็เพื่อให้มีชีวิตอยู่รอด เราก็อยู่รอดด้วยความกลัว ความกลัวช่วยเราด้วยประการต่างๆ มากมาย ความกลัวช่วยให้ชีวิตอยู่รอดได้

ต้นหากก็ช่วยให้มนุษย์อยู่รอด ในระยะต้นๆ มนุษย์ตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ ก็ต้องอาศัยค้นหา มนุษย์อยากได้วัตถุดิบบำรุงชีวิตของตัวเอง แต่วัตถุดิบนั้นไม่มี ก็ทำให้จำเป็นต้องดิ้นรนไปแสวงหา ก็ทำให้ชีวิตอยู่รอด

มานะที่ทำให้แข่ง เพื่อให้เราเสมอเหมือนหรือเท่าเทียมกับคนอื่น ก็เป็นสิ่งจำเป็นเหมือนกันในการดำรงชีวิตของมนุษย์ โดยเฉพาะในชีวิตชั้นหยาบๆ ก็ต้องพยายามที่จะขีดชูตัวให้เหนือกว่าเขา แข่งขันเอาชนะเขาให้ได้ ถ้าไม่ชนะ ไม่เหนือเขา หรือไม่เท่าเทียม ก็จะไม่รอด ถ้าตัวแพ้ ก็ตาย อะไรทำนองนี้ มานะก็ช่วยให้เราดิ้นรนต่อสู้ เพื่อให้อยู่รอด โทสะก็เช่นเดียวกัน มีโทสะ โกรธขึ้นมา เลือดพลุ่ง ใจมุ่ง ร้อนรน เกิดเรี่ยวแรง ก็จะได้สู้กัน ถ้าไม่มีโทสะ ก็เรื่อยเฉื่อย อืดอาด หรือปล่อยให้เขาทำข้างเดียว ก็ตาย อะไรอย่างนี้

แม้กระทั่งความมีมายาอะไรต่างๆ ก็เป็นกลวิธีรักษาตัว เพื่อให้อยู่รอด เพื่อให้คนนั้นอยู่ได้อย่างดีที่สุดของเขา ในเมื่อเขาไม่มีปัญญา หรือไม่ใช่ปัญญาที่จะคิดที่จะรู้วิธีที่จะช่วยตัวเองได้ดีกว่านั้น บรรดากิเลสเหล่านี้ เรียกได้ว่า **กิเลสปกป้องตัว**

แต่เมื่อมนุษย์พัฒนาขึ้นมา เราสร้างปัญญาให้รู้จักสิ่งนั้นๆ ตามจริงว่า อันนี้มีโทษ เป็นอันตรายต่อชีวิต แล้วเราก็หลีกเลี่ยง คิดสรรวิธีแก้ไขจัดการกับมันด้วยปัญญาที่รู้คุณโทษและกระบวนเหตุปัจจัย โดยไม่ต้องอาศัยความกลัว

ในตอนแรกที่เราอาศัยความกลัวนั้น ว่าที่จริงแล้ว ความกลัวล้วนๆ ไม่พอหรอก ในระยะที่ชีวิตกำลังพัฒนาขึ้นมา ถ้าพึ่งความกลัวอย่างเดียวไปไม่รอด แต่ความกลัวนั้นจะบีบคั้น ทำให้เราต้องคิด จากการคิดก็ทำให้ได้ปัญญา รู้จักหาวิธีที่จะหลีกเลี่ยงภัยออกไป ความกลัวนั้นจะต้องส่งงานต่อให้แก่ปัญญาด้วย มีปัญญาเท่าไร ก็ไปได้เท่านั้น กระทั่งจนปัญญา ก็จบกันไป

อย่างหลักในทางอภิธรรม ท่านก็บอกไว้ อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรมได้ บางครั้งเราอาศัยอกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล ตัณหาอยากได้ แต่ตัณหาอยากได้อย่างเดียวไม่พอหรอก จะไปได้อย่างไร ตัณหาต้องหันมาเป็นปัจจัยผลักดันกระตุ้นให้ใช้ปัญญา ให้เกิดมีความคิด หาวิธีการที่จะให้ได้ แล้วก็ไปทำให้ได้มา

ต่อมา เมื่อเราพัฒนามนุษย์ เราก็พัฒนาให้พ้นจากกิเลสเหล่านี้ โดยทำให้มีชีวิตที่ขึ้นต่อกิเลสเหล่านี้น้อยลงๆ จากการที่อยู่ด้วยการที่ต้องรอความกลัว คราวนี้เราไม่ต้องรอให้ความกลัวมาบีบก่อน แต่เรามีปัญญาพอจะรู้จักสิ่งทั้งหลายว่าจะอะไรเป็นภัย อะไรเป็นสิ่งที่มิใช่โทษต่อชีวิต แล้วเราก็หาทางหลีกเลี่ยง ป้องกัน แก้ไขด้วยปัญญาทันที

เมื่อมนุษย์มีปัญญามากขึ้น ก็จะอาศัยกิเลสเหล่านี้ในการปกป้องตัวให้อยู่รอดน้อยลงไปๆ จนกระทั่งในที่สุด ชีวิตนี้ก็ขึ้นอยู่กับปัญญา

ฉะนั้น วิธีทางของการพัฒนามนุษย์ในแง่หนึ่งก็คือ *การพัฒนาจากการที่อยู่รอดได้ด้วยกิเลสปกป้องตัว ไปสู่การเป็นอยู่ด้วยปัญญา* ดังจะเห็นได้ว่า ในขั้นสุดท้าย พุทธศาสนาถือว่า *อิสรภาพขึ้นอยู่กับปัญญา* ปัญญาเป็นตัวนำมาซึ่งอิสรภาพ

เรามีพุทธภาษิตมากมายที่ตรัสเรื่องปัญญา ถือว่าปัญญาเป็นธรรมเยี่ยมยอด เช่น “ปัญญาตุตตรา สัพเพ ธมมา” (ข.จ.ทศก.๒๔/๕๘/๑๑๔) แปลว่า ธรรมทั้งปวงมีปัญญาเป็นยอดยิ่ง หรือว่า “วิชา คุปตตํ เสฏฐา, อวิชา นิปตตํ วรา” (ส.ส.๑๕/๒๐๖/๕๘) แปลว่า ในบรรดาสิ่งซึ่งอกงามขึ้นมา วิชาประเสริฐสุด ในบรรดาสิ่งซึ่งร่วงหล่นหาย อวิชาหมดไปได้ เป็นดีประเสริฐ อย่างนี้เป็นต้น พุทธศาสนาถือปัญญาเป็นธรรมเอก เป็นธรรมเลิศ

เป็นอันว่า การศึกษาในแง่หนึ่งก็คือ กระบวนการพัฒนามนุษย์ จากการที่ต้องอาศัยกิเลสปกป้องเพื่อให้อยู่รอด มาสู่การอยู่ดีด้วยปัญญา

อย่างไรก็ตาม จะต้องเข้าใจว่า ที่เราพัฒนาด้วยการลดละกิเลส นั้น ไม่ใช่เอาแต่ลดละกิเลสเฉยๆ อย่างเดียว แต่ต้องพัฒนาปัญญาไปด้วย คือ ต้องไปด้วยกัน

ที่จริงนั้น การที่จะลดหรือละกิเลสได้จริง ก็ต้องทำปัญญาให้มากขึ้นนั่นเอง เป็นกระบวนการตามธรรมชาติของธรรมชาติ แต่ถ้าจะลดละกิเลสโดยไม่พัฒนาปัญญาขึ้นมาทำงานแทน ก็จะไม่ใช่เป็นการลดหรือละกิเลส แต่จะกลายเป็นการกดการข่มกิเลสไว้ ซึ่งผิดธรรมชาติ ถ้าระงับไม่ดี ก็จะมีปฏิกิริยาหรือทะเล็ดออกมาก่อโทษ เกิดผลร้ายเป็นอันตรายอย่างมาก

เราต้องยอมรับความจริงที่เป็นเรื่องธรรมดาว่า ในระหว่างที่ยังพัฒนาไปไม่ถึงขั้นที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญาโดยสมบูรณ์นั้น คนก็ยังอาศัยกิเลสเป็นเครื่องปกป้องตัวให้อยู่รอดมากบ้าง น้อยบ้าง สุดแต่จะอยู่ในระดับไหนของการพัฒนา โดยเฉพาะคนส่วนใหญ่ที่ยังเป็นมนุษย์ปุถุชน หรือคนสามัญ ก็ย่อมถูกอิทธิพลของกิเลสครอบงำผลักดันได้มาก สิ่งที่จะพึงหวังได้สำหรับการศึกษาในระดับนี้ ก็คือ

ประการที่ ๑ ให้เขาพัฒนาตนเองต่อไป หรือก้าวหน้าต่อไปในการพัฒนาตนเอง ไม่ใช่หยุดอยู่ หรือถอยหลัง

ประการที่ ๒ ให้เขายอมตามกิเลส เฉพาะในขอบเขตที่ไม่ก่อให้เกิดโทษความเสียหาย ไม่เป็นการเบียดเบียนผู้อื่น หรือก่อความเดือดร้อนแก่สังคม พุทธสันุฯ ว่า เท่าที่จะไม่เป็นการละเมิดธรรม หรือทำให้เสียธรรม หมายความว่า เมื่อกิเลสขัดกับธรรม กิเลสจะต้องหยุด จะต้องยอมแก่ธรรม

ประการที่ ๓ เมื่อยังอาศัยกิเลส จะต้องพยายามหันเหกิเลสไปในทิศทางที่จะช่วยเป็นแรงส่งสนับสนุนธรรม หรือการทำให้สิ่งที่ถูกต้องดีงาม คือ เอากิเลสมาใช้ในทางที่จะเป็นปัจจัยให้เกิดความดีงาม ตามหลักที่ว่าอกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลได้

โดยเฉพาะประการที่สอง ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษว่า คนที่ว้าวไป ที่เรียกว่าปุถุชนนั้น ย่อมดำเนินชีวิตส่วนใหญ่ไปตามที่กิเลสพาไป คือ สุดแต่จะรู้สึกพอใจหรือไม่พอใจ โดยไม่ได้ใช้ปัญญาพิจารณาแนวทาง เช่น แสวงหาความเพลิดเพลินความสุขสำราญ ความสนุกสนาน แสวงหารูป รส กลิ่น เสียง ที่ชอบใจ หรือเรียกง่ายๆ ว่า แสวงหากามมาปรนเปรอตน ตลอดจนแสวงหาสิ่งที่เรียกว่าผลประโยชน์ต่างๆ การกระทำเหล่านี้ มองในระดับสามัญ เมื่ออยู่ในขอบเขตที่ไม่ก่อความเดือดร้อนเสียหาย ไม่เป็นการเบียดเบียนผู้อื่น อยู่ภายในกฎเกณฑ์ที่ตกลงกัน เช่น กฎหมาย เป็นต้น แม้ว่าต้นหนั้นอาจจะทำให้เกิดทุกข์ เกิดความไม่สงบสุขภายในจิตใจ แต่ในระดับความประพฤติ ก็ถือว่าเป็นการถูกต้องชอบธรรม

อย่างไรก็ตาม ถ้าการหาความสุขสำราญหรือการแสวงหาผลประโยชน์นั้น เกินขอบเขตมาจนถึงระดับที่จะกลายเป็นการเบียดเบียนผู้อื่น ก่อโทษแก่สังคม หรือเป็นการทุจริตในรูปใดรูปหนึ่ง ก็เรียกได้ว่า ตัณหานั้นมาขัดกับธรรม

แทรก: ธรรมขึ้นเหนือตัณหา การศึกษาจึงจะพาไปถึงประชาธิปไตย

ในการศึกษา หรือในการพัฒนาตนนั้น ถ้าตัณหามาขัดกับธรรม ตัณหาจะต้องถูกหยุดยั้ง จะต้องยอมแก่ธรรม ธรรมจะต้องชนะ คือ จะต้องประพฤติปฏิบัติตามธรรม ไม่ทำตามตัณหา การปฏิบัติได้อย่างนี้เรียกว่าเป็นการถือธรรมเป็นใหญ่ เรียกเป็นคำศัพท์ว่า **ธรรมาธิปไตย** มนุษย์แม้จะยังพัฒนาตนเองไปไม่ได้มาก แต่อย่างน้อยจะต้องปฏิบัติให้ได้ถึงขั้นนี้ ความถูกต้องดีงามหรือธรรมจึงจะดำรงอยู่ได้ในสังคม และสังคมจึงจะดำรงอยู่อย่างที่น่าได้ว่าพอจะมีสันติสุข

ในระบบการปกครองที่ประชาชนปกครองกันเอง ซึ่งเรียกว่า **ประชาธิปไตย** นั้น **ประชาชนส่วนใหญ่แต่ละคนจะต้องปกครองตนเองได้** หลักการที่ถือธรรมเป็นใหญ่หรือธรรมาธิปไตยนี้ ย่อมเป็นแกนกลาง ที่จะให้ระบบการปกครองนั้นดำเนินไป เพราะเป็นตัวกำหนดว่า แต่ละคนปกครองตนเองได้ คือ ถ้าตัณหามาถึงจุดที่ขัดกับความถูกต้องดีงาม หรือกฎเกณฑ์อันชอบธรรมที่ตกลงวางกันไว้ การแสวงหาผลประโยชน์นั้นจะต้องหยุด คนในสังคมต้องเอาชนะตัณหา เพื่อรักษาความถูกต้องชอบธรรมไว้ให้ได้ ต้องรักธรรมเหนือผลประโยชน์ จึงจะชื่อว่าปกครองตนเองได้ และประชาธิปไตยจึงจะดำรงอยู่ได้

ถ้าจะพูดให้ได้ความหมายที่ถูกต้องแท้จริง **ประชาธิปไตย ก็คือ การปกครองโดยประชาชนที่ส่วนใหญ่เป็นธรรมาธิปไตย** (เราไม่อาจหวังให้คนทั้งหมดทุกๆ คน และแต่ละคนนั้น ในทุกๆ กาล ประพฤติตามธรรม หรือยึดถือธรรมเป็นใหญ่ได้โดยสมบูรณ์) หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า **ประชาธิปไตย คือ การปกครองโดยประชาชนที่ส่วนใหญ่ปกครองตนเองได้** คือ โดยคนส่วนใหญ่ที่เมื่อคำนึงถึงธรรม ตัณหาต้องหยุด

ในประเทศที่ประชาธิปไตยของงามสมบูรณ์ดี ประชาชนส่วนใหญ่ต้องมีลักษณะเป็นธรรมาธิปไตยอย่างนี้ เขาอาจจะไม่พูดให้ชัดออกมา เพราะคนของเขามีลักษณะอย่างนั้นเป็นปกติอยู่แล้ว จนไม่สะดุดใจที่จะต้องยกขึ้นมาระบุไว้ แต่ความจริงต้องเป็นอย่างนั้น คนส่วนใหญ่ต้องปกครองตนเองได้ เป็นธรรมาธิปไตย มิฉะนั้น ประชาธิปไตยคงอยู่ไม่ได้ หรือถ้ามีอยู่ ก็เป็นประชาธิปไตยแต่เพียงชื่อ ไม่เป็นประชาธิปไตยที่แท้จริง เป็นประชาธิปไตยที่ขาดตกบกพร่อง ครึ่งๆ กลางๆ ไม่มีทางถูกต้องสมบูรณ์

การพัฒนาประชาธิปไตยไม่มีทางสำเร็จ ถ้าไม่พัฒนาคนให้เป็นธรรมาธิปไตยให้มีความสามารถที่จะปกครองตนเองได้ การพัฒนาประชาธิปไตย จึงต้องอาศัยการศึกษาในแง่นี้ด้วย

หัวข้อของการศึกษา พาดออกจากอวิชา-ตัณหา สู่วิถีของปัญญา

ขอให้สังเกตว่า ความอยากได้สิ่งบำเรอตน หรือความปรารถนาผลประโยชน์ต่างๆ ของตัณหานั้น เป็นไปโดยไม่ต้องมีความรู้ความเข้าใจอะไร คือเป็นไปตามความรู้สึกเท่านั้น **ตัณหาจึงแอบอิงคู่มากับอวิชา** หรือดำเนินไปพร้อมกับอวิชา

แต่ธรรม หรือความถูกต้องดีงาม ความแยกแยะหว่างผิดกับถูก คุณโทษ และเหตุผลต่างๆ ต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจ คือ ปัญญา และเมื่อปัญญารู้เข้าใจว่าอะไรเป็นธรรมหรือไม่เป็นธรรมแล้ว ก็ต้องมีความรักธรรม ใฝ่หรือใคร่ต่อความดีงามด้วย จึงจะยึดอยู่กับธรรมนั้น หรือจึงจะปฏิบัติเพื่อรักษาหรือทำให้เกิดความถูกต้องดีงามนั้นได้ ความรักธรรมหรือใฝ่ดี อยากทำให้ถูกต้องดีงามนี้ เรียกว่า “**ฉันทะ**”

ตัณหา คู่กับ **อวิชา** ฉันทะ คู่กับ **ปัญญา** ฉันทะ

ฉันทะจะมีได้ จะเพิ่มพูน และจะทำหน้าที่ได้ ต้องอาศัยปัญญา เพราะต้องรู้ว่าอะไรเป็นธรรม อะไรเป็นความจริงความถูกต้องที่จะรักษา และทำให้เกิดขึ้น แต่เมื่อมีฉันทะแล้ว ก็ทำให้คิดค้นหาความรู้ความเข้าใจต่อไปอีก ฉันทะจึงทำให้ปัญญาเจริญงอกงามขึ้นด้วย เป็นการพัฒนาไปด้วยกัน และอิงอาศัยกัน เจริญเคียงคู่เสริมกันขึ้นไป

ในกรณีทั่วไปเรียกว่า เป็นความเจริญเคียงคู่กันของปัญญากับฉันทะ แต่ถ้าเป็นความใฝ่ดี ปรารถนาดีต่อคน-สัตว์ ต้องการให้คนอื่นมีความสุขความเจริญ หลุดพ้นจากความทุกข์ ก็มีชื่อเรียกพิเศษว่า เมตตากฎณา ซึ่งในที่นี้ขอยกใช้ศัพท์เดี่ยวว่า กฎณา

ปัญญา ควบคู่กับ **ฉันทะ** เช่นใด **ปัญญานั้น** ก็ควบคู่กับ **กฎณา** เช่นนั้น

ในแง่หนึ่ง **กฎณา** ก็คือ **ฉันทะ** ที่จะไปช่วยให้ผลดีที่เป็นธรรมเกิดขึ้นแก่คนอื่น สัตว์อื่น ต้องการจะทำให้เขาได้ประสบสิ่งดีงาม บรรลุลุติสภาพ พ้นจากปัญหาและความทุกข์ เข้าถึงความจริงความสุขความเจริญนั่นเอง

ที่ว่าธรรมจะต้องชนะตัณหานั้น ก็คือ ให้ฉันทะชนะตัณหานั่นเอง **ฉันทะจะต้องมีกำลังเหนือตัณหา** จึงจะรักษาธรรมให้คงอยู่ได้

(เพิ่งสังเกตว่า ในภาษาอังกฤษ อาจใช้คำเพียงคู่เดียว เป็น love กับ wisdom โดย wisdom หมายถึง ปัญญา ส่วน love แทนได้ทั้งฉันทะ และกรุณา กล่าวคือ ฉันทะ เป็น love of truth และ love of good ส่วน *กรุณา* เป็น love of fellow beings)

“มานะ” กิเลสใหญ่มหาอำนาจ เก่งกาจจนในภาษาไทยแปลอโผล่เอาเป็นความดี

มนุษย์ปุถุชนนั้น มิใช่จะอาศัยกิเลสเป็นเครื่องปกป้องตัวให้อยู่รอดเท่านั้น แต่เมื่อได้รับการพัฒนาขึ้นบ้างแล้ว ก็อาจใช้กิเลสเป็นเครื่องปกป้องตัวให้อยู่ในความดีงาม ตลอดจนใช้เป็นแรงผลักดันให้ทำสิ่งที่ถูกต้องดีงาม หรือสิ่งที่เปี่ยมคุณประโยชน์ขึ้นได้ด้วย บางครั้งเราจึงอาจนำเอากิเลสมาใช้ในการศึกษา หรือในการดำเนินชีวิตทั่วไป เป็นเครื่องกระตุ้นเร้า หรือชักจูงให้คนประพฤติธรรมความดีงามบางอย่าง แม้ว่าจะเป็นวิธีการที่ไม่ปลอดภัย เสี่ยงต่อการเกิดผลข้างเคียงที่ไม่น่าพอใจก็ตาม

กิเลสที่ถูกนำมาใช้ในแนวทางนี้บ่อยๆ นอกจาก “ตัณหา” ที่ล่อด้วยรางวัลในการทำความดีเป็นต้นแล้ว กิเลสสำคัญอย่างหนึ่งที่พบเห็นได้อย่างกว้างขวางในรูปลักษณะต่างๆ มากมาย และหลายระดับก็ คือ “มานะ”

มานะ คือ ความถือตัว ความทะนง ความภูมิใจในใจ ความสำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ ความปรารถนาที่จะเชิดชูตน ทำตนให้สำคัญหรือยิ่งใหญ่ มีหลายรูปหลายระดับ ตั้งแต่หยาบรุนแรง ไปจนถึงละเอียดประณีต ชนิดที่แม้แต่พระอรหันต์ชั้นสูงก็ยังมีอยู่ ซึ่งพระอรหันต์เท่านั้นจะละได้

มานะในระดับที่หยาบรุนแรง ขึ้นต้องการความยิ่งใหญ่ อยากครอบงำเด่นเหนือผู้อื่น ใฝ่ทะยานแสวงหาอำนาจนั้น ดูเหมือนจะเห็นกันได้ชัดเจนว่าเป็นโทษ มีผลเสียหายอย่างไร แต่มานะในระดับที่ละเอียดประณีตขึ้นมา อาจก่อผลดีได้ไม่น้อย หรือทำให้เกิดผลดีและผลเสียปะปนกันไป

ความจริง การที่มานะจะก่อผลดี หรือผลเสีย หรือทั้งดีและเสีย และจะก่อผลนั้นมากน้อยเพียงไร เป็นเรื่องที่ค่อนข้างซับซ้อน นอกจากขึ้นต่อระดับความหยาบละเอียดของมานะเองแล้ว ยังขึ้นต่อวิธีการใช้ และเฉพาะอย่างยิ่ง ขึ้นต่อองค์ธรรมอย่างอื่นๆ ที่ประกอบรวมอยู่ด้วยกันกับมานะ ภายในจิตใจหรือพฤติกรรมของบุคคลนั้น หรือกลุ่มชนนั้น ซึ่งจะสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยต่อกันกับมานะด้วย แล้วจึงเป็นตัวกำหนดว่าจะออกรูปมาเป็นพฤติกรรมที่ดีหรือชั่ว และก่อผลดีหรือผลเสียมากหรือน้อยอย่างไร

แรงจูงใจใฝ่ความเป็นเลิศเทียม ที่ส่งเสริมระบบแข่งขัน ก็เป็นการแสดงออกของมานะในระดับหนึ่ง ตรงข้ามกับแรงจูงใจใฝ่ความเป็นเลิศแท้ ซึ่งเป็นฉันทะอย่างหนึ่ง

แรงจูงใจใฝ่ความเป็นเลิศเทียมนั้นก็ดี มานะอย่างอื่น ๆ ที่ทำให้เกิดการแข่งขันกันก็ดี ถ้ากลุ่มชนที่แข่งขันกันนั้น มีฉันทะเป็นพื้นฐานอยู่ก่อนแล้ว มานะก็อาจจะกระตุ้นฉันทะ ทำให้เกิดการกระทำจริงจังกลายเป็นการแข่งขันเชิงคุณภาพ ที่มีผลดีและความสำเร็จที่แท้จริงปะปนอยู่ด้วย นอกจากนั้น **ฉันทะที่รักกรรมและรักความเป็นธรรม ก็จะทำให้การแข่งขันเป็นการแข่งขันที่แท้จริง** เป็นไปอย่างยุติธรรมด้วยความมีน้ำใจเป็นนักกีฬา ไม่ยอมทำผิดเพื่อให้ตนได้ชัยชนะ

แต่ถ้าคนที่แข่งขันกันนั้นไม่มีฉันทะอยู่ก่อน และไม่สามารรถปลุกฉันทะขึ้นมา ผู้ที่แข่งขันก็จะมุ่งแต่เพียงเอาชนะกัน โดยไม่คำนึงถึงธรรมหรือคุณภาพที่แท้จริง จะมีการบีบคั้นกลั่นแกล้งหรือขัดแย้งขัดขากันเพียงเพื่อให้ได้ชัยชนะ หรือมิฉะนั้นก็จะเป็นการแข่งขันซึ่งไม่มีเนื้อหาสาระที่แท้จริง อาจะกลายเป็นเพียงการหาทางอวดโก้ หรือแข่งเกียรติแข่งศักดิ์ศรีกันเท่านั้น เช่น การแสดงว่าตนหรือพวกตนมีความเจริญก้าวหน้าเหนือกว่า โดยสามารถมีวัตถุหรือเทคโนโลยีต่างๆ ที่ทันสมัยหรือล้ำยุคสมัย แต่วัตถุหรือเทคโนโลยีนั้น ไม่เคยเกิดจากการคิดที่จะสร้างสรรค์ผลดีขึ้นด้วยตนเองเลย เป็นเพียงสิ่งที่ซื้อหามาให้มีอยู่ในครอบครองเท่านั้น เรียกว่า มีแบบผู้บริโภคนิยม มีใช้มืออย่างผู้ผลิต ตลอดจนกระทั่งอาจเป็นการกระทำอย่างผิวเผิน หรือเล่ห์กลที่เพียงให้ได้ชื่อว่าเอาชนะเขาได้ ชนิดที่เรียกได้ว่าเป็นวิธีการแบบศรีธนญชัย

จะเห็นได้ชัดเจนว่า สังคมบางสังคมมีลักษณะของการแข่งขันสูง แต่การแข่งขันนั้น เป็นไปพร้อมด้วยความโน้มเอียงที่จะแสดงถึงความสามารถในการมีไว้บริโภคที่เหนือกว่าเท่านั้น ไม่มีความคิดแข่งขันในเชิงการผลิตอย่างจริงจังเลย ในสังคมเช่นนี้ กล่าวได้ว่ามานะมาพร้อมด้วยตัณหา เข้าในประเภทอกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล มีใช้มานะที่มาพร้อมด้วยฉันทะ ซึ่งอยู่ในจำพวกอกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล

ในสังคมไทย ดูเหมือนจะมีความนิยมใช้วิธีย่วยุ่มานะ เพื่อกระตุ้นเร้าให้คนทำการสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้า ตลอดจนให้ทำความดีงามต่างๆ เช่น ผู้ใหญ่ที่สอนเด็กว่า อุตสาหกรรมมานะพากเพียรเล่าเรียนไปเถิด ต่อไปข้างหน้าจะได้เป็นใหญ่เป็นโต เป็นเจ้าคนนายคน หรือพ่อแม่ที่ชักจูงลูกว่า คุณสิ เจ้านั้นเป็นเพียงลูกภารโรง มันยังสอบเอาที่ ๑ ได้ ลูกต้องพยายามอย่าให้น้อยหน้ามัน หรือเพื่อนอาจจะยุเพื่อนว่า มันก็สิบนิ้วสองมือ เราก็สิบนิ้วสองมือเหมือนกัน เมื่อมันทำได้ ทำไมเราจะทำไม่ได้

บางคนบางคราวอาจจะกระตุ้นตนเองว่า นายนั้นแค่เศรษฐีชาวบ้าน ยังบริจาคถึงหมื่นบาท เรายังนับถือกันว่าเป็นมหาเศรษฐี จะบริจาคต่ำกว่าแสนบาทไม่ได้ การใช้กิเลสอย่างมานะเป็นแรงผลักดันให้ทำความดีเช่นนี้ เป็นการไม่ปลอดภัย และก่อให้เกิดผลข้างเคียงที่เป็นโทษได้มากมาย ไม่เหมือนการกระทำด้วยฉันทะ ที่เกิดจากปัญญารู้เข้าใจ ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยที่ตรงไปตรงมาของการทำความดีนั้นๆ ไม่ใช่เป็นเหตุแบบโดยเงื่อนไข

โทษที่มองเห็นง่ายๆ ในการใช้กิเลสเป็นตัวผลักดันในกรณีเช่นนี้ เช่น

ก.) ทั้งที่มีกรณีที่ดีควรทำความดีเกิดขึ้น แต่ไม่มีเรื่องที่จะต้องแข่งขันหรือแสดงศักดิ์ศรี เขาก็จะไม่ทำความดีนั้น

ข.) การทำความดีด้วยแรงกิเลส จะไม่เป็นไปอย่างพอเหมาะพอดี ตามที่สมควรจะทำ เพราะจุดมุ่งอยู่ที่เอาชนะกัน หรือแสดงเด่น ไม่ใช่อยู่ที่ดีด้วยความดีนั่นเอง และเป็นไปด้วยอวิชชา ไม่เป็นไปด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจชัดเจนในสิ่งที่จะทำ เช่นในตัวอย่างสุดท้าย อาจบริจาคเกินกว่าที่จำเป็นจะต้องใช้ หรือบริจาคเพียงให้ชนะอีกฝ่ายหนึ่ง แต่ไม่พอแก่การที่จะต้องให้

ค.) อาจใช้กิเลสตัวเดียวกันนั้นปลุกเร้าให้ทำความชั่วร้ายก็ได้ และด้านที่ชั่วร้ายมักมีกำลังแรงกว่าด้านทำความดี นอกจากนั้น แม้ในกรณีที่ใช้เป็นแรงผลักดันในการทำความดีนั่นเอง ถ้าเขาเห็นว่าจะไม่สามารถเอาชนะหรือแสดงความเหนือกว่าในการทำความดีอย่างนั้นได้ เขาอาจทำการทุจริต หรือใช้วิธีชั่วร้ายแฝงเร้น ทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อให้ปรากฏออกมาว่าตัวเขาเป็นผู้ชนะ

ยิ่งกว่านั้น ในสังคมที่ใช้มานะเป็นแรงผลักดันกันอย่างแพร่หลายจนเคยชิน หรือจนมีมานะเป็นลักษณะเด่นของสังคม กิจกรรมและพฤติกรรมต่างๆ ของคนในสังคมนั้นจะมุ่งไปที่ความเด่น ความหรูหราเหนือผู้อื่น ความมีหน้ามีตา การกระทำชนิดเอาหน้า ไม่เป็นการทำความดีเพื่อตัวความดีนั่นเอง การจัดกิจกรรมโดยไม่มุ่งที่เนื้อหาสาระ แต่มุ่งเอาชื่อเสียงโดดเด่นอย่างที่ว่า “หมดเท่าไรว่า ต้องการชื่อเสียง”

อีกประการหนึ่ง ในเมื่อมานะเป็นแรงจูงใจตัวเด่นแพร่หลายในสังคม ก็หมายความว่า มานะนั้นฝังลึกในจิตใจของคนทั้งหลายที่เป็นสมาชิกของสังคมนั้น คนในสังคมนั้นจะมีลักษณะมุ่งเอาดีเอาเด่นเฉพาะตัว เมื่อทำอะไรก็ต้องการให้เห็นว่าสำเร็จเพราะฉัน จะต้องให้ตนเองสำคัญ ยอมกันไม่ได้

สภาพที่จะเป็นผลของลักษณะเช่นนี้ ก็คือ การทำงานร่วมกันเป็นหมู่คณะไม่ได้ ความขัดแย้งแตกแยก ไม่ยั่งยืน และการสลายตัวของผู้ที่รวมกลุ่มกันทำงาน การแข่งขันแบบชิงดีชิงเด่นปิดแข่งปิดขากัน ความริษยา กัน กีดกัน กดกัน ไม่ส่งเสริมกัน ทำให้ชุมชนอ่อนแอ ขาดความสามัคคี พึ่งตนเองและตั้งตัวได้ยาก อันเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาทุกด้าน

คนบางคนเกิดมาพื้นฐานต่ำต้อย และเกิดความรู้สึกชัดเจนในความต่ำต้อยนั้น โดยการคิดเปรียบเทียบกับคนอื่น ๆ หรือบางคนถูกคนอื่นดูหมิ่นเหยียดหยาม คนเช่นนี้อาจเกิดมีมานะขึ้นอย่างรุนแรง มานะอาจทำให้เขามีความเข้มแข็ง อดทน ขยัน เด็ดเดี่ยว และมีความเพียรพยายามอย่างแรงกล้าเป็นพิเศษ ในการศึกษาเล่าเรียนและทำ การงาน เป็นต้น เพื่อเลื่อนสถานะทางสังคม ยกตนเองให้สูงเด่น หรือให้เหนือกว่าคนที่ ถูกเหยียดหยามเขา

ถ้าคนเช่นนี้มีธรรมชั้นทะ พลังแห่งมานะของเขาก็จะจบลงเพียงด้วยความสำเร็จในชีวิตและความดีงามความสามารถบางอย่างที่โดดเด่นเป็นแบบอย่าง

แต่ถ้าตัณหามานะแรงกล้ากว่า ก็จะเป็นปมในใจที่ผลักดันให้เขาแสวงหา อำนาจความยิ่งใหญ่ เพื่อแสดงออกให้คนอื่นยอมรับความยิ่งใหญ่ นั้น ตลอดจนการที่จะใช้อำนาจหรือความยิ่งใหญ่ นั้น บีบคั้น หรือแก้แค้นบุคคลหรือกลุ่มชนที่เคยดูถูกเขา มาก่อน มานะเช่นนี้อาจก่อให้เกิดได้แม้แต่การแก้แค้น เบียดเบียน และสงคราม ระหว่างชนชาติหรือเผ่าพันธุ์

มานะที่นำมาใช้ในการดำรงรักษาความดีงามบางอย่าง บางแง่ ยังมีตัวอย่าง อื่น เช่น พฤติกรรมของผู้ที่ยิ่งในเกียรติ หรือในศักดิ์ศรี ไม่ยอมมอบทวนหรือเบียดเบียน ผู้อื่น แม้ว่าตนเองจะตกทุกข์ได้ยาก ดังคำบรรยายใน โคลงโลกนิติ คาถาที่ ๒๘๕ ว่า

ถึงจนทนสู้กัด	กินเกลือ
อย่าเที่ยวแลเนื้อเถื่อ	พวกพ้อง
อดอยากเยี่ยงอย่างเสือ	สงวนศักดิ์
ไซ้เสาะใส่ท้อง	จับเนื้อกินเองฯ

การถือคติเช่นนี้ ย่อมทำให้เกิดความเข้มแข็งอดทน และเมื่อใช้ถูกทาง ก็ทำให้ ดำรงตนอยู่ได้อย่างมั่นคงในความดีบางอย่างที่ตนยึดถือ

อย่างไรก็ตาม ถ้าไม่ประพฤติปฏิบัติด้วยการใช้ปัญญาพิจารณา เพียงแต่ถือตามอย่างแข็งทื่อไป ก็อาจจะกลายเป็นความจองหลงไปก็ได้ การถือเช่นนี้ย่อมเป็นการเหมาะสม ในกรณีที่แม่จะมีปัญญารู้เข้าใจว่าควรจะทำอย่างไร แต่ก็ไม่มี ความเข้มแข็งที่จะปฏิบัติตนให้ได้เช่นนั้น ในกรณีเช่นนี้ มานะจะเป็นพลังให้เกิดความเข้มแข็งที่จะถือปฏิบัติตามคตินั้นได้อย่างมั่นคง แต่ถ้าได้พัฒนาปัญญาดีแล้ว และมีจิตใจเป็นอิสระ ย่อมรู้จักที่จะปฏิบัติตนได้อย่างเหมาะสมถึงมากที่สุด โดยไม่ต้องอาศัย มานะที่จะทำให้เกิดผลข้างเคียงที่เป็นโทษ

มานะช่วยย้ให้คนบางคนหรือบางกลุ่ม รักษาระเบียบวินัยเคร่งครัด และสามารถยึดถือข้อปฏิบัติบางอย่างที่ทำได้ยากอย่างยิ่ง เพราะการทำเช่นนั้นทำให้พวกเขา มีความภูมิใจพอใจในใจว่าตนหรือหมู่ของตนมีอะไรบางอย่างที่เหนือกว่าหรือเก่งกว่าผู้อื่น เรียกว่า ทำดีด้วยอาศัยมานะเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงใจ

มานะทำให้พลเมืองของบางประเทศทำอะไรได้ทุกอย่าง เสียสละได้ทุกอย่าง ทุกอย่าง และร่วมมือกัน ทำการทุกอย่าง เพื่อให้ชาติของตนยิ่งใหญ่ที่สุด

แต่มานะที่มุ่งความดีเด่นยิ่งใหญ่ส่วนบุคคล กลับทำให้ประชาชนในบางสังคม แต่ละคนๆ ต่างไม่ยอมให้ใครดีกว่าตน มีการกตักัดกัน และไม่ส่งเสริมคนดีมีความสามารถ ไร้มุทิตาธรรมต่อกัน

มานะทำให้ประชาชนของประเทศหนึ่ง เป็นคนมีวินัยเคร่งครัด เพื่อให้เห็นว่าประเทศชาติของตนเข้มแข็งพร้อมเพรียงยิ่งใหญ่อย่างแท้จริง แต่มานะนั้นกลับทำให้ประชาชนในอีกประเทศหนึ่งเป็นคนไร้ระเบียบวินัยเป็นอย่างยิ่ง เพราะแต่ละคนต้องการแสดงให้เห็นว่าตนยิ่งใหญ่ สามารถทำอะไรก็ได้ตามความพอใจ

มานะทำให้คนที่มีเกียรติ ต้องพยายามประพฤติตนให้ดีงาม (แม้ว่าอาจจะ เป็นเพียงการแสดงออกภายนอก) หรือเป็นอยู่ใช้จ่ายแพงๆ เพื่อให้สมกับฐานะแห่งเกียรติของตน ทั้งนี้ สุดแต่คุณภาพของตัวบุคคลนั้นๆ และหรือตามค่านิยมของสังคม มานะทำให้คนไม่น้อยดั้นร่นเพียรพยายาม โดยทางสุจริตบ้าง โดยทางทุจริตบ้าง เพื่อให้ได้มาซึ่งความมีเกียรติ มานะทำให้ความมีเกียรติเป็นเครื่องชูรสแห่งชีวิตของคนหลายคน ซึ่งทำให้เขาลืมไปได้ว่าการดำรงตนอยู่ในเกียรติเช่นนั้น โดยที่แท้จริงแล้ว เขามีความยากลำบากไม่สบายเป็นอย่างยิ่ง

แล้วมานะนั้นก็ทำให้ประชาชนจำนวนมากในประเทศที่ด้อยพัฒนา ยอมใช้จ่ายอย่างฟุ่มเฟือย ซื้ออาหารเมืองนอกที่มีราคาแพง ซึ่งความจริงอร่อยสู้อาหารพื้นเมืองที่ราคาถูกกว่าก็ไม่ได้ มารับประทานอดกัน เพียงเพื่อเสพสแห่งความโก้ไ้อ่า ฯลฯ

มานะที่แสดงออกในลักษณะต่างๆ เช่นดังตัวอย่างที่กล่าวมานี้ บางอย่างก็มีคุณมาก บางอย่างก็เห็นได้ชัดว่ามีโทษ แต่ทุกอย่างแม้แต่ที่ว่ามีคุณมาก ก็มีโทษแฝงอยู่พร้อมด้วยในเวลาเดียวกัน เพราะการกระทำที่ดีในกรณีเช่นนั้น ไม่ใช่เกิดจากความรักธรรมชาติไม่ความดี และจากปัญญาที่มองเห็นคุณโทษอย่างแท้จริง เช่น การทำความดีงามบำเพ็ญประโยชน์เพื่อความยิ่งใหญ่แห่งชาติของตน โดยพร้อมที่จะเอาวัดเอาเปรียบบีบบังคับรังแก ตลอดจนรุกรานชาติอื่น พฤติกรรมในการแสวงหาและดำรงรักษาเกียรติยศ อาจเปลี่ยนจากการทำความดีไปเป็นอย่างอื่น ถ้าค่านิยมของสังคมที่เอาความดีมาเป็นเงื่อนไขกำกับเกียรติยศเปลี่ยนไปเป็นอย่างอื่น เช่น เปลี่ยนไปถือเงินทองทรัพย์สินสมบัติเป็นเงื่อนไข เป็นต้น

แม้แต่มานะอย่างละเอียดประณีต เช่น ความปรารถนากรยอมรับ อยากได้รับความสนใจเอาใจใส่และความชื่นชมจากผู้อื่น ที่ไอน์สไตน์ถือว่าเป็นแรงจูงใจที่ดีนั้น ถ้าวิเคราะห์กันให้ลึกซึ้งแล้ว ก็ไม่ปลอดภัย เช่น ในสภาพชีวิตของสังคมปัจจุบัน โดยเฉพาะประเทศที่พัฒนามากแล้ว ซึ่งคนไม่มีเวลาสนใจเอาใจใส่ต่อกัน ความต้องการของตัวตนในระดับนี้ ก็จะทำให้เกิดความรู้สึกเหงา ว่าแห้ว ความรู้สึกไร้ค่า ตลอดจนความคับข้องใจ

สถิติเด็กวัยรุ่นฆ่าตัวตายที่เพิ่มสูงขึ้นอย่างน่ากลัวในประเทศพัฒนา เช่นอย่างสหรัฐฯ อาจเกิดจากสภาพจิตใจเช่นนี้เป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่ง คือ การฆ่าตัวตายเพื่อเรียกร้องความสนใจให้คนเห็นว่าตัวเขาก็มีอยู่ด้วยคนหนึ่งในโลกนี้ ซึ่งคนทั้งหลายควรจะได้เอาใจใส่ สนใจ ยอมรับความมีอยู่แห่งตัวตนของเขา

มานะ ในระดับที่ประณีตมากอีกอย่างหนึ่ง คือ มานะที่แสดงออกเป็นอาการของความภูมิใจในตนเอง คนบางคนมีจิตใจสูง เขาทำความดีโดยไม่หวังรางวัลหรือผลประโยชน์ตอบแทนใดๆ ไม่ต้องการแม้แต่คำยกย่องสรรเสริญ แต่ยังพอใจอิมใจในอาการชื่นชมยินดีที่ผู้อื่นแสดงออกต่อตัวเขา สภาพจิตใจเช่นนี้ยอมไม่มีผลเสียหายต่อสังคม หรือต่อบุคคลใดเลย แต่ตัวเขาเองมีโอกาสจะเกิดความเหี่ยวแห้งใจ ในเมื่ออาการชื่นชมยินดีนั้นค่อยๆ จางหายไปตามกาลเวลา

คนบางคนมีจิตใจประณีตยิ่งขึ้นไปอีก เขาทำความดีโดยไม่ได้คำนึงถึงแม้แต่อากาการชื่นชมยินดีของผู้ได้รับประโยชน์จากการทำความดีของเขา แต่เขามีความภาคภูมิใจในตนเองต่อการทำงานที่ได้ทำความดีนั้นๆ อย่างไรก็ตาม สิ่งทั้งหลายทั้งปวงย่อมมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา แต่ภาพชีวิตที่เขาภูมิใจในตนเองนั้น ก็จืดจางไปได้ และเขาก็มีโอกาที่จะเกิดความรู้สึกหวั่นเสียดายต่อภาพชีวิตและความภูมิใจนั้น ซึ่งทางธรรมยังถือว่าเป็นความทุกข์อย่างละเอียด และตราบไต่ที่สภาพเช่นนี้ยังมีอยู่ คนก็ยังสามารถเสื่อมถอยจากการทำความดีนั้นได้ การทำความดีแม้ในระดับนี้ก็จึงยังไม่ปลอดภัยโดยสมบูรณ์ ทั้งในแง่ความปลอดภัยของผู้ทำดี และในแง่ความคงที่ที่อยู่ในความดีนั้น

การทำความดีที่สมบูรณ์และปลอดภัยสิ้นเชิง ก็คือ การกระทำด้วยปัญญาบริสุทธิ์ รู้ตามความเป็นจริงและเหตุผลว่า สิ่งนั้นดีงามเป็นประโยชน์ควรทำ และกระทำด้วยจิตใจที่หลุดพ้นเป็นอิสระ ซึ่งมีความเบิกบานผ่องใสในเวลาที่ทำนั้น เสรีจล้นสมบูรณ์ไปทีเดียว อันเป็นสภาพจิตของพระอรหันต์

อย่างไรก็ตาม สำหรับปุถุชน การทำความดีโดยมีความพอใจในอาการชื่นชมยินดีของผู้อื่นต่อตนเอง และการมีความภูมิใจในตนเองที่ได้กระทำดี ก็นับว่าเป็นการทำความดีระดับสูงที่พึงยอมรับอย่างยิ่งแล้ว เพราะดังได้กล่าวแล้วว่า มานะในระดับละเอียดประณีตเช่นนี้ แม้แต่พระอริยบุคคลชั้นสูงถึงขั้นพระอนาคามีก็ยังมีอยู่ แต่กระนั้นก็ต้องรู้เข้าใจเกี่ยวกับระดับการพัฒนามนุษย์ตามความเป็นจริงไว้ให้ครบถ้วนดังที่กล่าวมานี้ และพยายามทำให้ได้ถึงขั้นสูงสุดเท่าที่จะทำได้

เป็นธรรมดาที่คนทั่วไปย่อมมีมานะ คือ ความต้องการที่จะเป็นใหญ่ ต้องการเป็นผู้เหนือคนอื่น อยากเป็นผู้ชนะ อย่างน้อยก็ให้ได้รับความนับถือ ไม่เป็นผู้แพ้ ด้อยหรือถูกดูหมิ่น

ยิ่งในสังคมที่มีมานะเป็นลักษณะเด่น แต่ละคนก็จะมีความรู้สึกไวต่อความกระทบกระเทือนต่อฐานะของตัวเอง ยากที่จะยอมลงให้แก่กัน ไม่ยอมเสียหน้า เป็นต้น ในสังคมเช่นนี้ การร่วมกันทำงาน หรือการรวมตัวกันเป็นกลุ่มใหญ่ ย่อมยากที่จะทำได้สำเร็จ หรือทำได้ ก็มักไม่ยั่งยืน จะมีความแตกแยกกันง่าย แม้ยังไม่แตกแยกจากกัน ก็จะมีการแข่งขันชิงดีชิงเด่นมาก ไม่ร่วมมือกัน ไม่ต้องพูดถึงการร่วมงานร่วมหมู่ แม้แต่การประชุม ก็จะต้องไปด้วยอารมณ์ส่วนตัว แทนที่จะเป็นการถกเถียงในเรื่องงานหรือหลักการ ตลอดจนมีการถือดี และการออกไปถือรั้นนอกที่ประชุม

วิธีแก้ปัญหาในเรื่องนี้ ในกรณีที่ยังแก้มานานในตัวคนโดยตรงไม่ได้ หรือยังได้ผลไม่เพียงพอ ก็คือ การให้มีสิ่งทีทุกคนศรัทธา รักดีหรือใฝ่รักเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ซึ่งทุกคนจะยอมให้แก่งั้น โดยไม่ต้องยอมแก่คนด้วยกันโดยตรง หรือที่ทำให้บรรดาคนสามารถยอมแก่กันได้เพื่อเห็นแก่งั้น ตัวอย่างของสิ่งเช่นนี้ ที่ทำให้คนจำนวนมากรวมตัวกันทำการต่างๆ ได้อย่างเข้มแข็งจริงจัง อย่างอุทิศตัวและยอมได้ทุกอย่าง ก็เช่น ความรักดีต่อพระผู้เป็นเจ้า ความจงรักภักดีต่อประเทศชาติของชาติที่ฝังแน่นในชาตินิยม และศรัทธาอย่างสุดจิตสุดใจต่ออุดมการณ์บางอย่าง ซึ่งจะเห็นได้ว่ามีตัวอย่างเป็นอันมาก ที่แสดงว่าได้ผลอย่างยิ่ง

อย่างไรก็ดี ถ้าพิจารณาในแง่ความถูกต้องดั่งามที่แท้จริงแล้ว การใช้สิ่งเหล่านี้เป็นตัวยึดเหนี่ยวหมู่ชน เป็นสิ่งที่ไม่ปลอดภัย

ข้อบกพร่องสำคัญก็คือ สิ่งเหล่านี้กลายเป็นตัวกำหนด หรือตัดสินความจริง ความถูกต้องดั่งาม โดยที่ความจริงความถูกต้องดั่งามไม่ดำรงอยู่โดยตัวของมันเอง ยิ่งกว่านั้นยังมีลักษณะที่กลายเป็นความคลั่งไคล้ ซึ่งนำไปสู่ความรุนแรง การครอบงำ บังคับคนกลุ่มอื่นหมู่อื่นให้ถือตาม ดังมีตัวอย่างมากมายในประวัติศาสตร์

ถึงจะมี “มานะ” อยากให้ตัวตนสูงเด่นเป็นใหญ่ ก็ยังพอปลอดภัย เมื่อยอมสยบตัวให้ธรรมเป็นใหญ่เหนือยิ่งกว่า

หลักการที่ถูกต้อง ก็คือ การยึดถือในตัวความจริง ความถูกต้องดั่งามนั่นเอง ซึ่งเรียกง่ายๆ ว่า *ความรักธรรม ใฝ่ธรรม หรือถือเป็นธรรมเป็นใหญ่*

โดยเฉพาะในสังคมที่ยังไม่มีสิ่งยึดเหนี่ยวใดที่คนจะยอมตัวให้ได้ และคนก็ไม่ยอมแก่คนด้วยกัน จะต้องปลูกฝังธรรมชั้นทะ ความรักธรรม และธรรมาธิปไตย การถือธรรมเป็นใหญ่นี้ให้สำเร็จให้จงได้ ให้มีกำลังแรงเหนือมานะ เพื่อว่าทุกคนจะได้ยอมให้แก่ธรรม โดยไม่ต้องยอมให้แก่คนด้วยกัน หรือยอมให้แก่คนด้วยกันได้ เพื่อเห็นแก่ธรรม ถ้าไม่สามารถสร้างสรรค์สภาพเช่นนี้ขึ้น จะไม่มีทางดำเนินกิจการส่วนรวมให้ได้ผลดี และการพัฒนาต่างๆ ของชุมชนหรือสังคมนั้นจะไม่มีทางสำเร็จ รวมทั้งการพัฒนาประชาธิปไตยด้วย

อีกตัวอย่างหนึ่งของการพัฒนาจากความอยู่รอดด้วยกิเลส สู่ความเป็นอยู่ด้วยปัญญา ก็คือ การบัญญัติและการปฏิบัติตามกฎหมาย

กฎหมายตามความหมายทั่วไป เป็นกฎเกณฑ์ทางสังคม เป็นบทบัญญัติที่ตราขึ้นบังคับให้คนประพฤติปฏิบัติตาม ผู้ใดฝ่าฝืนก็ต้องถูกลงโทษ

แรงจูงใจสามัญ ในการปฏิบัติตามกฎหมาย ก็คือ ความกลัวที่ทำให้คนยอมยับยั้ง หรือกดข่มตัณหา มานะ ทิฏฐิ หรือ โภคะ โทสะ โมหะของตนไว้ ไม่ฝ่าฝืนเพราะหวาดกลัวต่ออำนาจบังคับที่สามารถทำร้าย หรือก่อภัยอันตรายต่อชีวิตของตน ด้วยการลงโทษ

จะต้องยอมรับว่า การปฏิบัติตามกฎหมายด้วยแรงจูงใจเช่นนี้ นอกจากไม่ปลอดภัยแท้จริงแล้ว ยังไม่ได้ผลสมบูรณ์ และมีผลเสียทางจิตใจด้วย คนที่มีกิเลสรุนแรง และไม่ธรรมฉันทะเลย ยังหาช่องทางเลี่ยงกฎหมาย ทำการทุจริตได้ต่างๆ และในบางสถานการณ์ที่อำนาจบังคับย่อหย่อนอ่อนลง เช่น ยามจลาจล หรือแม้แต่ซุลมุน คนก็จะถือโอกาสทำการชั่วร้ายตามใจชอบ โดยไม่คำนึงถึงกฎหมาย

ในสังคมที่คนขาดธรรมฉันทะกันมาก นอกจากการเลี่ยงกฎหมายจะมีทั่วไปอย่างแพร่หลายแล้ว คนที่มีอำนาจตรากฎหมาย ก็จะพยายามหันเหการออกกฎหมายให้เป็นไปในทางที่รักษาผลประโยชน์ของตน และหาผลประโยชน์ให้แก่คนหรือพวกตน หรือยอมรับผลประโยชน์ แล้วยอมตัวเป็นผู้รักษาและหาผลประโยชน์ให้แก่ผู้อื่น ยิ่งกว่านั้น ทั้งคนที่จะต้องปฏิบัติตามกฎหมาย และคนที่มีหน้าที่รักษากฎหมาย ก็จะสมคบกันตามระบบผลประโยชน์ (กามตัณหา) ทำการทุจริตต่างๆ ทั้งด้วยวิธีหลักเลี่ยงกฎหมาย และละเลยเหยียบย่ำกฎหมาย

ในสภาพเช่นนี้ การพัฒนาสังคมก็ไม่เดินหน้า การพัฒนามนุษย์ก็ไม่ได้ผล คนจำนวนมากจะขาดความเชื่อมั่นต่อระบบการต่างๆ ทางการเมืองและการปกครอง แล้วพลอยขาดความมั่นใจในระบอบประชาธิปไตย จนกระทั่งหลายคนจะคิดถึงการปกครองแบบเผด็จการ นิยมชมชอบให้มีผู้ปกครองที่มีอำนาจสิทธิขาดผู้เดียว เป็นการบ่งชี้ถึงภาวะที่ว่า **เมื่อไม่สามารถพัฒนาให้คนมีธรรมฉันทะ และธรรมาธิปไตยแล้ว ก็จะต้องหันกลับไปสู่ระบบแรงจูงใจแห่งความกลัวที่คนอยู่รอดด้วยกิเลส** ซึ่งอย่างดีที่สุดก็ได้แค่เพียงใช้อุทลเป็นปัจจัยเร่งให้เกิดอุทลเท่านั้น

ในสังคมหรือชุมชนที่พัฒนาสมบูรณ์แล้ว ซึ่งคนมีจิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ เป็นอยู่ด้วยปัญญาบริสุทธิ์ ที่เป็นเหตุให้ประพฤติปฏิบัติทำการต่างๆ ด้วยความรู้ความเข้าใจตามเหตุผล ตามความถูกต้องและความควรจะเป็น กฎหมายจะมีความหมาย เป็นข้อกำหนดต่างๆ ที่ร่วมกันบัญญัติวางไว้สำหรับเป็นที่หมายรู้ร่วมกันว่า จะต้องทำอะไร และไม่ทำอะไรบ้าง เพื่อให้การอยู่ร่วมกันและความสัมพันธ์ระหว่างกันของคนในสังคมนั้นดำเนินไปด้วยดี ให้ประโยชน์สุขส่วนรวมของสังคมสัมฤทธิ์ผล และบังเกิดภาวะสังคมที่เกื้อกูลแก่ชีวิตส่วนตัวของแต่ละบุคคล

คนที่พัฒนาแล้ว เพียงแต่รู้ว่ามีข้อกำหนดตามกฎหมายตราไว้อย่างไร แล้วก็ประพฤติปฏิบัติตามด้วยความรู้ความเข้าใจเหตุผลความถูกต้องความควรจะเป็น พร้อมทั้งความรักธรรม รักความถูกต้องดีงาม และความควรจะเป็นนั้น

อย่างไรก็ตาม เราไม่อาจหวังให้คนทั้งสังคมเป็นผู้พัฒนาแล้วถึงขั้นนี้ได้ อย่างไรก็ตามทั่วทั้งหมัด ในเวลาหนึ่งเวลาเดียวกัน เพียงแต่ให้คนส่วนหลักของสังคมนั้น มีธรรมชั้นทะ สามารถเป็นอยู่ด้วยปัญญาได้ แม้คนส่วนที่เหลือจะต้องใช้กิเลสปกป้องตัว เป็นเครื่องอยู่รอด และปฏิบัติตามกฎหมายด้วยแรงจูงใจแห่งความกลัวก็ตาม สังคมที่ดีงามก็จะต้องยังพอคุมตัวอยู่ได้ การพัฒนามนุษย์ก็จะต้องคงดำเนินต่อไปได้ และประชาธิปไตยก็จะนับได้ว่ามีเนื้อหาสาระที่สมควรแก่ชื่อของมัน

ตัวอย่างเทียบเคียงในเรื่องนี้ ก็คือ “สังฆะ” หรือสังคมสงฆ์ กฎหมายของพระสงฆ์ก็คือ พระวินัย พระภิกษุส่วนหนึ่งพยายามรักษาพระวินัย เพราะเกรงกลัวความผิด กลัวโทษต่างๆ ซึ่งรวมถึงเสียงติเตียนและความไม่ยอมรับ ทั้งของพระสงฆ์ด้วยกันและของประชาชน พระภิกษุอีกส่วนหนึ่งรักษาพระวินัยเนื่องจากรักความถูกต้องดีงามด้วย และเพราะเกรงกลัวโทษความผิดด้วยปนๆ กันไป

ในบรรดาพระภิกษุทั้งสองพวกนี้ แม้จะมีผู้รักษาพระวินัยเพื่อเห็นแก่ประโยชน์สุขส่วนรวมอยู่ด้วย แต่โดยเหตุผลหลักแล้ว จะรักษาพระวินัยเพราะคำนึงถึงความกระทบกระเทือนที่จะมีต่อตัวตนเป็นสำคัญ และพร้อมนั้น ก็รักษาพระวินัยไว้ได้อย่างเคร่งครัดบ้าง ล่วงละเมิดทำความผิดเพราะอำนาจกิเลสบ้าง ไม่มีหลักประกันที่สมบูรณ์ ต่างจากพระภิกษุที่มีจิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว โดยเฉพาะพระอรหันต์ ซึ่งจะรักษาพระวินัยอย่างเคร่งครัด ด้วยเหตุผลเกี่ยวกับความถูกต้องดีงาม และความสมควรจะเป็นแท้ๆ เพราะเป็นอยู่ด้วยปัญญาบริสุทธิ์ ที่รู้เข้าใจ เห็นแก่ประโยชน์สุขส่วนรวมเพียงอย่างเดียว อย่างสำนวนภาษาบาลีว่า “เพื่ออนุเคราะห์ชุมชนรุ่นหลังต่อไป”

กล่าวโดยสรุป เมื่อมนุษย์ยังมีความรู้เข้าใจไม่เพียงพอ ไม่มีปัญญามองเห็นหนทางแก้ปัญหาที่ดีกว่า ไม่สามารถสืบสาวเหตุปัจจัยล่วงรู้ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผล ไม่สามารถแยกแยะระหว่างความดีความชั่ว คุณโทษ ความถูก ความผิด มนุษย์ก็จะอาศัยกิเลสปกป้องตัวแบบต่างๆ ซึ่งมีต้นเหตุ มาณะ ทิฏฐิ เป็นศูนย์กลาง หรือมีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นรากเหง้า เป็นเครื่องชี้นำการดำเนินชีวิตเพื่อความอยู่รอด ตลอดจนเพื่อให้ตัวตนยิ่งใหญ่ สามารถสนองความต้องการได้มากที่สุด จากความเคยชินและสั่งสมในการดำเนินชีวิตเช่นนี้ กิเลสจึงมีกำลังแรงมาก และเป็นพลังหลักของชีวิต

ในทางตรงข้าม มนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐด้วยปัญญา มีศักยภาพทางปัญญาอย่างสูงสุด เมื่อมนุษย์เริ่มมีประสบการณ์ เริ่มดำเนินชีวิต มนุษย์ก็เริ่มพัฒนาปัญญา ถ้ารู้จักคิด และถ้ากัลยาณมิตรช่วยกระตุ้นเร้าความรู้จักคิดนั้น การพัฒนาปัญญาก็จะดำเนินไปอย่างรวดเร็ว และพร้อมกับที่ปัญญาพัฒนาขึ้นมาขึ้นนั้น คุณธรรมต่างๆ ก็พัฒนาขึ้นมาด้วย เช่น ความรักความเข้าใจผู้อื่น การมองเห็นสุขทุกข์ของเขา ความเห็นอกเห็นใจ ตลอดจนความอยากช่วยเหลือ อย่างที่เรียกว่า เมตตากรุณา

อย่างไรก็ตาม เมื่อปัญญาเริ่มพัฒนาขึ้นบ้างแล้ว แต่ยังไม่คมชัดสมบูรณ์นั้น ถ้ามีกรณีที่เกี่ยวข้องกับความอยู่รอดของตัวตน หรือการสนองความต้องการของตัวตน กิเลสซึ่งเป็นพลังหลักของปุถุชนจะเข้ามาเป็นตัวครอบงำพฤติกรรม (เรียกว่า เป็นกรณีที่ขาดการศึกษาหรือฝึกฝนพัฒนาอย่างถูกต้อง) ความรู้ความเข้าใจที่มีขึ้นบ้างแล้ว ก็กลับจะถูกใช้เป็นเครื่องมือรับใช้เสริมกำลังของกิเลสไป มากกว่าจะถูกใช้อย่างบริสุทธิ์ในแนวทางของการตัดสินใจเลือกทางที่ถูกต้อง ด้วยปัญญาที่รู้ดีรู้ชั่ว คุณโทษ ถูกผิด

เนื่องด้วยกิเลสมีกำลังแรงมาก จนครอบงำปัญญาได้เช่นนี้ วิธีการระดับหนึ่งในการพัฒนามนุษย์ จึงได้แก่การใช้กิเลสนั่นเองเป็นตัวกระตุ้นหรือปลุกเร้าให้คนทำความดี ตามหลักที่ว่ากุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลได้ และกิเลสก็เป็นตัวปลุกเร้าที่มีกำลังมากด้วย จึงทำให้การทำความดีเป็นไปด้วยพลังแรง

อย่างไรก็ดี การใช้กิเลสเป็นเครื่องผลักดันให้คนทำความดีนั้นไม่ปลอดภัย เพราะไม่เป็นไปด้วยปัญญาที่มองเห็นความถูกต้องแท้จริง เขากำลังแรงเชื่อว่า และไม่บริสุทธิ์ จึงเป็นการทำความดีอย่างไม่พอดี และมีผลข้างเคียงเป็นโทษได้มาก ดังนั้น ในการพัฒนาที่ถูกต้อง จึงต้องสร้างธรรมนั้นๆ คือ ความรักธรรม รักความจริงความถูกต้องดีงามขึ้นมา และเสริมธรรมนั้นๆ นี้ให้มีพลังเข้มแข็ง จนสามารถต้านทานชนะกำลังกิเลสได้ และไม่ต้องอาศัยกิเลสเป็นแรงผลักดันในการทำความดี

ธรรมนั้นจะนี้จะเจริญคู่เคียงกันไปกับ **ปัญญา** ซึ่งรู้ว่าอะไรเป็นความจริงความถูกต้องดีงาม จนในที่สุดก็เป็นอยู่ด้วยปัญญาที่รู้ธรรมเข้าถึงธรรมอย่างแท้จริง พ้นจากกิเลสและความอยู่รอดด้วยกิเลส โดยสิ้นเชิง เรียกว่า “**บัณฑิต**” แปลว่า ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา พ้นจากการดำเนินชีวิตด้วยกิเลส และเรียกว่า “**อริยะ**” คือ อารยชนที่แท้จริง ผู้เจริญหรือพัฒนาตนก้าวไป จนไม่มีทางที่กิเลสจะครอบงำได้ เป็นพัฒนาการขั้นสูงสุดสมบูรณ์ของมนุษย์ ซึ่งเป็นอยู่และทำการด้วยความรู้แจ้ง มีความผ่องใสเบิกบานอยู่เอง ในเวลานั้นๆ โดยไม่ต้องใช้แรงจูงใจใดๆ แม้แต่ความรู้สึกลึกลับใจที่เป็นมาจะอย่างละเอียดประณีตเป็นต้นเลย

คำสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้า มุ่งเพื่อให้คนหลุดพ้นจากการเอาตัวอยู่รอดด้วยกิเลส มาสู่การเป็นอยู่ดีด้วยปัญญาทั้งสิ้น แม้ถึงความเป็นพุทธะก็อยู่ที่ภาวะนี้ คือความเป็นผู้ตื่นขึ้นแล้วด้วยปัญญาที่รู้แจ้งพ้นจากความหลับใหลที่กิเลสใดๆ จะชักจูงไปได้

อนึ่ง ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการพัฒนาการของมนุษย์จากความอยู่รอดด้วยกิเลสมาสู่ความเป็นอยู่ดีด้วยปัญญานี้ นอกจากเป็นหลักและเป็นประโยชน์ในการพัฒนาตนเองแล้ว ยังทำให้เกิดความกรุณาต่อผู้อื่นด้วย คือทำให้เกิดความเข้าใจและเห็นอกเห็นใจเพื่อนมนุษย์ คิดจะช่วยเหลือ ตลอดจนจนช่วยให้สามารถวางตนเป็นกัลยาณมิตร สามารถคิดหาวิธีช่วยแก้ไขปัญหาและช่วยให้เขาพัฒนาตนได้อย่างถูกต้อง

พึงสังเกตว่า ปัจจุบันนี้ ในสังคมที่ด้อยพัฒนานั้น คนส่วนมากอยู่ในขั้นเอาตัวรอดด้วยกิเลสปกป้องตัว ไม่รู้จักเอากิเลสมาใช้เป็นปัจจัยในการทำมาหากิน อยากร่ำรวยแต่จะไม่รู้จักเอากิเลสมาใช้ประโยชน์ในทางสร้างสรรค์เลย แม้แต่กุศลธรรมก็ยังเอามาใช้เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม โดยเอาคุณธรรมต่างๆ มาเป็นเครื่องมือรับใช้เสริมกำลังให้แก่กิเลสต่างๆ ไปเสีย เช่น ใช้ศรัทธาในทางส่งเสริมความมั่งงาย ใช้ขันติในการที่จะเล่นการพนันได้นานๆ เป็นต้น หรือชำนาญในการใช้กิเลสบางอย่าง เป็นปัจจัยผลักดันให้คนทำมาหากินและการสร้างสรรค์ต่างๆ ยังไม่ก้าวไปถึงขั้นที่จะใช้กุศลธรรมบริสุทธิ์ล้วนๆ ในการสร้างสรรค์ ยังห่างจากการที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญา

ด้วยเหตุนี้ โลกปัจจุบันจึงประสบความยุ่งยากเดือดร้อน มีปัญหาต่างๆ มากมาย และวนเวียนอยู่ในวงจรของปัญหาอย่างยากที่จะแก้ไขให้สำเร็จ และจึงยังไม่อาจบรรลุความมีสันติสุข

การศึกษา ในฐานะการพัฒนา

ความสามารถที่จะมีความสุข และแผ่ขยายความสุข

ดังกล่าวแล้วว่า **จริยธรรม** คือ หลักการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง และ**จริยศึกษา** ก็คือ การฝึกฝนพัฒนาคนให้รู้จักดำเนินชีวิตหรือเป็นอยู่อย่างถูกต้อง เมื่อดำเนินชีวิตถูกต้อง ผลที่จะมีพ่วงมาก็คือความสุข จึงเรียกความสุขว่าเป็นผลพ่วงมาของจริยธรรม หรือการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนั้น **ในเมื่อความสุขเป็นผลพ่วงมาของ จริยธรรม ความสุขนั้นก็เป็ผลพิสูจน์ของ จริยศึกษา ด้วย**

ความสุขมีหลายชั้น มีความประณีตลึกซึ้งขึ้นไปตามลำดับ แต่จำแนกโดยประเภทใหญ่ๆ เป็น ๒ ระดับ คือ ความสุขที่อาศัยสิ่งปลูกเร้า ขึ้นต่อสิ่งสนองจากภายนอก กับความสุขที่เกิดขึ้นภายใน ไม่ขึ้นต่อสิ่งสนองจากภายนอก

ความสุขประเภทแรก มีลักษณะที่จะต้องเอาเข้ามาหาตัวและเพิ่มปริมาณสิ่งสนอง จึงทำให้เกิดความหวงแหนและการแก่งแย่งเบียดเบียนกันได้ พร้อมทั้งความต้องการพึ่งพาขึ้นต่อสิ่งสนองเหล่านั้น ยิ่งมาก ก็ยิ่งแคบ และยิ่งไม่เป็นอิสระแก่ตน เป็นความสุขที่เคลือบ หรือห่อหุ้มอยู่ภายนอก ไม่เข้าถึงเนื้อตัวของชีวิต จึงแปรปรวนได้ง่าย โดยที่ความแปรปรวนกลับกลายนั้น อาจเกิดขึ้นจากความเปลี่ยนแปลงของสิ่งสนองที่อยู่ภายนอก หรือความเปลี่ยนแปลงของความพอใจภายในจิตใจก็ได้ ความสุขประเภทนี้ จึงมีคุณค่าทางจริยธรรมน้อย และอาจมีผลทางลบด้วยซ้ำ

ส่วนความสุขประเภทที่สอง เป็นความสุขที่เกิดขึ้นหรือสร้างขึ้นในเนื้อตัวของชีวิตจิตใจเองแท้ๆ เป็นสิ่งที่ประจักษ์อยู่ภายใน มีลักษณะแผ่ขยายและเพิ่มพูนขึ้นจากภายใน ยิ่งประณีตลึกซึ้งมากขึ้น ก็ยิ่งอาศัยวัตถุหรือสิ่งภายนอกน้อยลง จนถึงระดับสูงสุดก็เป็นอิสระโดยสิ้นเชิง เป็นความสุขซึ่งไม่ทำให้เกิดปัญหา แต่ช่วยสนับสนุนการแก้ปัญหา เพราะเป็นความสุขที่เป็นคุณภาพของจิตใจ ทำให้จิตใจดีงาม เป็นส่วนประกอบของจริยธรรมเองด้วย และเป็นปัจจัยส่งผลดีทางจริยธรรมยิ่งขึ้นไปอีกด้วย ทั้งนี้ เพราะเป็นความสุขที่เป็นความดีงามอยู่ด้วยในตัว ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อความดีงามกับความสุขมาบรรจบเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

ความสุขประเภทนี้มีลักษณะเป็นความสดชื่น ความผ่องใส เบิกบาน ความปลอดโปร่ง ปราศจากปัญหา หรือแก้ปัญหาได้ ไม่มีสิ่งบีบคั้นจิตใจ ไร้ความขุ่นมัวเศร้าหมอง มีความรู้เข้าใจเท่าทันวางใจได้ เยือกเย็น สงบสุข มีความโปร่งโล่งเบาสบายต่อชีวิตและวัตถุทั้งหลายที่อยู่แวดล้อม

การศึกษาเป็นการแนะนำ และฝึกฝนพัฒนาคนให้รู้จักดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง เมื่อดำเนินชีวิตถูกต้อง ก็มีความสุข

การศึกษาที่ถูกต้อง ต้องทำให้คนมีความสุข หรือรู้จักที่จะทำตนให้มีความสุข แต่ความสุขในที่นี้ หมายถึงความสุขประเภทที่สอง ที่เป็นเนื้อหาของชีวิต

จริงอยู่ ความสุขประเภทแรก ที่ขึ้นต่อสิ่งภายนอก ก็มีความสำคัญ แต่ความสุขประเภทแรกนั้น ไม่ใช่เป็นผลจากการศึกษาโดยตรง แต่ต้องอาศัยปัจจัยอื่นๆ เช่น ปฏิบัติการทางเศรษฐกิจและสังคม เป็นต้นประกอบด้วย แต่กระนั้น ก็ไม่ใช่เรื่องต่างหากจากการศึกษา คือ ยังมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับการศึกษา กล่าวคือ การศึกษาฝึกให้คนรู้จักปฏิบัติต่อชีวิตอย่างถูกต้อง ทำตนให้มีความสุขอย่างประภคผลหลังได้ พร้อมนั้นคนที่ปฏิบัติต่อชีวิตอย่างถูกต้อง ก็ย่อมรู้จักแสวงหาและรู้จักเสพความสุขประเภทแรกอย่างถูกต้อง โดยไม่เกิดโทษพิษภัยทั้งแก่ตนและคนอื่น

โดยนัยนี้ ความสุขจึงเป็นเป้าหมายสำคัญอย่างหนึ่งของการศึกษา เพราะความสุขเป็นองค์ประกอบของจริยธรรม ไม่แยกต่างหากจากจริยธรรม นอกจากเป็นผลพวงของจริยธรรมแล้ว ก็เป็นตัวการให้เกิดจริยธรรมด้วย

คนที่มีความสุขนั้น จัดได้ในระดับหนึ่งว่า เป็นคนไม่มีปัญหา คนที่มีปัญหา คือ มีความทุกข์ ย่อมดิ้นรนหาทางออกจากทุกข์หรือปัญหานั้น เมื่อไม่รู้จักวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง ก็ย่อมมีพฤติกรรมที่เป็นปัญหา ซึ่งเป็นการระบายความทุกข์นั้นออกจากตัว ทำให้ปัญหาและความทุกข์แผ่ขยายออกไปสู่ผู้อื่น และกระจายไปในสังคม

ส่วนคนที่มีความสุข ก็จะมีพฤติกรรมที่แสดงถึงความสุข และความไร้ปัญหา เมื่อไม่มีปัญหา ไม่มีความทุกข์บีบคั้นอยู่ภายใน จิตใจของเขาก็โปร่ง สบาย สงบ เปิดโล่งต่อการใช้ปัญญาที่จะคิดพิจารณาเข้าใจเรื่องราวต่างๆ ตามความเป็นจริง พร้อมทั้งเอื้อต่อการเกิดขึ้นของคุณธรรมต่างๆ เช่น เมตตากรุณา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความนุ่มนวล สุภาพอ่อนโยน และความเยือกเย็น

อีกประการหนึ่ง สภาพแวดล้อมทั่วไป ตามปกตินั้น จะเป็นกลางๆ คนที่จิตใจสบายมีความสุข ก็จะมองดูสภาพแวดล้อมนั้นในลักษณะหรือในด้านที่รู้สึกชื่นชมอย่าง ที่พูดกันว่า มองเห็นโลกสดใส หรือเมื่อเรายิ้ม โลกก็จะยิ้มกับเราด้วย เมื่อภายในสุขแล้ว ก็พลอยรับหรือซึมซับความสุขจากภายนอกเพิ่มเข้าไปอีกด้วย เหมือนเอาความสุขมาต่อความสุข

ตรงข้ามกับคนที่มีจิตใจไม่สบาย เป็นทุกข์ มองเห็นอะไร ก็ดูน่าเกลียดน่าชัง เป็นศัตรู หรือเป็นปฏิปักษ์ไปหมด ทุกข์ภายในแล้ว ก็ต่อเอาทุกข์เพิ่มเข้าไปจากภายนอกซ้ำอีก

คนที่มีความสุขนั้น ความสุขก็จะแสดงออกมาทางอาการกิริยาท่าทีทั้งหมด นอกจากว่า สภาพจิตใจและพฤติกรรมของเขาจะเสริมสร้างบรรยากาศทางสังคมที่ร่าเริงมีความสุขสดใสแล้ว เขายังมีความพอใจที่จะทำให้คนอื่นมีความสุขด้วย ซึ่งหากได้รับการกระตุ้นชักจูงอย่างถูกต้อง เขาก็พร้อมที่จะก้าวต่อไปสู่การทำงานต่างๆ ที่เป็นการแผ่ขยายความสุขออกไปในสังคม และการกระตุ้นชักจูงให้คนรู้จักคิดที่จะทำเช่นนี้ตลอดจนพัฒนาความสามารถของเขาให้สามารถทำเช่นนั้นได้ ก็เป็นภารกิจอย่างหนึ่งของการศึกษา

กล่าวโดยสรุป **หน้าที่ของการศึกษา** ในความหมายนี้ มีดังนี้

- ก. ฝึกฝนพัฒนาคน ให้รู้จักปฏิบัติต่อชีวิต หรือดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง มีความสุข
- ข. ฝึกสอนให้คนรู้จักแก้ปัญหาชีวิต และหาทางออกจากความทุกข์ได้ด้วยดี โดยไม่ก่อให้เกิดโทษพิชภัยแก่ผู้อื่นและแก่สังคม
- ค. พัฒนาค้นให้รู้จักแสวงหา และเสพความสุขทางวัตถุอย่างถูกต้อง ปราศจากโทษพิชภัย ไร้การเบียดเบียน และพร้อมที่จะใช้สิ่งอำนวยความสะดวกนั้นๆ ในทางที่เกื้อกูลแก่ผู้อื่นและแก่สังคม
- ง. พัฒนาค้นให้พร้อม และมีความสามารถบางอย่าง ในการที่จะเอื้ออำนวยความสะดวกแก่ผู้อื่น และแผ่ขยายความสุขออกไปในสังคม

เรื่องเกี่ยวกับความสุข ได้พูดไว้บ้างแล้วในตอนว่าด้วยเรื่องสุขภาพจิต จึงจะไม่พูดต่อไปให้ยาวความมากนัก

มีข้อสังเกตปิดท้ายว่า **ความสุขที่แท้จริง** หรือ ความสุขในความหมายที่ต้องการนี้ มีสาระสำคัญตรงกัน หรือ **เท่ากันกับ สันติ และ อิสรภาพ**

สันติ คือ ความสงบ หรือภาวะที่ความเดือดร้อนวุ่นวาย และความบีบคั้นกระวนกระวายระงับดับสิ้นไป เรียบ และราบรื่น

อิสรภาพ คือ ความเป็นอิสระ ปลอดพ้นจากปัญหา ปราศจากทุกข์ ไม่มีสิ่งทีครอบงำบีบคั้นหรือขัดข้อง เป็นไทแก่ตน

โดยนัยนี้ การศึกษาในความหมายที่กล่าวมาในตอนนี้ จึงพูดให้เต็มได้ว่า เป็นการพัฒนาความสามารถที่มีสันติสุขอิสรภาพ และแผ่ขยายสันติสุขอิสรภาพให้แพร่กระจายออกไป

ความมุ่งหมายของการศึกษา

ความมุ่งหมายของการศึกษา พูดได้หลายแนว แล้วแต่จะยกอะไรขึ้นตั้งเป็นเป้า ในที่นี้จะแยกพูดสัก ๓ - ๔ ด้าน

ก. ว่าโดยประโยชน์ที่ชีวิตพึงได้รับ และพึงทำให้เกิดมี

ประโยชน์ที่เป็นจุดหมาย หรือจุดหมายของชีวิต คือ ความมุ่งหมายของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ท่านเรียกสั้นๆ ว่า วัตถุประสงค์ หรือ อรรถ

อรรถ นั้น ท่านแยกไว้เป็น ๒ ชุดๆ ละ ๓ ด้าน หรือระดับ แล้วแต่จะมองในแนวตั้ง หรือแนวราบ

๑) ประโยชน์ หรือจุดหมายของชีวิต ๓ อย่าง ตามแนวตั้ง

ประโยชน์หรือจุดหมายที่ชีวิตแต่ละชีวิตควรเข้าถึง และสร้างสรรค์ขึ้น แยกได้เป็น ๓ ระดับ ซึ่งแต่ละชีวิตจะเข้าถึงและสร้างสรรค์ได้ไม่เท่ากัน แต่ทุกชีวิตควรมีให้ได้ครบทุกระดับ แม้จะมากบ้างน้อยบ้าง และควรพัฒนาตนให้เข้าถึงได้มากยิ่งขึ้นไป คือ

๑. **ประโยชน์บัดนี้ หรือประโยชน์ขั้นที่ตามองเห็น** คือ ประโยชน์ที่เห็นๆ กันได้ เฉพาะหน้า ได้แก่ ทรัพย์สิน เกียรติยศหรือฐานะในสังคม ไม่ตรีหรือมิตรบริวาร และชีวิตครอบครัวที่เป็นสุข พูดอีกอย่างหนึ่งว่า การพึงตนได้ในทางเศรษฐกิจและสังคม ประโยชน์ในระดับนี้ จะต้องให้เกิดมีขึ้น หรือให้เป็นการแสวงหาด้วยกำลังความเพียรพยายาม และสติปัญญาของตน โดยทางชอบธรรม ไม่เกิดจากการเบียดเบียนผู้อื่น หรือสร้างความเดือดร้อนแก่สังคม จึงอาศัยการศึกษาด้านที่ทำหน้าที่ถ่ายทอดศิลปวิทยา หรือวิชาการและวิชาชีพต่างๆ เป็นหลัก ประโยชน์ระดับนี้เรียกว่า **ทิวฐธัมมิกัตถะ**

๒. **ประโยชน์เบื้องหน้า หรือประโยชน์ขั้นที่เลยจากตามองเห็น** คือ ประโยชน์ล้ำเลยจากที่มองเห็นกันเฉพาะหน้า เป็นประโยชน์ด้านคุณค่าของชีวิตด้านใน ซึ่งทำให้เกิดความมั่นใจในตนเองอย่างลึกซึ้ง หมายถึงความเจริญอกงามของชีวิตจิตใจ ที่ก้าวหน้าพัฒนาขึ้นด้วยคุณธรรม เช่น ศรัทธา ความสุจริต มีศีล ความเสียสละ ความสงบสุขของจิตใจ การดำรงอยู่ในศีลธรรม การได้สร้างสรรค์บำเพ็ญประโยชน์ เป็นต้น จนมั่นใจในความมีชีวิตที่ดีของตน ไม่ต้องห่วงกังวลต่อความตายหรือปรโลก

ประโยชน์ในระดับนี้ เกี่ยวกับคุณธรรมภายในจิตใจ และความประพฤติที่ชอบธรรม จึงอิงอยู่กับการศึกษาในด้านทำหน้าที่แนะนำวิธีดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง และพัฒนาตนให้เป็นคนที่สมบูรณ์ ประโยชน์ขั้นนี้เรียกว่า **สัมปรายิกัตถะ**

๓. **ประโยชน์สูงสุด หรือประโยชน์ขั้นหลุดพ้นเป็นอิสระอยู่เหนือโลก** ซึ่งเป็นสาระแท้จริงของชีวิต คือ ความมีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน สามารถแก้ปัญหาในจิตใจได้สิ้นเชิง ไม่ถูกบีบบังคับข้อจำกัดด้วยความยึดติดถือมั่นหวั่นหวาดและกังวล ปราศจากกิเลสผาผนที่ทำให้เศร้าหมองขุ่นมัว อยู่อย่างไร้ทุกข์ ได้ประจักษ์ความสุขประณีตภายในที่บริสุทธิ์สงบเย็นสว่างไสวเบิกบานโดยสมบูรณ์ ซึ่งเป็นภาวะที่เข้าถึงได้ด้วยการรู้จักสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันคตินิยามของสังขารธรรมทั้งหลาย ไม่ตกเป็นทาสของโลกและชีวิต

ประโยชน์ในระดับนี้ ต้องอาศัยการศึกษาในด้านที่ทำหน้าที่อย่างที่ว่า ๒ ในระดับของการพัฒนาปัญญาอย่างสูงสุด ประโยชน์ขั้นนี้เรียกว่า **ปรมัตถะ**

ตามหลักพระพุทธศาสนา ถือว่า ผู้ที่บรรลุประโยชน์หรือจุดหมายแห่งชีวิต (อัตถะ) อย่างน้อย ๒ ขั้นแรกแล้ว จึงจะเรียกได้ว่า “บัณฑิต”

๒) ประโยชน์ หรือจุดหมายของชีวิต ๓ อย่าง ตามแนวราบ

การศึกษาพึงพัฒนาคอนให้สามารถเผื่อแผ่ขยาย หรือกระจายประโยชน์ออกไปได้อย่างกว้างขวางทั่วไปทั้งหมด ประโยชน์ที่เป็นจุดหมายซึ่งชีวิตควรทำให้มีขึ้น จึงแบ่งออกได้ตามแนวราบเป็น ๓ ประเภท ดังนี้

๑. **ประโยชน์ตน (อัตตัตถะ)** คือ การบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของตน ได้แก่ ประโยชน์ ๓ อย่างในหมวดก่อนนั่นเอง เท่าที่เกี่ยวข้องกับตนเอง ซึ่งเป็นผลเกิดขึ้นแก่ตนโดยเฉพาะ เป็นการเสวยผลที่ดีของการมีชีวิตโดยสมบูรณ์ เน้นการพึ่งตนได้ในทุกระดับ เพื่อความไม่ต้องเป็นภาระแก่ผู้อื่น และเพื่อความเป็นผู้พร้อมที่จะบำเพ็ญกิจเพื่อผู้อื่น และกิจทุกอย่าง อย่างได้ผลดี

๒. **ประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตถะ)** คือ การช่วยเหลือสนับสนุนให้ผู้อื่นบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของเขา ได้แก่ ประโยชน์ ๓ อย่างในหมวดก่อนนั่นเอง เท่าที่เกี่ยวข้องกับคนอื่น เป็นผลที่จะช่วยทำให้เกิดขึ้นแก่คนอื่น มุ่งประดับประดาให้เขาสามารถพึ่งตนเองได้ โดยการทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตรให้ เป็นต้น

๓. **ประโยชน์ทั้งสองฝ่ายหรือประโยชน์ร่วมกัน (อุภยัตถะ)** คือ การสร้างสรรค์ปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้ทุกคนทุกฝ่าย ทั้งสังคม บรรลุลู่จุดหมายแห่งชีวิตที่ร่วมกัน ได้แก่ ประโยชน์ ๓ อย่างในหมวดก่อนนั้น ที่เป็นผลเกิดขึ้นทั้งแก่ตนเองและคนอื่น ๆ หรือแก่สังคม แก่ชุมชนอันเป็นส่วนรวม เช่น ประโยชน์ที่เกิดจากของกลาง และกิจส่วนรวม เป็นต้น โดยเฉพาะสภาพแวดล้อมและความเป็นอยู่อันเอื้ออำนวยแก่การปฏิบัติเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ และการบำเพ็ญปรีตตะของทุกๆ คน

ข. ว่าโดยภาวะของตัวจุดหมายนั่นเอง

ภาวะที่เป็นตัวจุดหมายของการศึกษา ก็คือ **อิสรภาพ** หรือความหลุดพ้น (วิมุตติ) ได้แก่ ความปลอดโปร่ง โล่ง เป็นอิสระ ซึ่งมองได้ทั้งในแง่บวก และแง่ลบ

ในแง่ลบ หมายถึงภาวะที่พ้นจากความบีบคั้น บังคับ จำกัด ผูกมัด ชัดข้อง ปราศจากข้อบกพร่อง ไม่ต้องขึ้นต่อสิ่งอื่นหรือใครอื่น

ในแง่บวก หมายถึงภาวะที่เป็นไทแก่ตัวหรือเป็นใหญ่ในตัว ซึ่งทำให้พร้อมที่จะทำ (และไม่ทำ) การใดๆ ได้ตามที่ต้องการหรือเห็นสมควร

อิสรภาพนั้นสัมพันธ์สืบเนื่องมาจากการพัฒนา เพราะเป็นจุดหมายของการพัฒนา จึงอาจแยกได้เป็น ๔ ด้าน หรือ ๔ ระดับ ให้ตรงกับการพัฒนา ๔ ด้าน ที่บรรยายมาแล้วนั้น อิสรภาพนี้พูดได้สั้นๆ เพราะตรงกับการพัฒนาที่อธิบายมาแล้ว คือ

๑. **อิสรภาพทางกาย** หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อิสรภาพพื้นฐานของชีวิต ได้แก่ อิสรภาพของกาย ที่ปลอดพ้นจากการบีบคั้นเบียดเบียนในทางธรรมชาติ หรือสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เช่น โรคภัยไข้เจ็บ การมีปัจจัย ๔ เพียงพอที่จะหลุดพ้นจากความยากจนแร้นแค้นขาดแคลน ไม่มีภัยธรรมชาติเบียดเบียน หรือมีแต่พอจะป้องกันแก้ไขได้ แล้วก็พ้นจากภัยที่มนุษย์สร้างขึ้นในทางกายภาพ เช่น มลภาวะในสภาพแวดล้อม ตลอดจนการรู้จักใช้เทคโนโลยีอย่างถูกต้อง เป็นคุณประโยชน์

๒. **อิสรภาพทางสังคม** หรือเกี่ยวกับศีล คือความปลอดพ้นจากการบีบคั้นเบียดเบียนกันระหว่างมนุษย์ พ้นจากความอยุติธรรม การเอาไร้เอาเปรียบ การข่มเหงแย่งชิง มีอาชีพ คืออาชีพที่ประกอบได้โดยสุจริต ดำรงชีวิตอย่างโปร่งโล่ง ไม่ว่างงานพึ่งตนได้ รวมไปถึงความหลุดพ้นจากความบีบคั้นในการใช้สติปัญญา สามารถแสดงออกซึ่งความคิดเห็นอันเป็นผลแห่งสติปัญญานั้นโดยเสรี ซึ่งสัมพันธ์กับอิสรภาพทางปัญญาในข้อสุดท้ายด้วย

๓. อิศรภาพทางจิตใจ คือ มีจิตใจที่เป็นอิสระ ไม่ถูกบีบบังคับกดดันด้วยความทุกข์ และไม่ตกเป็นทาสอยู่ใต้อำนาจครอบงำของกิเลส เช่น ตัณหา มานะ ทิฐิ หรือ โลภะ โทสะ โมหะ มีจิตใจที่เฝืออึดด้วยคุณธรรม มีความเข้มแข็งมั่นคง ไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม ไม่มีความสีก ปราศจากความขุ่นมัว เศร้าหมอง มีความผ่องใส เบิกบาน เป็นสุข

๔. อิศรภาพทางปัญญา คือ ภาวะที่มีการรับรู้อย่างถูกต้องตามเป็นจริง ไม่เอนเอียงด้วยอคติ รู้จักคิด คิดเองเป็น รู้จักคิดแก้ปัญหา รู้วิธีที่จะจัดทำกรต่างๆ ให้สำเร็จผล มีความคิดวินิจฉัยที่บริสุทธิ์ไม่เป็นทาสของกิเลส ใช้ปัญญาคิดกรต่างๆ โดยบริสุทธิ์ใจ ไม่มีเงื่อนไขหรือกิเลสเคลือบแฝง ตลอดจนรู้แจ้งสัจธรรมถึงขั้นหลุดพ้นจากความทุกข์ อันส่งผลให้เกิดอิศรภาพทางจิตใจอย่างสมบูรณ์

อย่างไรก็ดี รวมทั้งหมดเท่าที่พูดมานี้ ถ้าเน้นสรูปในแง่หนึ่ง ก็มีเพียงภายนอกกับภายใน หมายความว่า พัฒนาคั้ง ๔ ด้าน และอิศรภาพคั้ง ๔ ด้านนี้ แบ่งได้เป็น ๒ พวก คือ ประเภทภายนอกกับภายใน ซึ่งจะต้องเข้าใจความสัมพันธ์กันของทั้งสองด้าน

การพัฒนาและอิศรภาพด้านภายในของคน กับด้านภายนอกนั้น สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ถ้าด้านภายในคนเรามีจิตใจไม่สบาย มีความทุกข์ก็ดี หรือมีกิเลสครอบงำก็ดี การพัฒนาด้านนอกก็จะต้องไม่บริสุทธิ์ หรือจะต้องเกิดปัญหาขึ้นมาด้วย หรือถ้าพัฒนาด้านภายนอกไว้ไม่ดี เช่น มีความขาดแคลนปัจจัย ๔ เป็นต้น มันก็ต้องส่งผลกระทบมาถึงภายใน ทำให้ไม่สามารถจะทำการพัฒนาจิตใจของคนได้เต็มที่ เช่น คนอยู่ในถิ่นที่เกิดปัญหา เกิดสงคราม เป็นต้น จะมีเวลาที่ไหนมาทำสมาธิ หรือจะทำให้จิตใจปลอดโปร่งผ่องใส ก็เป็นไปได้ยาก หรือถ้าภายในไม่มีอิศรภาพทางปัญญา คิดกรต่างๆ โดยมีความปรารถนาส่วนตัวเคลือบแฝง หรือคิดบิดเบือนไปตามความยึดมั่นส่วนตัว ไม่ยอมรับฟังความคิดเห็นของกันและกัน อิศรภาพทางสังคม ในด้านการแสดงความความคิดเห็นหรือใช้ผลของสติปัญญา ก็ยอมเป็นไปได้ยาก ดังนี้เป็นต้น

เพราะฉะนั้น อิศรภาพและสันติสุขทั้งภายนอกและภายใน หรือเรื่องด้านในกับด้านนอกนี้สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน จะต้องเข้าใจทั้งสองด้าน

ขอย้ำที่พูดไว้เมื่อกี้ อีกอย่างหนึ่ง คือ เรื่องเกี่ยวกับความสุข ในการพัฒนาให้การศึกษาแก่เด็กนั้น สิ่งหนึ่งที่จะเป็นเครื่องวัดได้ ก็คือ เมื่อเด็กเกิดปัญหา เกิดความทุกข์ร้อนจนระวนระวายขึ้น การศึกษาช่วยให้เขาแก้ไขปัญหาคั้งในตัวของเขาเอง แก้ปัญหาในจิตใจ ทำให้มีอิศรภาพภายในได้หรือไม่

เราเน้นการแก้ปัญหาภายนอกกันมากมาย รู้สึกว่าเรียนกันเพื่อจะไปช่วยพัฒนาสังคม แก้ปัญหาอันโน้นอันนี้ แต่ถ้าถามว่า เวลาคนคนนั้นเกิดปัญหาในจิตใจของตัวเอง ทุกข์ร้อนกระวนกระวายใจขึ้นมาแล้ว เขาแก้ปัญหาในใจของตนเองได้ไหม การศึกษาได้ช่วยให้เขารู้วิธีแก้ไขไหม

ถ้าเรายังตอบคำถามข้อนี้ไม่ได้ ก็แสดงว่าการศึกษายังไม่สมบูรณ์ การศึกษายังไม่สามารถช่วยชีวิตของคนได้จริง การศึกษายังไม่ช่วยให้คนพัฒนาชีวิตของเขาได้ ยังไม่เป็นเครื่องมือพัฒนาชีวิตได้ผลจริง การศึกษาจะต้องช่วยแก้ปัญหานี้ด้วย

เพราะฉะนั้น จะต้องช่วยให้เด็กเรียนรู้วิธีที่จะแก้ปัญหาคความทุกข์ในใจของตนเองเป็นทุนประเดิมไว้ โดยรู้ตระหนักรู้ว่า ทั้งภายนอกภายในมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน เช่น เด็กที่มีปัญหาคความทุกข์ในใจ ก็ย่อมจะไปก่อปัญหาคความทุกข์ให้แก่อสังคม เด็กที่เติบโตในสังคมที่กดดันบีบคั้น ก็มักจะต้องเป็นคนมีปมปัญหาและความทุกข์ในจิตใจดังได้กล่าวมาแล้ว

ค. ว่าโดยคุณสมบัติของผู้ได้รับการศึกษา

๑) มองในแง่ผลสัมฤทธิ์ของการพัฒนา

เมื่อมองในแง่ที่ว่า การศึกษาเป็นการพัฒนาคนให้มีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ความมุ่งหมายของการศึกษา ก็คือ ทำให้คนเป็นผู้ที่ได้รับการพัฒนาแล้ว และหมายถึง การที่ได้รับการพัฒนาอย่างครบถ้วนรอบด้าน ได้กล่าวมาแล้วว่า การพัฒนามี ๔ ด้าน ดังนั้น คนที่ได้รับการศึกษาจึงเป็นผู้ที่ได้รับการพัฒนาแล้วครบทั้ง ๔ ด้าน

คนที่ได้รับการพัฒนารอบด้านแล้ว เรียกว่า “ภาวิตัตต์” แปลว่า มีตนที่ได้พัฒนาแล้ว แยกลักษณะการที่ได้รับการพัฒนาแล้วออกเป็น ๔ ด้าน ตรงกับการพัฒนาที่กล่าวมาแล้ว คือ

๑. **ภาวิตกาย** แปลว่า มีกายที่พัฒนาแล้ว เจริญแล้ว คือ มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางกายภาพได้ดี และอย่างได้ผลดี มีความสมบูรณ์ของชีวิตด้านกาย

๒. **ภาวิตศีล** แปลว่า มีศีลที่พัฒนาแล้ว เจริญแล้ว คือ มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ดำรงตนอยู่ในวินัย มีศีลธรรม มีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะสร้างสรรค์ และก่อสร้างดีสูง

๓. ภาวิตจิต แปลว่า มีจิตใจที่พัฒนาแล้ว เจริญแล้ว คือ มีจิตใจที่ฝึกอบรมดีแล้ว สมบูรณ์ด้วยคุณภาพจิต สมรรถภาพจิต และสุขภาพจิต

๔. ภาวิตปัญญา แปลว่า มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว เจริญแล้ว คือ มีปัญญาที่เป็นอิสระจากการครอบงำของกิเลส มองดูรู้เข้าใจเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง หรือตามที่มันเป็น คิดเห็นวินิจฉัยการต่างๆ ด้วยปัญญาบริสุทธิ์ ปราศจากอคติและแรงจูงใจเคลือบแฝง รู้เท่าทันธรรมดา จนมีความเป็นอิสระโดยสมบูรณ์

คุณสมบัติ ๔ อย่างนี้ ไม่ต้องอธิบายมาก เพราะได้บรรยายไว้แล้วในตอนว่าด้วยการพัฒนา ๔ ด้าน แต่ในที่นี้พูดในแง่เป็นคุณสมบัติของผู้ได้รับการศึกษา จึงกล่าวถึงไว้ พอให้โยงเรื่องเข้าหากัน

๒) มองในแง่ลักษณะการดำเนินชีวิต

จุดหมายในแง่นี้ เป็นการมองการดำเนินชีวิตโดยสัมพันธ์กับประโยชน์ที่ชีวิตพึงมีพึงถึง ซึ่งได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงไม่มีอะไรแปลกใหม่แท้จริง แต่เป็นการย้ำเน้นสิ่งที่กล่าวมาแล้ว โดยโยงออกมาสู่การปฏิบัติ

คุณสมบัติของผู้มีการศึกษาหรือพัฒนาตนสมบูรณ์แล้ว ในแง่นี้ ถัดตามคุณสมบัติ ๒ ประการของพระพุทธเจ้า ซึ่งชีวิตของคนทั่วไปก็ควรดำเนินตาม กล่าวคือ

๑. อัตตัตถสมบัติ (หรือ อุตตहितสมบัติ) ความถึงพร้อมหรือสมบูรณ์ด้วยประโยชน์ตน คำว่า ประโยชน์ในที่นี้ มิใช่มุ่งที่ผลประโยชน์ หรือลาภ ยศ อำนาจ สุข สรรเสริญ อย่างที่มักเข้าใจกัน ซึ่งมักจะเป็นสิ่งที่คนอยากได้เพียงเพื่อสนองตัณหา โดยที่ยังไม่แน่ว่าจะเป็นประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริงหรือไม่ คือ ชีวิตต้องการหรือเป็นสิ่งที่จำเป็นเพื่อประโยชน์แก่ชีวิตเพียงส่วนหนึ่งหรือระดับหนึ่ง ส่วนนอกเหนือจากนั้นอาจเป็นโทษแก่ชีวิตก็ได้ การวินิจฉัยว่าสิ่งเหล่านี้จะเป็นประโยชน์แก่ชีวิตหรือไม่ ก็ต้องดูที่ความสัมพันธ์ ซึ่งจะมาช่วยเสริมตัวประโยชน์ที่แท้ของชีวิต

ตัวประโยชน์ที่แท้จริงของชีวิตนั้น ก็คือความเจริญงอกงามของชีวิต ซึ่งช่วยให้ชีวิตเข้าถึงสันติสุขและอิสรภาพ ได้แก่ ความเจริญงอกงามแห่งปัญญาและคุณสมบัติต่างๆ ของตัวชีวิตเอง ซึ่งความเจริญบริบูรณ์แห่งปัญญาและคุณสมบัติเหล่านั้น จะนำไปสู่การดำเนินชีวิตที่ดี หรือชีวิตที่ดำเนินไปได้ด้วยดี มีความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง ซึ่งมีลักษณะเป็นการพึ่งตนเองได้ หรือเป็นที่พึ่งของตนได้ในทุกๆ ด้าน เรียกเป็นภาษาบาลีว่า **อัสตนาถะ** (พูดสั้นๆว่า อัสตนาถ)

ลักษณะเด่นของการดำเนินชีวิตที่พึ่งตนได้ ก็คือ การดำเนินชีวิตด้วยปัญญา ซึ่งย่อมหมายถึงการมี **ปัญญา** ที่ได้เจริญหรือพัฒนาอย่างดีแล้ว โดยมีคุณสมบัติอย่างอื่นที่พัฒนาพ่วงมาด้วยกันเป็นเครื่องประกอบสนับสนุน ซึ่งทำให้สามารถปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องและได้ผลดี

๒. ปรารถปฏิบัติ (หรือ ปรหิตปฏิบัติ) การปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น เมื่อพัฒนาชีวิตจนบรรลุประโยชน์ตนโดยสมบูรณ์แล้ว นอกจากตนเองก็จะดำเนินชีวิตได้ดีแล้ว ก็ยังทำให้เป็นผู้พร้อมที่จะบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างได้ผลดีด้วย หรือเมื่อพึ่งตนเองได้ดีแล้ว ก็สามารถก้าวไปสู่การเป็นที่พึ่งให้แก่ผู้อื่น หรือเมื่อตนเองเดินได้ และโดยเฉพาะเดินได้มั่นคงแข็งแรงดีแล้ว ก็อาจก้าวไปสู่การช่วยพุง หรือประดับประคองคนอื่นให้เดินได้ด้วย ซึ่งเป็นผลพิสูจน์ความสมบูรณ์ของการศึกษาในด้านที่สอง

ผู้ที่มีการศึกษาสมบูรณ์ จะต้องมีลักษณะการดำเนินชีวิตที่เป็นการปฏิบัติ หรือบำเพ็ญเพื่อประโยชน์ของผู้อื่นด้วย ซึ่งหมายถึงความสามารถและความพร้อมที่จะช่วยให้ผู้อื่นดำเนินชีวิตที่ดี หรือได้ดีด้วยดี ให้เขาประสบความสำเร็จของงามของชีวิต โดยมีชีวิตที่พัฒนาด้วยปัญญา และคุณสมบัติประกอบอย่างอื่น ๆ หรือให้พัฒนาครบทั้ง ๔ ด้าน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ช่วยให้เราพึ่งตนเองได้ หรือทำให้เขามีชีวิตซึ่งเป็นที่พึ่งของตนเองได้

ลักษณะการดำเนินชีวิตในด้านนี้ที่สมบูรณ์ ในระดับของพระพุทธเจ้า เรียกว่าเป็น **โลกนาถะ** (พูดสั้นๆว่า โลกนาถ) แปลว่า เป็นที่พึ่งของชาวโลก หรือของสังคมทั้งหมด สำหรับคนทั่วไปก็อาจใช้เพียงว่าเป็น ปรนาถะ หรือ ปรนาถ ซึ่งแปลว่า เป็นที่พึ่งของคนอื่นได้

การที่จะมีลักษณะการดำเนินชีวิตด้านนี้ได้ นอกจากการพัฒนาปัญญาแล้ว คุณสมบัติที่เด่นชัดมาก ที่จะเป็นแรงจูงใจ หรือเป็นตัวผลักดันให้ออกไปปฏิบัติบำเพ็ญกิจนี้ ก็คือ **กรุณา** ซึ่งหมายถึง ความรักเพื่อนมนุษย์ เพื่อนร่วมโลก และเพื่อนร่วมสังสารวัฏ ในระดับที่ว่า เห็นเขามีทุกข์ ลำบากหรือขาดตกบกพร่อง ก็ไม่อาจนิ่งเฉย แต่จะต้องเคลื่อนไหวยว่นวายออกไปช่วยเหลือให้เขาหลุดพ้นจากภาวะเช่นนั้น

๓) มองในแง่คุณธรรมหลักของผู้ที่มีการศึกษา

คุณธรรมหลักของผู้มีการศึกษา ก็คือ คุณธรรมที่จะทำให้เขามีลักษณะการดำเนินชีวิตอย่างทีกล่าวมาแล้วในข้อ ๒) นั่นเอง จึงเป็นคุณธรรมทีกล่าวถึงในข้อก่อนแต่นำมากล่าวเน้นไว้ให้เด่นชัดในที่นี้ อีกครั้งหนึ่ง (จะเห็นว่า จุดหมายของการศึกษาทีกล่าวถึงในแง่ด้านต่างๆ ทั้งหมดทีบรรยายมาแล้วนั้น โยงถึงกันหมด บางทีดูคล้ายว่า จะซ้ำไปซ้ำมา แต่สาระทีแท้จริงก็คือ เป็นการแสดงให้เห็นว่า จุดหมายเหล่านั้น เป็นเพียงแง่ด้านทีพูดแยกกันออกไป ซึ่งโดยเนื้อแท้แล้ว ก็ประสานกลมกลืนรวมเป็นจุดหมายอันหนึ่งอันเดียวกัน) คุณธรรมหลักนั้นมี ๒ อย่าง คือ

๑. **ปัญญา (รู้)** เป็นองค์ธรรมแกนของ **อัตตัตถสมบัติ** คือ ความสมบูรณ์พร้อมแห่งประโยชน์ตน หรือความเจริญอกงามของชีวิตทีพัฒนาสมบูรณ์จนเป็นอยู่ได้ด้วยดี มีปัญญา ซึ่งสามารถใช้คุณสมบัติอื่นๆ ของชีวิตทีพัฒนาพ่วงตามกันมาให้เป็นประโยชน์ได้อย่างเต็มที่ จนเป็น **อัตตนาถะ** คือ พึ่งตนเองได้ หรือเป็นที่พึ่งของตนเองได้ มีความสมบูรณ์ในตัวเอง ปัญญาเนื้เจริญอกงามขึ้นมาพร้อมกับความลดน้อยและสูญสิ้นไปของอวิชชา ทำให้ก้าวพ้นจากการอยู่รอดของกิเลส ขึ้นมาสู่การอยู่ดีด้วยปัญญา ดังกล่าวมาแล้ว

๒. **กรุณา (รัก)** เป็นองค์ธรรมแกนของ **ปรารถปฏิบัติ** คือ การปฏิบัติบำเพ็ญเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น หรือการช่วยผู้อื่นให้พัฒนาชีวิตของเขาเองจนเจริญอกงามพอทีจะเป็นอยู่ได้ด้วยดี เป็นคุณสมบัติทีทำให้เป็น **โลกนาถะ** หรือ **ปรนาถะ** (เป็นที่พึ่งของชาวโลก หรือเป็นที่พึ่งของคนอื่นได้) ทีช่วยให้คนอื่นพัฒนาตัวเขาเองจนเป็นอัตตนาถะ (พึ่งตัวเองได้ หรือเป็นที่พึ่งของตนเองได้) ในที่สุด

กรุณาเนื้ เจริญขึ้นมาพร้อมกับการพัฒนาปัญญาอย่างถูกต้อง และเข้ามาทำหน้าที่เป็นแรงจูงใจ หรือตัวปลุกเร้าของการกระทำมากขึ้นโดยลำดับ แทนทีค้นหาพร้อมกับความลดน้อยลงและสูญสิ้นหมดไปของตัณหานั้น

กรุณา เนื้ เป็นแรงจูงใจในการปฏิบัติต่อบุคคลหรือสัตว์อื่น (เรียกว่ามีสัตว์เป็นอารมณ์, คือเป็นฉันทะทีแสดงออกต่อมนุษย์สัตว์) แต่ถ้าเป็นการปฏิบัติต่องานหรือสิ่งหรือเรื่องอย่างอื่น (เช่น ความจริง ความถูกต้องดีงาม) ทีไม่ใช่มนุษย์สัตว์ คุณธรรมหลักข้อนี้ก็เปลี่ยนเป็น **ฉันทะ** หรือธรรมฉันทะ ทีเคยอธิบายมาแล้วข้างต้น

บทที่ ๔

มองการศึกษาในมิติต่าง ๆ

ในเวลาที่เหลือน้อยอย่างยี่งี้ จะพูดกว้างๆ ขอเรียกว่า มองการศึกษาในมิติต่าง ๆ พูดถึงแง่มุมบ้าง แง่มุมบ้าง แล้วแต่จะนึกขึ้นได้ ไม่เรียงลำดับ ไม่เป็นระบบ*

๑. การศึกษาเพื่อชีวิตและสังคม

ในช่วงเวลาที่ผ่านมา คำว่า “การศึกษาเพื่อชีวิตและสังคม” ได้เป็นคำพูดที่เอ่ยถึงกันบ่อยมาก และเราก็พูดกันเหมือนกับว่าเรารู้จักชีวิตและสังคมดีแล้ว อันที่จริงมันก็เป็นปัญหาว่า คำว่าชีวิตและสังคมที่เราพูดกันนั้น เราหมายถึงอะไร และชีวิตกับสังคมมีความสัมพันธ์กันอย่างไร ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องพิจารณา

ถ้าจะว่ากันไป หลักการควรจะเป็นว่า คำว่าการศึกษาเพื่อชีวิตและสังคมนี้มีความหมายทั้งว่า การศึกษาเพื่อชีวิตด้วย การศึกษาเพื่อสังคมด้วย และชีวิตก็เพื่อสังคมด้วย สังคมก็เพื่อชีวิตด้วย และชีวิตกับสังคมก็ต้องอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ในที่นี้จะพูดเฉพาะแง่มุมบางอย่างที่เราจะคำนึงเกี่ยวกับเรื่องการศึกษาเพื่อชีวิตและสังคม

มองที่ตัวชีวิตเองก่อน ถ้าเราจะเข้าใจถึงตัวชีวิตกันจริงๆ ชีวิตก็ต้องมีจุดหมาย จุดหมายของชีวิตคืออะไร? ชีวิตนั้นต้องการพัฒนาไปจนถึงจุดหมายสูงสุด คืออิสรภาพ อย่างที่เรามารู้แล้ว เพราะการพัฒนานั้นมีจุดหมายที่อิสรภาพ และอิสรภาพก็มีความหมายเท่ากับสันติ และสุข

อิสรภาพ สันติ และ สุข สามคำนี้ ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นไฉพจน์กัน และทั้งหมดเป็นชื่อของนิพพานด้วย

* ในบทที่ ๔ นี้ ได้หัวข้อใดหัวข้อหนึ่งใน ๓ หัวข้อต่อไปนี้ (จำไม่แนพอที่จะระบุ) ได้ค้างเชิงอรรถที่ยังไม่ยุติ ตั้งแต่พิมพ์ครั้งแรก ครั้นนั้น คงเพราะเร่งด่วน จึงปล่อยผ่านไปก่อน คราวนี้ ตั้งใจว่าจะเขียนเติมลงไปให้เสร็จ แต่กลายเป็นว่า คราวนี้ นอกจากการพิมพ์ด่วนมากแล้ว ยังอยู่ในถิ่นห่างไกล ไม่สามารถหาเล่มหนังสือที่พิมพ์ครั้งก่อน จึงต้องปล่อยผ่านไป หวังว่าถ้ามีการพิมพ์ครั้งใหม่ คงมีโอกาสเติมให้เสร็จไป

ชีวิตนั้นต้องมีจุดหมาย คือ อิศรภาพ สันติ และสุขนี้ ไม่ใช่พัฒนาเรื่อยเปื่อยไป เช่นว่า การศึกษา คือการพัฒนาให้เจริญงอกงาม ไม่รู้ว่าให้งอกงามไปไหน มันต้องมีจุดหมายที่สุดของมัน เพราะชีวิตนี้มีการสิ้นสุด ชีวิตนี้มีปลายปิด มันจบสิ้น ฉะนั้น ก่อนที่มันจะจบสิ้น มันก็ควรจะได้เข้าถึงจุดหมายสูงสุดของมันด้วย เท่าที่เป็นไปได้ ให้มันได้รู้จักรสแห่งจุดหมายสูงสุดนั้น นี่เป็นข้อคำนึงอันที่หนึ่ง ซึ่งในที่นี้เสนอไว้ว่า ได้แก่ อิศรภาพ หรือสันติ และสุข เหมือนอย่างที่พูดแล้วว่า การศึกษาก็เพื่อทำให้คนมี อิศรภาพและสันติสุขได้ ทั้งภายนอกและภายใน

ต่อไป สังคมที่พึงปรารถนาเป็นอย่างไร? ในแง่หนึ่ง สังคมที่พึงปรารถนาย่อมเป็นสังคมที่เอื้ออำนวยให้แต่ละชีวิต หรือทุกชีวิตพัฒนาตัวของมันเองได้ จนเข้าถึงจุดหมายสูงสุดนั้น อันนี้เป็นแง่ที่ว่าสังคมจะต้องเอื้อต่อชีวิต หรือพูดในแง่หนึ่ง เรามองว่า สังคมเป็นศูนย์รวมของชีวิตที่ร่วมกัน เป็นแหล่งผลประโยชน์ร่วมกันของคนทุกชีวิต เพราะฉะนั้น

ในด้านที่หนึ่ง สังคมเป็นแหล่งที่รับที่รวมเอาผลประโยชน์จากทุกชีวิตมาไว้ ฉะนั้น ชีวิตแต่ละชีวิตมีดีอะไร สังคมก็เป็นที่รวบรวมเอาความดีงามเหล่านั้น เอาประโยชน์ เอาความสามารถ เอาศักยภาพจากชีวิตแต่ละชีวิตนั้น มาช่วยให้สังคมเอง อุดมสมบูรณ์พร้อม

ในแง่นี้เหมือนกับพูดว่าชีวิตเพื่อสังคม แต่ที่จริงมันเป็นความหมายของสังคม อยู่แล้วในตัวว่า สังคมนั้นเป็นที่รวมประโยชน์และคุณค่าจากทุกชีวิต ซึ่งอันนี้จะไป สอดคล้องกับการศึกษาในเรื่องของแรงจูงใจ และเรื่องศักยภาพด้วย ถ้ามองในแง่ว่า สังคมเป็นที่รวมประโยชน์จากทุกชีวิต เราก็จะเห็นว่า ทุกชีวิตมีศักยภาพ มันอาจจะมีความคนละแง่ แม้แต่ชีวิตที่อ่อนแอ ไม่แข็งแรง มันก็อาจจะมีความดีบางอย่าง ที่จะให้แก่สังคมของมันได้ ซึ่งถ้าใช้ระบบแข่งขันจะเป็นไปไม่ได้ แต่เรื่องนี้ยังจะต้องพูดต่อไปอีก

ในแง่ที่สอง สังคมเป็นแหล่งที่แผ่ประโยชน์ให้แก่ทุกชีวิต ตอนแรกมันเป็นที่ยอมรับเอาคุณค่าประโยชน์จากทุกชีวิตมา ซึ่งทำให้สังคมเจริญงอกงามพร้อม แต่พร้อมกันนั้น มันก็เป็นแหล่งที่แผ่ประโยชน์ให้แก่ทุกชีวิตอย่างทั่วถึงด้วย ในแง่นี้ ถ้ามองในมุมกลับ ก็ต้องถามว่า สังคมนี้ได้ให้บริการแก่ทุกชีวิตอย่างทั่วถึงหรือไม่ ให้ความเป็นธรรมเสมอกันหรือไม่ เป็นต้น

นี่ก็มาพิจารณาคำว่า “ชีวิต” ชีวิตนั้นจะมองแต่ชีวิตคนอย่างเดียวไม่ได้ ต้องมองชีวิตทุกอย่างให้สัมพันธ์ถึงกัน ชีวิตคน ชีวิตสัตว์ ชีวิตต้นไม้ ธรรมชาติทั้งหมดนั้น เป็นสิ่งที่สัมพันธ์โยงถึงกัน ฉะนั้น เราจะต้องคำนึงถึงข้อนี้ด้วย ในการศึกษาสมัยปัจจุบัน เราก็ตระหนักถึงปัญหาเรื่องสภาพแวดล้อมต่างๆ ที่ทำให้เรารู้ตัวว่าจะต้องแก้ปัญหาต่อธรรมชาติแล้ว

ฉะนั้น การมองชีวิต จะต้องมองชีวิตทั่วถึงในทุกส่วนของธรรมชาติ และสิ่งที่จะต้องตระหนักสำคัญยิ่งอีกอย่างหนึ่งก็คือ ชีวิตนี้เป็นส่วนที่โยงมนุษย์เข้ากับธรรมชาติ ถ้าหากว่าการศึกษาเป็นการศึกษาเพื่อสังคมอย่างเดียวแล้ว เราจะลืมมองธรรมชาติ แล้วเราจะแยกตัวจากธรรมชาติ แต่ถ้ายังมองชีวิตอยู่ ชีวิตนั้นเป็นธรรมชาติ ชีวิตก็จะเป็นตัวโยงมนุษย์ และสังคม เข้ากับธรรมชาติ

ก็เป็นอันว่า การศึกษาเพื่อชีวิตและสังคมนั้น โยงถึงธรรมชาติด้วย เพราะชีวิตเป็นส่วนที่อยู่ในธรรมชาติ และเชื่อมสังคมมนุษย์กับธรรมชาติให้ถึงกัน ฉะนั้น การศึกษาที่เน้นเพื่อสังคมอย่างเดียว จึงไม่พอแน่ และเมื่อพูดว่า เพื่อชีวิตและสังคม ก็ต้องมองถึงความหมายของทั้งสองอย่างให้ลึกซึ้ง อย่างสัมพันธ์อิงอาศัยกัน

นี่ อีกเรื่องหนึ่ง ก็คือ แง่ที่บอกว่า “มนุษย์เป็นสัตว์สังคม” การที่บอกว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคมนั้น แสดงว่าโดยพื้นฐานของธรรมชาติ มนุษย์จะต้องร่วมมือกันช่วยเหลือกัน จึงจะอยู่เป็นสังคม และสังคมจึงจะอยู่รอดได้ อันนี้ก็โยงไปถึงเรื่องของแรงจูงใจ แรงจูงใจในระบบแข่งขันแย่งชิงกันนั้น เข้ากันไม่ได้กับธรรมชาติของมนุษย์ในฐานะสัตว์สังคม

ไอน์สไตน์บอกว่า มีผู้ยกหลักการของดาร์วินมาอ้าง คือ ยกหลักที่เรียกว่า the survival of the fittest (ผู้ที่แข็งแรงที่สุดจึงอยู่รอด หรือผู้ที่เหมาะสมที่สุดจึงอยู่รอด) เอามาใช้ในการส่งเสริมระบบแข่งขัน ว่าพวกกิจการธุรกิจก็ดี มนุษย์แต่ละคนก็ดี มันต้องเก่งที่สุด ดีที่สุด จึงจะอยู่รอด อันไหน คนไหนสู้เขาไม่ได้ ก็ต้องล้มลาเลิกไป ระบบนี้เรียกว่า Social Darwinism คือ เอาลัทธิดาร์วินมาใช้ทางสังคม

ไอน์สไตน์ค้านว่า การอ้างนี้เป็นการอ้างที่ผิดพลาด เพราะว่าการอยู่รอดของผู้เหมาะสมที่สุดนี้ เป็นทฤษฎีทางชีววิทยา และเป็นการอยู่รอดของเผ่าพันธุ์ (Species) ไม่ใช่อยู่รอดเฉพาะตัว การอยู่รอดเฉพาะตัวไม่ถูกต้อง ยกตัวอย่างเช่น มด

มดเป็นสัตว์ประเภทสัตว์สังคมได้เหมือนกัน การที่มดจะอยู่รอดได้นั้น มดแต่ละตัวจะต้องช่วยกันทำงาน และมีการแบ่งหน้าที่กันเสร็จ มดงานก็ช่วยกันทำงาน แล้วสังคมมดหรือเผ่าพันธุ์มดจึงอยู่รอดได้ แต่ถ้าให้มดแต่ละตัวมาแข่งขันต่อสู้กัน จะเป็นอย่างไร ลองให้มดแต่ละตัวกัดกันซิ ผลที่สุดเผ่าพันธุ์มดนั้นก็สูญสิ้น

เพราะฉะนั้น ที่ว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคม และเผ่าพันธุ์มนุษย์จะอยู่รอดได้นั้น ก็คือการที่มนุษย์จะต้องร่วมมือช่วยเหลือกัน หรือทำงานร่วมหมู่ จึงอยู่รอด นี่เป็นหลักการที่จะแสดงว่า ลัทธิดาร์วินนั้นไม่ได้ส่งเสริมระบบแข่งขันเลย ทักษะของไอน์สไตน์มีว่าอย่างนี้ และที่จริงมันเป็นเพียงลัทธิพวกหนึ่งที่เอาดาร์วินมาอ้าง อย่างที่บอกว่าเป็น Social Darwinism เท่านั้น

เป็นอันว่า เรื่องแรงจูงใจแบบระบบแข่งขันนี้ขัดกันหมด ขัดกับระบบที่ว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคมนี้ด้วย ขัดกับหลักการศึกษาที่จะให้มนุษย์มีการพัฒนาศักยภาพของแต่ละบุคคลอย่างแท้จริงด้วย ฉะนั้น เราจะต้องส่งเสริมแรงจูงใจใฝ่ธรรม ใฝ่รู้ ใฝ่ความจริง ใฝ่ความดีงามแบบฉันทะที่ถูกต้อง ใฝ่ความเป็นเลิศที่ถูกต้อง ดังได้กล่าวมาแล้วนั้น

เมื่อเข้าใจการศึกษา เข้าใจชีวิตและสังคมอย่างถูกต้องแล้ว การใช้แรงจูงใจแบบแข่งขันกันเอาชนะกันในปัจจุบันนี้ ก็จะค่อยๆ พ้นสมัย ถ้าสมัย จะต้องแก้ไขให้หมดไปทุกทีๆ แล้วก็พัฒนาคนให้มีแรงจูงใจแบบร่วมมือกันทำงาน ที่ควบคู่ไปกับแรงจูงใจแบบฉันทะ ซึ่งสอดคล้องกับหลักการที่ว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคม และสอดคล้องกับการที่ว่าเราจะได้ดึงเอาศักยภาพของทุกคนที่มีอยู่ในสังคมมนุษย์นี้มาช่วยกันเสริมสร้างสังคมให้เจริญงอกงามต่อไป

ต่อไปอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ ปัญหาว่า **ชีวิตที่พึงปรารถนาเป็นอย่างไร?** ชีวิตที่พึงปรารถนาก็ขอกล่าวรวบรัดสั้นๆ ในแง่ที่สัมพันธ์กับสังคมว่า คือชีวิตที่มีส่วนร่วมอย่างมีคุณค่าเกื้อกูลเป็นประโยชน์ต่อสังคม แต่พร้อมกันนั้น ก็เป็นอิสระ ขึ้นต่อสังคมน้อยที่สุด เพราะอยู่ดีมีสุขได้โดยตัวของมันเอง เอาจากสังคมน้อยที่สุด แต่ให้แก่สังคมอย่างมีคุณค่าที่สุด สามารถเข้าถึงธรรมหรือธรรมชาติได้ โดยไม่ถูกสังคมกีดขวาง

ชีวิตที่เป็นอิสระ อย่างนี้ ตรงข้ามกับชีวิตที่เสมือนอยู่ลำพังผู้เดียว ที่เอาแต่ตัวเองคนเดียว โดยเอาจากสังคมอย่างมากที่สุดเกินกว่าที่ตนจะพึงได้ เอาเปรียบ ดึงเอาทุกสิ่งทุกอย่างจากสังคม โดยไม่มีคุณค่าอะไรที่จะให้แก่สังคม พร้อมกันนั้นก็อาจจะอยู่โดยปราศจากสังคม เพราะโดดเดี่ยวตนเองจากธรรมชาติ

ที่พูดนี้มีความหมาย ๒ แง่รวมอยู่ในตัว คือ **ชีวิตที่ดีนั้น ต้องเกี่ยวกับสังคม อยู่ร่วมในสังคม แต่ในเวลาเดียวกันก็ต้องมีความเป็นอิสระจากสังคมได้ด้วย** มันมีลักษณะสองอย่างนี้เป็นแกน นอกนั้นก็ป็นเนื้อความรายละเอียดออกไป

ที่ว่าเป็นอิสระจากสังคมได้นั้น ก็เพราะว่าชีวิตนี้จะต้องไปสัมพันธ์กับธรรม หรือธรรมชาติด้วย แล้วในตอนที่เราถึงธรรมชาตินั้น จะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างตัวเรากับธรรมชาติโดยตรง ซึ่งจะต้องทำให้สังคมขัดขวางตัวเราไม่ได้ด้วย

ขอให้สังเกตดูเถิดว่า ชีวิตของมหาบุรุษทั้งหลาย ตั้งแต่พระพุทธเจ้า จนถึง มหาตมะคานธีและไอน์สไตน์ มีลักษณะอย่างที่ว่ามานี้ทั้งนั้น

เกี่ยวกับหลักการที่พูดมาเมื่อก็ ขอเน้นอีกนิดหนึ่งว่า เราได้พูดถึงปัจจัยของการศึกษาตามแบบพระพุทธศาสนา ๒ อย่าง คือ ปัจจัยภายใน กับปัจจัยภายนอก และได้เน้นว่า **ปัจจัยภายใน คือ โยนิโสมนสิการ เป็นตัวแกนสำคัญยิ่ง**

ทีนี้ ในด้าน**ปัจจัยภายนอก** ในยุคปัจจุบันนี้ อาตมภาพว่า **สื่อมวลชน สำคัญอย่างยิ่ง** ปัจจุบันนี้จะต้องถือว่าสื่อมวลชนเป็นองค์ประกอบสำคัญในการศึกษา การศึกษาน่าจะเข้าไปมีส่วนอย่างมากในสื่อมวลชน เพราะสื่อมวลชนมีอิทธิพลในการศึกษาของคนหรือเด็กปัจจุบันนี้ บางทีมากกว่าตัวครูเสียอีก เพราะฉะนั้น เราจะไม่เอาใจใส่ต่อสื่อมวลชนไม่ได้เลย ในฐานะที่มันเป็นปัจจัยภายนอกตัวเด่นของการศึกษา การศึกษาจึงควรมีอิทธิพลต่อเรื่องสื่อมวลชนให้มากที่สุด ควรจะเอาสื่อมวลชนเข้ามาไว้ในความควบคุมของผู้บริหารการศึกษาหรือไม่ หรือว่าควรจะให้มีส่วนร่วมอย่างไร นี่ก็เป็นเรื่องที่น่าพิจารณา

ทีนี้ต่อไป ก็ขอพูดสั้น ๆ แข่งกับเวลา **อีกข้อหนึ่ง คือเรื่อง สังคมกำหนดคน หรือคนกำหนดสังคม** อันนี้พูดได้เป็นแง่ๆ โดยสัมพันธ์กับเรื่องที่เราพูดมาแล้ว

ในแง่หนึ่ง สังคมกำหนดคน และคนส่วนใหญ่จะถูกสังคมกำหนด เพราะว่า สังคมนั้นหล่อหลอมชีวิตบุคคลด้วยปรโตโมหะ ด้วยการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม และสื่อมวลชนก็มีบทบาทสำคัญอย่างที่ว่ามาแล้ว **คนส่วนมากถูกสังคมหล่อหลอม**

แต่คนที่โยนิโสมนสิการจะกลับเป็นผู้เปลี่ยนวิถีของสังคม และกำหนดสังคมได้ คนที่เป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงสังคมนั้น ก็คือ ผู้มีโยนิโสมนสิการ ฉะนั้น มันมีตัวปัจจัยที่คู่กันอยู่ ไม่ต้องกลัว

ในแง่หนึ่ง **สังคมกำหนดคน และโดยทั่วไป คนส่วนใหญ่ก็เป็นอย่างนั้น**

แต่ถ้าคนมีโยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการนั้นก็จะเป็นทางออกของบุคคลจากการถูกสังคมหลอหลอมกำหนด และบุคคลก็กลายเป็นผู้เปลี่ยนวิถีของสังคมได้

ข้อคิดควรคำนึงในที่นี้ ก็คือ ถ้าการศึกษาทำได้แค่ปล่อยให้คนเป็นผลิตผลของสังคมอย่างเดียวแล้ว การศึกษาก็จะมีคุณค่าและความหมายน้อย คือทำหน้าที่บงการ

การศึกษาที่แท้ จะต้องสามารถทำให้คนมีอิสรภาพ สามารถเป็นปัจจัยที่นำสังคมไปสู่ความดีงาม การศึกษาปลดปล่อยคน และคนก็ปลดปล่อยสังคม

๒. การศึกษาในฐานะเครื่องสืบต่อ

จากอดีตถึงปัจจุบัน และสู่ออนาคต

คราวนี้จะพูดถึงการศึกษาในฐานะเป็นเครื่องสืบต่อจากอดีตถึงปัจจุบัน สู่ออนาคต หรือการศึกษาในฐานะเป็นปัจจัยหลักของวิวัฒนาการ หรือเป็นตัวนำแห่งความเปลี่ยนแปลง ทั้งของบุคคลและของสังคม

ในแง่หนึ่งเราถือว่า การศึกษาเป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลง

ประการแรก เป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลงในชีวิตของคน โดยการพัฒนาตัวเขาให้เจริญในทุกด้าน จนกระทั่งประเสริฐถึงสูงสุดยอด แม้แต่สูงกว่าพระพรหมก็ได้ อย่างที่เรามารู้แล้ว

ประการที่สอง ในแง่ของสังคม เป็นการมองในระยะยาว มุ่งสู่อารยธรรมของมนุษยชาติทั้งหมด การศึกษาก็เป็นตัวสืบทอด ต่ออดีต กับปัจจุบัน และอนาคต ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ถูกต้อง

เปลี่ยนแปลงอย่างไร ขอให้พิจารณาตามหลักไตรลักษณ์ เรามี อนิจจัง ความเปลี่ยนแปลง ซึ่ง *ความเปลี่ยนแปลงนี้ ไม่ได้เป็นไปโดยเลื่อนลอย แต่เป็นไปตามเหตุปัจจัย* เพราะฉะนั้นจุดสำคัญที่สุด ก็คือ ต้องเข้าใจเรื่องเหตุปัจจัย

ตัวเราปัจจุบันคือ สฐาน เวลานี้คือ ปัจจุบัน การรู้จักตัวตามหลักอนิจจัง ก็คือ มองสืบไปจนถึงอดีตว่า มีพื้นฐานที่สืบทอดมาจากอดีตอย่างไร ให้เข้าใจตัวเราตั้งแต่ปัจจุบันย้อนลงไปสู่ออดีต โยงอดีตมาหาปัจจุบัน เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น ปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ก็มีเหตุปัจจัยสืบทอดมาจากอดีตด้วย นอกเหนือจากปัจจัยในปัจจุบัน เราสืบสาวเหตุปัจจัยซึ่งส่งทอดมาจากอดีตนั้น เพื่อใช้ในการแก้ปัญหา

ที่นี่ ต่อไปนี้ในชั้นโยงสู่อานาคต การศึกษาก็เป็นเครื่องทำให้คนรู้จักสร้างสรรค์ปรับปรุงอนาคต ด้วยการจัดเตรียมเหตุปัจจัย เพื่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทางที่พึงประสงค์

ในการปฏิบัติเช่นนี้ เราเอาหลักไตรลักษณ์มาใช้ โดยโยงกับหลักความไม่ประมาท เหมือนอย่างที่บอกเมื่อกี้ว่า อนิจจัง สิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง แต่สิ่งทั้งหลายที่ไม่เที่ยงนั้น เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในเมื่อมันเป็นไปตามเหตุปัจจัย เราต้องการความเจริญก้าวหน้าในอนาคต เราจะทำอย่างไร เราก็ต้องศึกษาให้รู้เหตุปัจจัยว่า เหตุปัจจัยอะไรจะนำมาซึ่งความเสื่อม เหตุปัจจัยอะไรจะนำมาซึ่งความเจริญ แล้วเราก็แก้ปัญหาปรับปรุง สร้างสรรค์อนาคตได้โดยที่ว่าปัจจัยตัวไหนจะนำมาซึ่งความเสื่อม ก็ปล่อยให้มันดับหรือป้องกันหรือขจัดให้หมดไป ส่วนปัจจัยไหนที่จะนำมาซึ่งความเจริญ ก็ส่งเสริมหรือกระตุ้นเราให้มันเกิดขึ้น ให้มันสืบต่ออยู่เรื่อยๆ

ขอให้นึกถึงหลักพระพุทธศาสนา ในเวลาที่พูดถึงสภาวะ พระพุทธเจ้าตรัสว่า “วชฺชมฺมา สงฺขารา” สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา อันนี้พูดตาม สภาวะคือธรรมชาติของมันเป็นอย่างนั้น แต่ต่อจากนั้น พระองค์ตรัสถึง จริยะ ว่า “อุปฺปมาเทน สมฺปาเทถ” (เพราะฉะนั้น คือเมื่อธรรมชาติมันเป็นเป็นอย่างนั้น เราจะมัวนอนใจอยู่ไม่ได้) จึงทำกิจให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท

พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุทั้งหลายจะประชุมกันเนื่องนิตย ्हันประชุมกันเนื่องๆ พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจที่พึงกระทำเป็นต้น อยู่ตราบใด ภิกษุทั้งหลายจะมีแต่ความเจริญฝ่ายเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย อันนี้ท่านว่าพระพุทธเจ้าตรัสขัดกันใหม่กับหลักความไม่เที่ยง

แห่งหนึ่งบอกว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา อีกแห่งหนึ่งตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเธอประพฤติดังนี้ จะไม่มีความเสื่อมเลย มีแต่เจริญฝ่ายเดียว พระพุทธพจน์นี้คล้ายขัดกัน แต่ที่จริงไม่ขัดกันเลย กลับสอดคล้องรับต่อกันด้วยซ้ำ

พวกที่ศึกษาพระพุทธศาสนาไม่บริบูรณ์รอบด้าน ก็จะทำให้เกิดปัญหา เช่น อาจจะไปสู่การยอมรับสภาพ ไม่ว่าจะเสื่อมหรือเจริญ ก็ปล่อยมันไป แต่ในการศึกษาที่ถูกต้อง จะรู้จักแยก คือ เมื่อพูดถึงสภาวะ ก็รู้เข้าใจว่าสภาวะมันเป็นอย่างนี้ มันเป็นความจริง เหมือนกับวิทยาศาสตร์บอก อันนั้นมันต้องเป็นอย่างนั้น มันเกิดขึ้นตั้งอยู่ ดับไป เป็นธรรมดาของมัน มันแน่นอน เป็นความจริงตามสภาวะ

แต่เราก็รู้ตาม *สภาวะ* นั้นนั่นแหละว่า การที่มันเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไปนั้น มันเป็นไปตามเหตุปัจจัยณะ ที่นี้ในทางปฏิบัติ คือ *จริยา* คุณต้องการอะไร คุณต้องการ ความเจริญ คุณก็ต้องการทางสร้างเหตุปัจจัยให้มันเจริญสิ มันก็เท่านั้น ไม่มีอะไร

อีกตัวอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ชาติปิ ทุกขา ชราปิ ทุกขา มรณมปิ ทุกข์” ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ในที่นี้ตรัสถึง *สภาวะ* ว่า ความเกิดเป็นทุกข์ แต่อีกแห่งหนึ่ง พระองค์ตรัสว่า สัตบุรุษ คือคนดีเกิดมา ชีวิตของเขา ก็เป็นไปเพื่อความสุขของบิดามารดา ของครอบครัว ของประเทศชาติ ฯลฯ หรืออีกแห่ง หนึ่งตรัสว่า การเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้านำมาซึ่งความสุขในโลก อ้าว ไหนว่า การเกิด เป็นทุกข์ ทำไมบอกว่าการเกิดของพระพุทธเจ้าเป็นความสุข

ทั้งหมดนี้ก็อยู่ที่ต้องรู้จักแยกว่า อันหนึ่งพูดถึง *สภาวะ* ตัว *สภาวะ* เป็นอย่างนั้น แต่เมื่อเรารู้จัก *สภาวะ* แล้ว ในด้าน *จริยะ* เราก็ปฏิบัติให้ถูกต้อง เพื่อทำเหตุปัจจัยที่จะ ให้เกิดผลที่ดีงาม อันนี้จะไม่พูดกันมาก เป็นเพียงข้อแนะ หรือสะกิดให้สังเกต

เป็นอันว่า เราได้มาพูดกันถึงตัว *สภาวะ* หรือหลักสังขธรรม กับ *จริยะ* คือการ นำมาใช้ปฏิบัติ การประยุกต์ หรือใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิต ซึ่งก็อยู่ในเรื่องที่ว่า *การศึกษา เป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลงได้ โดยทางหลักไตรลักษณ์ ที่รู้เข้าใจแล้วนำมา ปฏิบัติตามหลักความไม่ประมาท*

การที่การศึกษาจะเป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลง ก็คือ การที่จะทำให้เกิดการ เปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีงาม ที่เป็นความเจริญองงาม แก้ปัญหาและสร้างสรรค์ ปรับปรุงให้ดำเนินไปสู่วัตถุประสงค์ที่เป็นความสมบูรณ์นั้น ทั้งชีวิตของบุคคล และ อารยธรรมของสังคม

๓. คู่แย้งที่เป็นส่วนสมบูรณ์ของการศึกษา

ขอพูดอีกนิดๆ หน่อยๆ เกี่ยวกับเรื่องคู่แย้งที่เป็นส่วนสมบูรณ์ของการศึกษา สิ่ง ที่มีความสมบูรณ์นั้น มันมีคู่แย้งกันอยู่ในตัว อย่างที่พูดเมื่อกี้ เช่นว่า สังคมกำหนดคน กับคนกำหนดสังคม นี่เป็นคู่แย้งกันอยู่ แล้วมันก็ทำให้เกิดความสมบูรณ์ขึ้น คู่แย้งที่ทำให้ เกิดความสมบูรณ์ในการศึกษานั้น มีหลายคู่ ขอยกมาพูดในเวลาที่ยกกำลังนี้เป็น บางคู่ เช่น

๑. การศึกษาสองส่วน ในส่วนหนึ่ง เป็นตัวนำสังคม และส่วนหนึ่ง เป็นเครื่องสนองสังคม หรือเป็นตัวตามสนองสังคม เราจะต้องเข้าใจและแยกให้ถูก

การศึกษาที่แท้จริง ตัวเนื้อแท้ของมันต้องเป็นตัวนำสังคม เป็นตัวซึ่งสามารถที่จะกำหนดคุณค่าแนวทางวิถีของสังคม การศึกษาบอกให้รู้ว่าสังคมควรจะเป็นอย่างไร ควรจะมีค่านิยมอย่างไร ค่านิยมอย่างไรจะดีงาม แล้วจะทำการเปลี่ยนแปลงอย่างไรจึงจะเป็นอย่างนั้นได้ เช่น การที่จะรักษาวัฒนธรรมของตัวไว้ แล้วเสริมสร้างให้มันเป็นวัฒนธรรมที่เจริญงอกงามนั้น จะทำอย่างไร

การศึกษาจะต้องเป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลง กำหนดค่านิยม และวิถีของสังคม เป็นตัวนำของการพัฒนา หรือนำทางการพัฒนา

แต่ในเวลาเดียวกัน การศึกษาอีกส่วนหนึ่ง ก็เป็นตัวสนองความต้องการของสังคม ยกตัวอย่างง่ายๆ เช่นว่า ปีนี้อสังคมนต้องการสาขาวิชาชีพนี้นั้นๆ ต้องการผู้สำเร็จการศึกษาด้านนั้นมาก ด้านนี้น้อย ดังนี้เป็นต้น การศึกษาด้านเนื้อหา อาจจะไม่สนองความต้องการของสังคม อาจจะไม่สนองความต้องการหลายๆ อย่าง แต่จะต้องมีคู่กัน คือ เป็นทั้งตัวนำ และตัวสนอง

ถ้าเมื่อไรการศึกษาเป็นแต่ตัวสนองสังคมฝ่ายเดียว โดยทำหน้าที่เป็นตัวตาม เมื่อนั้นต้องถือว่ามีเครื่องวัดหรือชี้บ่งว่าการศึกษาเสื่อมแล้ว

เป็นอันว่า **การศึกษาส่วนที่เป็นตัวนำของสังคมนี้ เป็นเนื้อแท้ของการศึกษาที่แท้**

๒. การศึกษาสองส่วน คือ ส่วนที่คงตัว กับ ส่วนที่ต้องปรับเปลี่ยน ส่วนที่คงตัวก็คือส่วนที่เป็นเนื้อแท้ของการศึกษา ที่เกี่ยวกับความเป็นมนุษย์ที่แท้จริงอะไรต่างๆ ดังได้กล่าวมาแล้ว ส่วนที่ต้องปรับเปลี่ยน ก็ได้แก่ด้านภายนอกที่เป็นเปลือกของการศึกษา ที่สนองความต้องการของสังคมเป็นส่วนใหญ่ ส่วนมากพวกนี้จะมีการปรับเปลี่ยนตลอดเวลา ซึ่งเราจะต้องแยกให้ถูก และปฏิบัติให้ถูกต้องต่อส่วนทั้งสองนี้

๓. การศึกษาสองด้าน คือ ด้านหนึ่งถือสังคมเป็นใหญ่ อีกด้านหนึ่งให้ความสำคัญแก่บุคคล หลักการสำคัญอย่างหนึ่งของการศึกษาที่สมบูรณ์ ก็คือ การให้ความสำคัญอย่างถูกต้องตามเป็นจริง ทั้งแก่สังคม และแก่บุคคลหรือปัจเจกชน และมองเห็นความจริงว่า การให้ความสำคัญ ๒ ด้านนี้ มีความหมายสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

บุคคลกับบุคคลประกอบกันเข้าเป็นสังคม สังคมก็เป็นที่ยอมรับให้บุคคลมีโอกาสสัมพันธภาพเกี่ยวเนื่อง ฟุ้งอาศัย และแผ่ประโยชน์ถึงกัน บุคคลจะอยู่ดีมีสุข ต้องอาศัยสังคมที่สงบเรียบร้อย สังคมจะสงบเรียบร้อย ต้องอาศัยบุคคลเป็นอยู่ปฏิบัติกิจหน้าที่ด้วยดี

ในทางสังคม การศึกษามุ่งให้มีความร่วมมือกัน มีการร่วมกันทำงานเพื่อประโยชน์สุขส่วนรวม ไม่ใช่ต่างคนต่างทำ แกร่งแย่งชิงดีกัน ส่วนในแง่บุคคล เราต้องให้แต่ละบุคคลฝึกฝนพัฒนาตนในทางที่จะมีจิตใจใฝ่ และพร้อมที่จะร่วมมือกับคนอื่น และทำงานเพื่อเห็นแก่ประโยชน์สุขส่วนรวม

สังคมเจริญก้าวหน้าเรียบร้อยมั่นคง บุคคลแต่ละคนก็เป็นผู้เสวยผล เป็นประจักษ์พยานของความเจริญมั่นคงนั้น ถ้าสังคมเจริญก้าวหน้ามั่นคง แต่บุคคลทั้งหลายไม่มีความสุข ความเจริญก้าวหน้ามั่นคงนั้นก็ไร้ความหมาย หรือเป็นความเจริญก้าวหน้ามั่นคงที่เป็นปัญหา

ตามหลักการของพระพุทธศาสนา แม้ว่าในทางวินัย จะถือสงฆ์เป็นใหญ่ โดยถือเสียงส่วนรวมเป็นเครื่องตัดสิน แต่ในทางธรรม ก็ให้ความสำคัญแก่การปฏิบัติรายบุคคล โดยเน้นความแตกต่างระหว่างบุคคล และการปฏิบัติพัฒนาเฉพาะตัวของบุคคลในการที่จะเข้าถึงธรรม

การศึกษาจะต้องมุ่งสู่ความพร้อมแห่งประโยชน์สุขของสังคม พร้อมไปด้วยกันกับการบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของบุคคล

ที่กล่าวนี้มีความหมายคลุมไปถึงว่า ลัทธิเศรษฐกิจและสังคมที่แพร่หลายอยู่ในปัจจุบัน ล้วนเป็นลัทธิสุดโต่ง หรือเอียงสุดไปข้างใดข้างหนึ่ง ในแง่บุคคล และสังคม จึงไม่มีทางที่จะทำให้มนุษย์เข้าถึงชีวิตที่ดีงามมีสันติสุขได้อย่างแท้จริง มนุษย์ควรมีสติปัญญาเพียงพอที่จะสร้างสรรค์ลัทธิที่ได้ผลดีกว่านั้นขึ้นมา ไม่ใช่มัวติดตันอยู่เพียงแค่ลัทธิที่ครอบงำอยู่ในปัจจุบัน อย่างน้อยลัทธินิยมหรือทัศนะเหล่านี้นี้ก็ควรได้รับการแก้ไขปรับปรุง หรือพัฒนาต่อไปให้สมบูรณ์ ซึ่งแม้แต่ความหมายหรือคำจำกัดความก็ต้องเปลี่ยนแปลงไป เพื่อให้เป็นเครื่องมือสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่มนุษย์ได้อย่างแท้จริง

โดยเฉพาะทฤษฎีและลัทธินิยมในสายความคิดของตะวันตกนั้น ล้วนติดอยู่แค่ในความขัดแย้งกัน ระหว่างผลประโยชน์ของบุคคล กับผลประโยชน์ของสังคม จนถึงกับเกิดสงครามระหว่างอุดมการณ์ และหาทางออกสุดท้ายด้วยการประนีประนอม

อันนี้ต่างจากพระพุทธศาสนา ที่มีหลักการว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้ และผลสำเร็จของการศึกษา ก็คือการที่มนุษย์ฝึกฝนพัฒนาตนให้มีความสามารถมากยิ่งขึ้นๆ ในการทำความเข้าใจเปลี่ยนแปลงให้ความขัดแย้งระหว่างผลประโยชน์ของบุคคล กับผลประโยชน์ของสังคม กลายเป็นความประสานเกื้อกูลและเสริมเติมเต็มซึ่งกันและกัน

๔. *การศึกษาสองส่วน* คือ ส่วนที่สนองจุดหมายสูงสุดของชีวิต กับส่วนที่สนองจุดหมายรวมของมนุษยชาติ ชุดนี้ก็เป็นคู่กันในแง่ว่า ชีวิตนั้นมีระยะเวลาจำกัด แต่ละชีวิตมีความสั้นสุด *จุดหมายของชีวิตแต่ละชีวิต เรียกว่าเป็นจุดหมายแบบปลายปิด* ส่วนอีกด้านหนึ่งก็คือมนุษยชาติ หรือสังคมส่วนรวม ก็ควรจะมียุทธศาสตร์เหมือนกัน แต่จุดหมายนั้นไม่รู้ว่าจะสิ้นสุดเมื่อไร ไม่มีกำหนด *จุดหมายของสังคมมนุษย์หรืออารยธรรมของมนุษย์ เป็นจุดหมายแบบปลายเปิด*

เราจะต้องสร้างหรือรู้ความสัมพันธ์ระหว่างจุดหมายสองแบบนี้ ทั้งจุดหมายปลายเปิด และจุดหมายปลายปิด แล้วให้การศึกษาทำหน้าที่ได้ทั้งสองอย่าง

พูดกันง่ายๆ ว่า จุดหมายปลายเปิดของชีวิตมนุษย์นี้ เป็นสิ่งที่เราจะต้องพยายามให้เกิดขึ้นในแต่ละชีวิตทุกชีวิตให้ได้ และให้ทันก่อนที่ชีวิตจะจบสิ้น อันนี้เป็นเรื่องสำคัญที่การศึกษาจะต้องเอาใจใส่

พร้อมกันนั้น เราก็ต้องสร้างความเจริญแก่อารยธรรมของมนุษยชาติ ซึ่งเป็นจุดหมายปลายเปิด เพื่อให้อารยธรรมเจริญรุ่งเรืองต่อไป แต่จะเจริญรุ่งเรืองต่อไปเรื่อยๆ ไม่มีจุดหมาย ก็เลื่อนลอย ไร้ความหมาย และอาจจะเจริญเพื่อไปสู่ความพินาศอย่างที่กำลังกลัวกันอยู่มากก็ได้

เบื้องต้น ควรถามก่อนว่า *ที่ว่า อารยธรรมๆ นั้น คืออะไร?*

มีผู้พยายามศึกษาและตอบคำถามกันมากกว่า อารยธรรมคืออะไร อย่างเช่น สมัยก่อนนี้ นิสิตนักศึกษามหาวิทยาลัยปีแรกบางแห่ง รุ่นประมาณ ๒๐ ปีมาแล้ว ต้องเรียนหนังสือเล่มหนึ่งชื่อว่า *The Story of Civilization*

เขาพยายามตอบปัญหาว่า อารยธรรมคืออะไร และเขาก็ตอบให้เห็นว่า อย่างน้อยวัตถุสิ่งของต่างๆ เครื่องจักรกล ตึกกรามใหญ่โตที่สร้างกันขึ้นมาอำนวยความสะดวกสบายมากมายนั้น ไม่ใช่ตัวอารยธรรม แต่อารยธรรมเป็นการสร้างสรรค์สิ่งดีงาม ศิลปะ ดนตรี วรรณคดี วัฒนธรรม ความรู้ความคิดที่ประณีตงดงาม ความเป็นอยู่อย่างสันติสุข (คงอย่างที่เรารู้จักปัจจุบันว่า ความเจริญเพิ่มพูนของคุณภาพชีวิต หรือภาษาพระว่าความมอกงามของกุศลธรรม) ต่างหาก

แต่จะพูดอย่างไรก็ตาม ก็จะต้องมีจุดหมายปลายเปิดของมนุษย์ ซึ่งจะเป็นตัวที่ให้ความหมายได้ว่า อารยธรรมคืออะไร

เราจะพูดอย่างไร ให้มันชัดเจนขึ้นมาว่า จุดหมายปลายเปิดนี้คืออะไร มันจะได้มีแนวทาง ไม่เลือนลอย ไม่ใช่จะเจริญเรื่อยเปื่อยไป อารยธรรมเจริญไปๆ เจริญอย่างไรก็ไม่รู้ ปัจจุบันนี้มันก็เจริญมาจนกระทั่งเราเกิดปัญหามากมายไม่รู้เท่าไร

คำตอบในแง่หนึ่งก็คือ จุดหมายปลายเปิดของอารยธรรมของมนุษย์นี้ จะต้องมาสัมพันธ์กับจุดหมายปลายเปิดของชีวิตทุกชีวิต เพราะชีวิตที่จะเกิดเบื้องหน้าต่อไปในประวัติศาสตร์ข้างหน้าโน้น ในอนาคต ทุกชีวิตมีปลายเปิดทั้งนั้น

พูดอย่างรวบรัด อารยธรรมระยะยาวนี้ ก็คือสภาพชีวิตความเป็นอยู่และสังคมที่เกื้อกูลต่อชีวิตทุกชีวิต หรือเกื้อกูลเอื้ออำนวยยิ่งๆ ขึ้นไป ต่อการเข้าถึงจุดหมายของชีวิตแต่ละชีวิตนั่นเอง กล่าวคือ อารยธรรมนี้เป็นสภาพที่หนุนเสริมช่วยให้ชีวิตทุกชีวิตอยู่ในความดีงาม ที่จะเข้าถึงจุดหมายสมบูรณ์สูงสุดของมันได้ง่ายขึ้นสะดวกขึ้น

ที่นี่ อารยธรรมของมนุษย์ยุคนี้ที่จะดี ก็คือว่า มันเอื้ออำนวยให้มนุษย์ยุคนี้ มีโอกาสเข้าถึงจุดหมายของชีวิตที่เป็นปลายเปิดนั้นได้ง่ายกว่ามนุษย์ในยุคก่อนๆ และเราก็หวังว่า มนุษย์ในยุคต่อไปจะมีอารยธรรมเจริญยิ่งขึ้น อารยธรรมที่เจริญนั้นก็ช่วยให้มนุษย์ในยุคนี้สามารถเข้าถึงจุดหมายของชีวิตของเขาได้ง่ายขึ้น ได้สะดวกยิ่งขึ้น กว่ามนุษย์ในยุคนี้เอง

สิ่งที่จะเป็นภาพฉายของอารยธรรมเช่นว่านี้ ก็คือ ผลของการศึกษาที่ปรากฏออกมาว่า มนุษย์โดยทั่วยุค ไป หรือมนุษย์ในสังคมส่วนใหญ่ วัฒนาการพันปีไปไกลยิ่งขึ้น จากการเป็นอยู่และทำการต่างๆ ด้วยแรงจูงใจที่เกิดจากกิเลสปกป้องตัวให้อยู่รอด มาสู่ความมีชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา ใช้ปัญญาและฉันทะเป็นแรงจูงใจในการแก้ปัญหาและปรับปรุงสร้างสรรค์ นี่แหละคือความหมายของความมีอารยธรรม และความเจริญยิ่งขึ้นของอารยธรรม

ถ้าหากให้คำจำกัดความอารยธรรมอย่างนี้แล้ว มันก็จะเป็นจุดหมายที่ไม่เลือนลอย และก็สัมพันธ์กับจุดหมายปลายเปิดของแต่ละชีวิตด้วย

นี่ก็เป็นเรื่องของการศึกษา ในส่วนที่ว่าสนองจุดหมายสูงสุดของชีวิต คือ อิศรภาพ หรือสันติสุข กับสนองจุดหมายรวมของมนุษยชาติ คือความเจริญของอารยธรรม หรือเรื่องของจุดหมายปลายเปิด กับจุดหมายปลายเปิด

เรื่องของการศึกษาที่พูดกันมาทั้งหมด แม้จะพูดในแง่ต่างๆ กัน แต่ก็โยงถึงกันหมด เป็นแต่เพียงว่า ได้แยกเอามาพูดในแง่โน้นบ้าง แ่งนี้บ้าง ย้ำเน้นไปเป็นบางอย่าง แต่เสร็จแล้วก็มารวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

สิ่งที่พูดมานี้ คิดว่า อาจจะเป็นส่วนช่วยในการที่จะใช้สำรวจตรวจสอบเรื่อง ความหมาย ความมุ่งหมาย และการทำหน้าที่ของการศึกษา หากว่าจะสำเร็จผลตามวัตถุประสงค์นี้ได้บ้าง อาตมภาพก็ขออนุโมทนา

ก็ขออำนาจพร ให้คุณพระรัตนตรัยอภิบาลรักษา ให้ทุกท่านเจริญงอกงามในชีวิต ด้วยการพัฒนาทั้ง ๔ ด้าน ทั้งกายภาวนา ศิลภาวนา จิตตภาวนา ปัญญาภาวนา จนกระทั่งบรรลุถึงจุดหมาย คือ อิศรภาพ สันติ และความสุข และก็เป็นสันติสุข และ อิศรภาพ ที่เกื้อกูลทั้งส่วนตน และส่วนรวม โดยทั่วกันทุกท่าน

หน้าว่าง

ความคิด:

แหล่งกำเนิด ของการศึกษา*

ในการพิจารณาเรื่องความคิด ควรทราบฐานะของความคิดในกระบวนการของการศึกษาก่อน

จุดเริ่มของการศึกษา และความไร้การศึกษา

ตัวแท้ของการศึกษานั้น เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปภายในตัวบุคคล แทนนำของกระบวนการแห่งการศึกษา ได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจ ความคิดเห็น แนวความคิด ทศนคติ ค่านิยมที่ถูกต้อง ดีงาม เกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคม สอดคล้องกับความเป็นจริง เรียกสั้นๆ ว่า **สัมมาทิฐิ**

เมื่อรู้เข้าใจ คิดเห็นดีงาม ถูกต้องตรงความจริงแล้ว การคิด การพูด การกระทำ และการแสดงออกหรือปฏิบัติการต่างๆ ก็ถูกต้องดีงาม เกื้อกูล นำไปสู่การดับทุกข์ แก้ไขปัญหาได้

ในทางตรงกันข้าม ถ้ารู้เข้าใจคิดเห็นผิด มีค่านิยม ทศนคติ แนวความคิดที่ผิดที่เรียกว่า **มิจฉาทิฐิ** แล้ว การคิด การพูด การกระทำ การแสดงออก และปฏิบัติการต่างๆ ก็พลอยดำเนินไปในทางที่ผิดพลาดด้วย แทนที่จะแก้ไขปัญหาดับทุกข์ได้ ก็กลายเป็นก่อทุกข์ ส่งสมปัญหาให้เพิ่มพูน ร้ายแรงยิ่งขึ้น

* เขียนเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๕ ตามคำอาราธนา ของ คณะอนุกรรมการดำเนินการศึกษาและกำหนดหลักวิชาการศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์ ใน “โครงการศึกษาเพื่อเสนอหลักวิชาการตามแนวพุทธศาสตร์” (เนื้อหาส่วนใหญ่สรุปจาก **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ** บทที่ ๑๔ ว่าด้วย โยนิโสมนสิการ)

สัมมาทิฐิ นั้น แยกได้เป็น ๒ ระดับ คือ

๑. ทักษะ ความคิดเห็น แนวความคิด ทฤษฎี ความเชื่อถือ ความนิยม ค่านิยม จำพวกที่เชื่อหรือยอมรับรู้การกระทำ และผลการกระทำของตน หรือสร้างความสำนึกในความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน พุดอย่างชาวบ้านว่า เห็นชอบตามคลองธรรม เรียกสั้นๆ ว่า **กัมมัสถกตาสัมมาทิฐิ** เป็น **สัมมาทิฐิระดับโลกีย์** เป็นขั้น **จริยธรรม**

๒. ทักษะ แนวความคิด ที่มองเห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายตามธรรมดา แห่งเหตุปัจจัย ความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมัน หรือตามที่มันเป็น ไม่เอนเอียงไปตามความชอบความชังของตน หรือตามที่อยากให้มีมันเป็น อยากไม่ให้เป็นมัน เป็น ความรู้ความเข้าใจสอดคล้องกับความเป็นจริงแห่งธรรมดา เรียกสั้นๆ ว่า **สัจจानุโลมิกญาณ** เป็น **สัมมาทิฐิแนวโลกุตระ** เป็นขั้น **สัจธรรม**

มิจฉาทิฐิ ความเห็นผิด หลงผิด ก็มี ๒ ระดับ เช่นเดียวกัน คือ ทักษะ แนวความคิด ค่านิยม ที่ปฏิเสธความรับผิดชอบ ไม่ยอมรับการกระทำของตน กับความรู้ไม่เข้าใจโลกและชีวิตตามสภาวะ หลงมองสร้างภาพไปตามความอยากให้เป็น และอยากไม่ให้เป็นของตนเอง

อย่างไรก็ดี กระบวนการของการศึกษาภายในตัวบุคคล จะเริ่มต้นและดำเนินไปได้ ต้องอาศัยความติดต่อกับสภาพแวดล้อมและอิทธิพลจากภายนอกเป็นแรงผลักดัน หรือเป็นปัจจัยก่อตัว

ถ้าได้รับการถ่ายทอดแนะนำชักจูง เรียนรู้จากแหล่งความรู้ความคิดที่ถูกต้อง หรือ รู้จักเลือก รู้จักมอง รู้จักเกี่ยวข้อง พิจารณาโลกและชีวิตในทางที่ถูกต้อง ก็จะทำให้เกิด **สัมมาทิฐิ** นำไปสู่การศึกษาที่ถูกต้อง หรือมีการศึกษา

แต่ตรงข้าม ถ้าได้รับถ่ายทอด แนะนำ ชักจูง ได้รับอิทธิพลภายนอกที่ไม่ถูกต้อง หรือไม่รู้จักคิด ไม่รู้จักพิจารณา ไม่รู้เท่าทันประสบการณ์ต่างๆ ก็จะทำให้เกิด **มิจฉาทิฐิ** นำไปสู่การศึกษาที่ผิด หรือความไร้การศึกษา

โดยสรุป แหล่งที่มาเบื้องต้นของการศึกษา เรียกว่า **ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ** มี ๒ อย่าง คือ

๑. **ปัจจัยภายนอก** เรียกว่า **ปรโตโฆสะ** แปลว่า เสียงจากผู้อื่น หรือเสียงบอกจากผู้อื่น ได้แก่ การรับถ่ายทอดหรืออิทธิพลจากสิ่งแวดล้อมทางสังคม เช่น พ่อ แม่ ครู อาจารย์ เพื่อนที่คบหา หนังสือ สื่อมวลชน และวัฒนธรรม ซึ่งให้ข่าวสารที่ถูกต้อง สั่งสอนแนะนำชักจูงไปในทางที่ดีงาม

๒. **ปัจจัยภายใน** เรียกว่า **โยนิโสมนสิการ** แปลว่า การทำในใจโดยแยบคาย หมายถึง การคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด หรือคิดเป็น

ในการทำงานเดียวกัน แหล่งที่มาของการศึกษาที่ผิด หรือความไร้การศึกษา ที่เรียกว่าปัจจัยแห่งมิชฌาปฏิญฺฐิ ก็มี ๒ อย่าง เหมือนกัน คือ **ปรโตฆัสสะ** เสี่ยงบอกจากภายนอกที่ไม่ดีงาม ไม่ถูกต้อง และ **อโยนิโสมนสิการ** การทำในใจไม่แยบคาย การไม่รู้จักคิด คิดไม่เป็น

กระบวนการของการศึกษา

ได้กล่าวแล้วว่า แกนนำแห่งกระบวนการของการศึกษาได้แก่ **สัมมาทิฏฐิ** เมื่อมีสัมมาทิฏฐิเป็นแกนนำ และเป็นฐานแล้ว กระบวนการแห่งการศึกษาภายในตัวบุคคลก็ดำเนินไปได้ กระบวนการนี้แบ่งเป็น ๓ ขั้นตอนใหญ่ๆ เรียกว่า **ไตรสิกขา** (สิกขา หรือ หลักการศึกษา ๓ ประการ) คือ

๑. การฝึกฝนอบรม ในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ความสุจริตทางกาย วาจา และอาชีพะ เรียกว่า **ชยิศีลสิกขา** (เรียกกันง่ายๆ ว่า **ศีล**)

๒. การฝึกฝนอบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพ สมรรถภาพและสุขภาพของจิต เรียกว่า **ชยิจิตตสิกขา** (เรียกกันง่ายๆ ว่า **สมาธิ**)

๓. การฝึกฝนอบรมทางปัญญา ให้เกิดความรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้ความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ที่ทำให้แก้ไขปัญหาไปตามแนวทางเหตุผล รู้เท่าทันโลก และชีวิต จนสามารถทำจิตใจให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นในสิ่งต่างๆ ดับกิเลส ดับทุกข์ได้ เป็นอยู่ด้วยจิตใจอิสระผ่องใสเบิกบาน เรียกว่า **ชยิปญญาสิกขา** (เรียกกันง่ายๆ ว่า **ปัญญา**)

หลักการศึกษา ๓ ประการนี้ จัดวางขึ้นไว้ โดยอาศัยหลักปฏิบัติที่เรียกว่า **วิธี** แก้ปัญหาของอารยชน เป็นพื้นฐาน

วิธีแก้ปัญหาแบบอารยชนนี้ เรียกตามคำบาลีว่า **อริยมรรค** แปลว่า ทางดำเนินสู่ความดับทุกข์ ที่ทำให้เป็นอริยชน อริยมรรคนี้อมีองค์ประกอบที่เป็นเนื้อหาหรือรายละเอียดของการปฏิบัติ ๘ ประการ คือ

๑. ทักษะ ความคิดเห็น แนวความคิด ความเชื่อถือ ทักษะคติ ค่านิยมต่างๆ ที่ดีงามถูกต้อง มองสิ่งทั้งหลายตามเหตุปัจจัย สอดคล้องกับความเป็นจริง หรือตรงตามสภาวะ เรียกว่า **สัมมาทิฐิ** (เห็นชอบ)

๒. ความคิด ความดำริไตรตรอง หรือคิดการต่างๆ ที่ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ไม่เศร้าหมองขุนมัว เป็นไปในทางสร้างสรรค์ประโยชน์สุข เช่น คิดในทางเสียสละ หวังดี มีไมตรี ช่วยเหลือเกื้อกูล และความคิดที่บริสุทธิ์ อิงสัจจะ อิงธรรม ไม่เอนเอียงด้วยความเห็นแก่ตัว ความคิดจะได้จะเอา หรือความเคียดแค้น ชิงชัง มุ่งร้ายคิดทำลาย เรียกว่า **สัมมาสังกัปปะ** (ดำริชอบ)

๓. การพูด หรือการแสดงออกทางวาจา ที่สุจริต ไม่ทำร้ายผู้อื่น ตรงความจริง ไม่โกหกหลอกลวง ไม่ส่อเสียด ไม่ให้ร้ายป้ายสี ไม่หยาบคาย ไม่เหลวไหล ไม่เพ้อเจ้อ เลื่อนลอย แต่สุภาพ นิ่มนวล ชวนให้เกิดไมตรีสามัคคีกัน ถ้อยคำที่มีเหตุผล เป็นไปในทางสร้างสรรค์ก่อประโยชน์ ถูกกาลถูกเวลา เรียกว่า **สัมมาวาจา** (วาจาชอบ)

๔. การกระทำที่ดีงาม สุจริต เป็นไปในทางสร้างสรรค์ ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไม่เบียดเบียน ไม่ทำร้ายกัน สร้างความสัมพันธ์ที่ดีงาม ทำให้อยู่ร่วมกันด้วยดี ทำให้สังคมสงบสุข คือ การกระทำ หรือทำการต่างๆ ที่ไม่เกี่ยวข้อง หรือไม่เป็นไปเพื่อการทำลายชีวิตร่างกาย การทำลายทรัพย์สินของผู้อื่น การล่วงละเมิดสิทธิในคุ้มครอง หรือของรักของหวงแหนของผู้อื่น เรียกว่า **สัมมากัมมันตะ** (กระทำชอบ)

๕. การประกอบอาชีพที่สุจริต ไม่ก่อความเดือดร้อนเสียหายแก่ผู้อื่น เรียกว่า **สัมมาอาชีพะ** (อาชีพชอบ)

๖. การเพียรพยายามในทางที่ดีงามชอบธรรม คือ เพียรหลีกเลี่ยงป้องกันสิ่งชั่วร้ายอกุศล ที่ยังไม่เกิดขึ้น เพียรละเลิกกำจัดสิ่งชั่วร้ายอกุศล ที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรสร้างสรรค์สิ่งดีงามหรือกุศลธรรม ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพียรส่งเสริมพัฒนาสิ่งดีงามหรือกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เพิ่มพูนเจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป จนเพียบพร้อมไปบุลย์ เรียกว่า **สัมมาวายามะ** (พยายามชอบ)

๗. การมีสติกำกับตัว คุมใจไว้ ให้อยู่กับสิ่งที่เกี่ยวข้องต้องทำในเวลานั้นๆ ใจอยู่กับกิจ จิตอยู่กับงาน ระลึกได้ถึงสิ่งที่ดีงาม สิ่งที่เกี่ยวข้องเป็นประโยชน์ หรือธรรมที่ต้องใช้ในเรื่องนั้นๆ เวลานั้นๆ ไม่หลงไหลเลื่อนลอย ไม่ละเลยหรือปล่อยตัวเผอเรอ

โดยเฉพาะสติ ที่กำกับ ทนต่อพฤติกรรมของร่างกาย ความรู้สึก สภาพจิตใจ และความนึกคิดของตน ไม่ปล่อยให้อารมณ์ที่เข้ายวนหรือช่วยยุมาดูดกระชากให้หลุด หลงเลื่อนลอยไปเสีย เรียกว่า **สัมมาสติ** (ระลึกชอบ)

๘. ความมีจิตตั้งมั่น จิตใจดำเนินอยู่ในกิจในงานหรือในสิ่งที่กำหนด (อารมณ์) ได้สม่ำเสมอ แน่วแน่เป็นอันหนึ่งอันเดียว สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก ไม่หวั่นไหว บริสุทธิ์ ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว นุ่มนวล ผ่อนคลาย ไม่เครียดกระด้าง เข้มแข็ง เองาน ไม่หดหู่ท้อแท้ พร้อมทั้งจะใช้งานทางปัญญาอย่างได้ผลดี เรียกว่า **สัมมาสมาธิ** (จิตมั่นชอบ)

หลักการศึกษ ๓ ประการ หรือ **ไตรสิกขา** นั้น ก็จัดวางรูปขึ้นโดยมุ่งให้ผล เกิดขึ้นตามหลักปฏิบัติแห่ง**อริยมรรค** (มรรควิธีแก้ปัญหา หรือมรรคาแห่งความดับทุกข์) คือ เป็นการฝึกฝนอบรมให้องค์ทั้ง ๘ แห่งมรรคนั้น เกิดมีและเจริญงอกงาม ใช้ประโยชน์ ได้บริบูรณ์ยิ่งขึ้น แก้ไขปัญหาดับทุกข์ได้ดียิ่งขึ้นตามลำดับจนถึงที่สุด กล่าวคือ

๑. **อริศีลสิกขา** คือ การศึกษาด้าน หรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เจริญงอกงามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางความประพฤติ วินัย และความสัมพันธ์ทางสังคม ถึงมาตรฐานของอารยชน เป็นพื้นฐานแก่ การสร้างเสริมคุณภาพจิตได้ดี

๒. **อริจิตตสิกขา** คือ การศึกษาด้าน หรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมี สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เจริญงอกงามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อม ทางคุณธรรม มีคุณภาพจิต สมรรถภาพจิต และสุขภาพจิตพัฒนาถึงมาตรฐานของ อารยชน เป็นพื้นฐานแห่งการพัฒนาปัญญาได้ดี

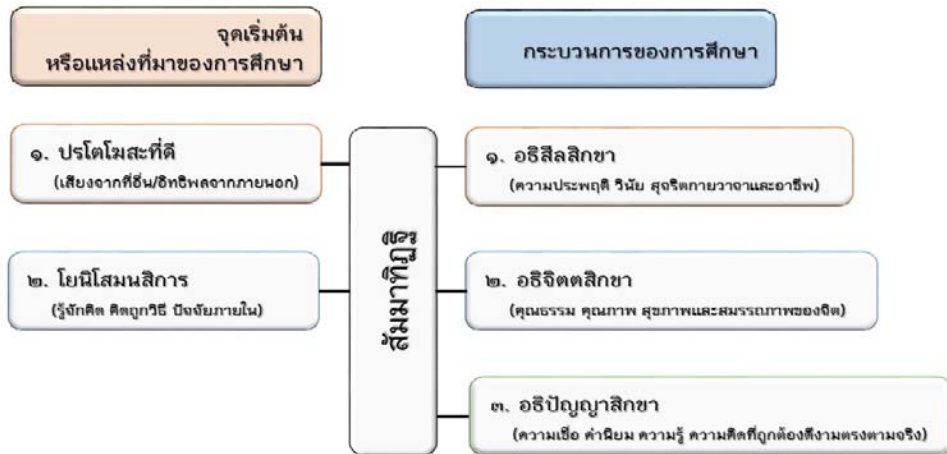
๓. **อริปัญญาสิกขา** คือ การศึกษาด้าน หรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมี สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ เจริญงอกงามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางปัญญา ถึงมาตรฐานของอารยชน สามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา มีจิตใจผ่องใส เบิกบาน ไร้ทุกข์ หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นต่างๆ เป็นอิสระเสรีด้วยปัญญาอย่างแท้จริง

แต่ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า **สัมมาทิฐิ** ที่เป็นแกนนำแห่งกระบวนการของ การศึกษานั้น จะเกิดขึ้นได้ ต้องอาศัย **ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ๒ ประการ**

ดังนั้น ในการดำเนินงานเกี่ยวกับการศึกษา จุดสนใจที่ควรเน้นกันเป็นพิเศษ คือ เรื่อง **ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ** ที่เป็นจุดเริ่มต้น เป็นแหล่ง เป็นที่มาของการศึกษา

คำที่พูดกันว่า การให้การศึกษา ก็อยู่ที่ปัจจัย ๒ ประการนี้เอง ส่วนกระบวนการของการศึกษา ที่เรียกว่า คีต สมาธิ ปัญญา นั้น เพียงแต่รู้เข้าใจไว้ เพื่อจัดสภาพแวดล้อมให้เกื้อกูล และคอยเสริมคุณกระตุ้นเร้าให้เนื้อหาของการศึกษาหันเบนดำเนินไปตามกระบวนการนั้น

เมื่อทำความเข้าใจอย่างนี้แล้ว ก็จะมองเห็นรูปร่างของกระบวนการแห่งการศึกษา ซึ่งเขียนให้ดูได้ดังนี้

ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับจุดเริ่มของการศึกษา

เมื่อได้ทำความเข้าใจคร่าวๆ เกี่ยวกับกระบวนการของการศึกษา พอเห็นตำแหน่งแห่งที่ หรือฐานะของความคิดในกระบวนการแห่งการศึกษานั้นแล้ว ก็จะได้กล่าวถึงเรื่องความคิดโดยเฉพาะต่อไป

อย่างไรก็ดี โดยที่ความคิดเป็นอย่างหนึ่งในบรรดาจุดเริ่มหรือแหล่งที่มา ๒ ประการของการศึกษา เมื่อจะพูดถึงความคิดที่เป็นจุดเริ่มอย่างหนึ่ง ก็ควรรู้จักจุดเริ่มอื่นอีกอย่างหนึ่งนั้นด้วย เพื่อจะได้ขอบเขตความเข้าใจที่กว้างขวางชัดเจนยิ่งขึ้น

ก่อนอื่น พึงพิจารณาพุทธพจน์ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ มี ๒ ประการ ดังนี้
คือ โปรโตโมสะ และ โยนิโสมนสิการ^๑

^๑ อภ. พุท. ๒๐/๓๗๑/๑๑๐ (โปรโตโมสะ ในที่นี้หมายถึง โปรโตโมสะฝ่ายดี)

โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายนอก เราไม่สังเกตเห็นองค์ประกอบภายนอกอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย

โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่สังเกตเห็นองค์ประกอบอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย^๑

ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ นั้น ได้แสดงความหมายในที่นี้ว่า เป็นจุดเริ่มหรือแหล่งที่มาของการศึกษา หรืออาจจะเรียกว่า **บุพภาคของการศึกษา** เพราะเป็นบ่อเกิดของ **สัมมาทิฐิ** ซึ่งเป็นแกนนำ เป็นต้นทาง และเป็นตัวยืนของกระบวนการแห่งการศึกษาทั้งหมด

๑. **ปรโตโฆสะ** แปลว่า เสียงจากอื่น หรือ การกระตุ้นชักจูงจากภายนอก ได้แก่ การสั่งสอน แนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา คำบอกเล่า ข่าวสาร คำชี้แจงอธิบายจากผู้อื่น ตลอดจนการเรียนรู้ เลียนแบบจากแหล่งต่างๆ ภายนอก หรืออิทธิพลจากภายนอก

แหล่งสำคัญของการเรียนรู้ประเภทนี้ เช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ เพื่อน คนแวดล้อมใกล้ชิด ผู้ร่วมงาน ผู้บังคับบัญชา และผู้ใต้บังคับบัญชา บุคคลมีชื่อเสียง คนโด่งดัง คนผู้ได้รับความนิยมนในด้านต่างๆ หนังสือ สื่อมวลชนทั้งหลาย สถาบันทางศาสนาและวัฒนธรรม เป็นต้น ในที่นี้ หมายถึงเฉพาะที่แนะนำในทางถูกต้องดีงาม ให้ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง โดยเฉพาะที่สามารถช่วยนำไปสู่ปัจจัยที่ ๒ ได้

ปัจจัยข้อนี้ จัดเป็นองค์ประกอบฝ่ายภายนอก อาจเรียกว่า **ปัจจัยทางสังคม** บุคคลผู้มีความสมบัติเหมาะสมสามารถทำหน้าที่เป็นปรโตโฆสะที่ดี มีคุณภาพสูง มีคำเรียกเฉพาะว่า **กัลยาณมิตร** ตามปกติ กัลยาณมิตรจะทำหน้าที่เป็นผลดี ประสบความสำเร็จแห่งปรโตโฆสะได้ ต้องสามารถสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นแก่ผู้เล่าเรียน หรือผู้รับการฝึกสอนอบรม จึงเรียกวินัยเรียนรู้ในข้อนี้ได้ว่า **วิธีการแห่งศรัทธา**

ถ้าผู้มีหน้าที่ให้ปรโตโฆสะ เช่น ครู อาจารย์ พ่อแม่ ไม่สามารถทำให้เกิดศรัทธา และผู้เล่าเรียน เช่น เด็กๆ เกิดมีศรัทธาต่อแหล่งความรู้ความคิดอื่นๆ มากกว่า เช่น ดาราในสื่อมวลชน เป็นต้น และถ้าแหล่งเหล่านั้น ให้ปรโตโฆสะที่ชั่วร้ายผิดพลาด อันตรายย่อมเกิดขึ้นในกระบวนการแห่งการศึกษา อาจเกิดการศึกษาคบ หรือความไร้การศึกษา

^๑ พจน.เชก.๒๐/๑๐๘, ๑๑๒/๒๒

๒. โยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำในใจโดยแยบคาย หรือ คิดถูกวิธี แปลงง่าย ๆ ว่า ความรู้จักคิด หรือคิดเป็น หมายถึง การคิดอย่างมีระเบียบ หรือคิดตามแนวทางของปัญญา คือ การรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะ เช่น ตามที่สิ่งนั้นๆ มัน เป็นของมัน โดยวิธีคิดหาเหตุปัจจัย สืบค้นถึงต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่ง นั้นๆ เรื่องนั้นๆ ออกให้เห็นตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยต้นหาอุปาทานของตนเองเข้าจับ หรือเคลือบคลุม ทำให้เกิด ความดิ่งาม และแก้ปัญหาก็ได้

ข้อนี้เป็นองค์ประกอบฝ่ายภายใน หรือ *ปัจจัยภายในตัวบุคคล* และอาจเรียก ตามองค์ธรรมที่ใช้งานว่า *วิธีการแห่งปัญญา*

บรรดาปัจจัย ๒ อย่างนี้ ปัจจัยข้อที่ ๒ คือ โยนิโสมนสิการ เป็นแกนกลาง เป็น ส่วนที่ขาดไม่ได้ของการศึกษา การศึกษาจะสำเร็จผลแท้จริง บรรลุจุดหมายได้ก็ เพราะปัจจัยข้อที่ ๒ นี้

ปัจจัยข้อที่ ๒ อาจให้เกิดการศึกษาได้โดยไม่มีข้อที่ ๑ แต่ปัจจัยข้อที่ ๑ จะต้อง นำไปสู่ปัจจัยข้อที่ ๒ ด้วย จึงจะสัมฤทธิ์ผลของการศึกษาที่แท้

การค้นพบต่างๆ ความคิดริเริ่ม ความก้าวหน้าทางปัญญาที่สำคัญๆ และการ ตรีสรุทธิ์ธรรม ก็สำเร็จได้ด้วยโยนิโสมนสิการ

อย่างไรก็ตาม แม้ความจริงจะเป็นเช่นนี้ ก็ไม่พึงดูแคลนความสำคัญของปัจจัย ข้อแรก คือ *ปรโตโฆสะ* เพราะตามปกติ คนที่จะไม่ต้องอาศัยปรโตโฆสะเลย ใช้แต่ โยนิโสมนสิการ อย่างเดียว ก็มีแต่อัจฉริยบุคคลยอดเยี่ยม เช่น พระพุทธเจ้า เป็นต้น ซึ่งมีน้อยท่านอย่างยิ่ง ส่วนคนทั่วไปที่เป็นส่วนใหญ่ หรือคนทั้งหมดในโลก ต้องอาศัย ปรโตโฆสะเป็นที่ชักนำชี้ช่องทางให้

กิจกรรมทางการศึกษาที่จัดกันอยู่ ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ซึ่งดำเนินการกันเป็น ระบบ เป็นงานเป็นการ การถ่ายทอดความรู้และศิลปวิทยาการต่างๆ ที่เป็นเรื่องของ “สุตะ” ก็ล้วนเป็นเรื่องของปรโตโฆสะทั้งสิ้น การสร้างปรโตโฆสะที่ดั่งามโดย*กัลยาณมิตร* จึงเป็นเรื่องที่ควรได้รับความเอาใจใส่ตั้งใจจัดเป็นอย่างยิ่ง

จุดที่พึงยำเกี่ยวกับโยนิโสมนสิการนั้น ก็คือ เมื่อดำเนินกิจการในทางการศึกษา อำนาจปรโตโฆสะที่ดีอยู่นั้น *กัลยาณมิตร* พึงระลึกอยู่เสมอว่า ปรโตโฆสะที่อำนาจให้ นั้น จะต้องเป็นเครื่องปลุกเร้าโยนิโสมนสิการ ให้เกิดขึ้นแก่ผู้เล่าเรียนรับการศึกษา

เมื่อทำความเข้าใจเบื้องต้นกันอย่างนี้แล้ว ก็หันมาพูดจำกัดเฉพาะเรื่องความคิดต่อไป

ความคิดที่ไม่เป็นการศึกษา และความคิดที่เป็นการศึกษา

การคิดเกิดพ่วงต่อจากกระบวนการรับรู้ กระบวนการรับรู้^๑ นั้นเริ่มต้นด้วยการที่
 ภายนอก^๒ ประทับกับ อารมณ์^๒ และเกิด วิญญาณ คือ ความรู้ต่ออารมณ์นั้น เช่น เห็น ได้
 ยิน ตลอดถึงรู้ต่อเรื่องในใจ

เมื่อเกิดความเป็นไปอย่างนี้แล้ว ก็เรียกว่ามี “การรับรู้” หรือภาษาบาลีเรียกว่า
ผัสสะ เมื่อมีการรับรู้ ก็จะมีความรู้สึกรู้ต่ออารมณ์นั้น เช่น สุข สบาย ทุกข์ ไม่สบาย หรือ
 เศษๆ เรียกว่า *เวทนา* พร้อมกันนั้น ก็จะมีการหมายรู้อารมณ์ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ เป็นอย่าง
 นั้นอย่างนี้ เรียกว่า *สัญญา* จากนั้นก็เกิดความคิด ความดำริตรึกต่างๆ เรียกว่า *วิตก* กระบวนการรับรู้เป็นไปอย่างนี้เหมือนกัน ไม่ว่าจะเป็นการประสบอารมณ์ หรือได้รับ
 ประสบการณ์ภายนอก หรือการนึกถึงยกเอาเรื่องราวต่างๆ ขึ้นมาพิจารณาในใจ เขียน
 ให้ดูง่ายๆ โดยยกความรู้ทางตาเป็นตัวอย่าง

ขั้นตอนของการคิด (*วิตก*) มีความสำคัญอย่างยิ่ง ในการกำหนดบุคลิกภาพ
 และวิถีชีวิตของบุคคล ตลอดถึงสังคม จึงมีบทบาทสำคัญยิ่งในการศึกษา

แต่ความคิดนั้น จะเป็นอย่างไร ย่อมต้องอาศัยปัจจัยที่กำหนดหรือปรุงแต่ง
 ความคิดนั้นอีกต่อหนึ่ง ปัจจัยอย่างหนึ่งที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อความคิด ได้แก่
 ความรู้สึกสุขทุกข์ (*เวทนา*)

ตามปกติ สำหรับคนทั่วไป เมื่อมีการรับรู้และเกิด *เวทนา* แล้ว ถ้าไม่มีปัจจัย
 อย่างอื่นเข้ามาแปร หรือตัดตอน *เวทนา* ก็จะเป็นตัวกำหนดวิถีของความคิด คือ ถ้ารู้สึก
 สบายเป็นสุข ก็ชอบใจ อยากได้ อยากเสพ อยากเอา (ตัณหาฝ่ายบวก) ถ้ารู้สึกไม่สบาย
 บีบคั้น เป็นทุกข์ ก็ขัดใจไม่ชอบ อยากเลี่ยงพ้นหรืออยากทำลาย (ตัณหาฝ่ายลบ)

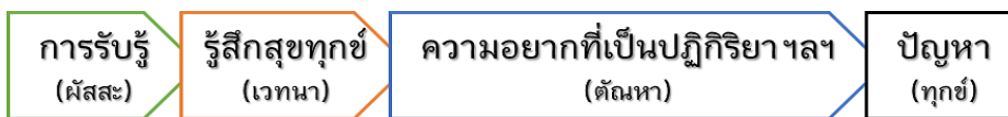
^๑ อ่านคำอธิบายเพิ่มเติมในหน้าเชิงอรรถอธิบายเพิ่มเติม

^๒ อารมณ์ ในที่นี้ = sense-object ไม่ใช่ emotion สมัยปัจจุบัน เรียกบางส่วนของอารมณ์ว่า “สิ่งเร้า”

ต่อจากนั้น ความคิดปรุงแต่งต่างๆ ก็จะกำหนดเน้นหรือเพ่งไปที่อารมณ์ คือสิ่ง ซึ่งเป็นที่มาของเวทนานั้น (ตัวเร้า หรือสิ่งเร้า) เอาสิ่งนั้นเป็นที่จับของความคิด พร้อมกับด้วยความจำได้หมายความว่า สิ่งนั้นสิ่งนี้ เป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ (สัญญา) แล้วความคิด ปรุงแต่งก็ดำเนินไปตามวิถีทางของความชอบใจ ไม่ชอบใจนั้น เครื่องปรุงแต่งของ ความคิด ก็คือ ความโน้มเอียง ความเคยชิน กิเลส จิตนิสัยต่างๆ ที่จิตได้สั่งสมไว้ (สังขาร) และคิดอยู่ในกรอบ ในขอบเขต ในแนวทางของสังขารนั้น

จากความคิด ก็อาจแสดงออกมาเป็นการทำ การพูด การแสดงบทบาทต่างๆ ถ้าไม่ถึงขั้นแสดงออกภายนอก อย่างน้อยก็มีผลกระทบต่างๆ อยู่ในจิตใจ เป็นผล ในทางผูกมัด จำกัดตัว ทำให้จิตคับแคบบ้าง เกิดความกระทบกระทั่ง วุ่นวาย เร้าร้อน ชุนมัว เศร้าหมอง บีบคั้นใจบ้าง หรือถ้าเป็นการพิจารณาเรื่องราว คิดการต่างๆ ก็ทำให้ เอนเอียง ไม่มองเห็นตามเป็นจริง อาจเคลือบแฝงด้วยความอยากได้ อยากเอา หรือ ความคิดร้ายมุ่งทำลาย (คิดปรุงแต่ง) แม้ในกรณีที่เกิดความรู้สึกละเอียดๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ ถ้า ไม่รู้จักคิด ปล่อยให้ความคิดอยู่ที่อิทธิพลของเวทนานั้น ก็เกิดความคิดแบบฝันๆ เรือยเฉื่อยเฉื่อยลอยๆ หรือไม่ก็กลายเป็นซึมๆ ตื้อๆ ที่ๆ อัดอั้นตันอื้อไป ซึ่งรวมเรียกว่า เป็นสภาพที่ไม่เกื้อกูลต่อคุณภาพชีวิต (เป็นอกุศล) สร้างปัญหาและก่อให้เกิดทุกข์

กระบวนการของความคิดนี้ เขียนให้ดูง่าย แสดงเฉพาะสภาพจิตหรือองค์ธรรม ที่เป็นตัวแสดงบทบาทสำคัญๆ ดังนี้

ในชีวิตของคนทั่วไป กระบวนการแห่งปัญหา นี้ เป็นกิจกรรมส่วนใหญ่ที่ ดำเนินไปเกือบตลอดเวลา ในวันหนึ่งๆ อาจเกิดขึ้นแล้วๆ เล่าๆ นับครั้งไม่ถ้วน ชีวิตที่ไม่ มีการศึกษา ย่อมถูกรอบงำและกำหนดด้วยกระบวนการแห่งความคิดอย่างนี้

ความเป็นไปของกระบวนการนี้ดำเนินไปได้เองง่ายๆ โดยไม่ต้องใช้สติปัญญา ไม่ต้องใช้ความรู้ความเข้าใจหรือความสามารถอะไรเลย จัดเป็นธรรมดาขั้นพื้นฐาน ที่สุด ยิ่งได้สั่งสมความเคยชินไว้มากๆ ก็ยิ่งเป็นไปเอง อย่างคล่องแคล่ว อย่างที่เรียกว่า ลงร่อง

เพราะการที่เป็นไปอย่างปราศจากปัญญา ไม่ต้องมีสติปัญญาเข้ามาเกี่ยวข้อง และสติปัญญาไม่ได้เป็นตัวควบคุม จึงเรียกว่าเกิดจาก*อวิชชา* (อวิชชาให้โอกาส) และจึงเป็นกระบวนการที่ไม่เป็นไปเพื่อแก้ไขปัญหา แต่เป็นไปเพื่อก่อปัญหา ทำให้เกิดทุกข์ เรียกว่าเป็น *ปัจจัยการแห่งทุกข์*

ลักษณะทั่วไปของมันคือ เป็นการคิดที่สนองตัณหา ผลของมันคือการก่อปัญหา ทำให้เกิดทุกข์ จึงไม่เป็นการศึกษา สรุปสั้นๆ จะเรียกว่า กระบวนการคิดแบบสนองตัณหา หรือการคิดแบบก่อปัญหา หรือวงจรแห่งความทุกข์ ก็ได้

เมื่อมนุษย์เริ่มมีการศึกษาขึ้น ก็คือ มนุษย์เริ่มใช้สติปัญญา ไม่ปล่อยให้กระบวนการคิด หรือวงจรปัจจัยการข้างต้นนั้นดำเนินไปเรื่อยๆ คล่องๆ แต่มนุษย์เริ่มใช้สติสัมปชัญญะ และองค์ประกอบอื่นๆ เข้ามาตัดตอน หรือลดทอนกระแสของกระบวนการคิดแบบนั้น ทำให้กระบวนการคิดแบบสนองตัณหาขาดตอนไปเสียบ้าง แปรไปเสียบ้าง ดำเนินไปในทิศทางหรือรูปอื่นๆ บ้าง ทำให้มนุษย์เริ่มหลุดพ้นเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาส ไม่ถูกกระบวนการความคิดแบบนั้นครอบงำกำหนดเอาเต็มที่โดยสิ้นเชิง

ในเบื้องต้น ตัวแปรนั้นอาจเป็นเพียงเสียงเหินยวรั้ง หรือรูปสำเร็จแห่งความคิดที่ได้รับถ่ายทอดมาโดยปรโตโฆสะ จากบุคคลหรือสถาบันต่างๆ และซึ่งตนยึดถือเอาไว้โดยศรัทธา แต่ตัวแปรจากปรโตโฆสะอย่างนั้น มีผลเพียงแค่นี้ที่ยึดเหนี่ยวดึงตัวไว้ หรือขัดขวางไว้ไม่ให้ไหลไปตามกระแสของกระบวนการคิดนั้น หรืออย่างดีก็ได้แค่ให้รูปแบบความคิดที่ตายตัวไว้ยึดถือแทน ไม่เป็นทางแห่งการคิดคืบหน้าโดยอิสระของบุคคลนั่นเอง

แต่ในขั้นสูงขึ้นไป ปรโตโฆสะที่ดี อาจชักนำศรัทธาประเภทที่นำต่อไปสู่ความคิดเองได้ ขอยกตัวอย่างเปรียบเทียบ

ปรโตโฆสะ ที่ชักนำให้เกิดศรัทธาแบบรูปสำเร็จตายตัว ไม่เป็นสื่อ นำการคิดต่อไป เช่น ให้เชื่อว่าสิ่งทั้งหลายจะเป็นอย่างไร ย่อมสุดแต่เทพเจ้าบนดาด หรือเป็นเรื่องของความบังเอิญ เมื่อเชื่ออย่างนี้แล้ว ก็ได้แต่คอยรอความหวังจากเทพเจ้า หรือรอโชคชะตา ไม่ต้องคิดค้นอะไรต่อไป

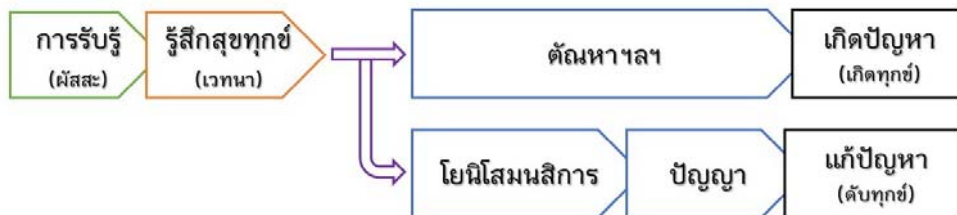
ส่วนปรโตโฆสะ ที่ชักนำศรัทธาแบบเป็นสื่อโยงให้เกิดความคิดพิจารณา เช่น ให้เชื่อว่าสิ่งทั้งหลายจะเป็นอย่างไร ย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัย เมื่อเชื่ออย่างนี้แล้ว เกิดเหตุการณ์อะไรขึ้น ก็ย่อมคิดค้นสืบสาวหาเหตุปัจจัย ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจต่อๆ ไป

ความคิดพิจารณาที่ศรัทธาต่อประโยชน์ช่วยมาื่อนั้น เริ่มต้นด้วยองค์ธรรมที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ประโยชน์ที่ดี สร้างศรัทธาชนิดที่ชักนำให้เกิดโยนิโสมนสิการ

เมื่อโยนิโสมนสิการเกิดขึ้นแล้ว ก็หมายถึงว่า ได้มีจุดเริ่มของการศึกษาแล้ว จากนั้นก็จะเกิดการคิดที่ใช้ปัญญา และทำให้ปัญญาเจริญงอกงามยิ่งขึ้น นำไปสู่การแก้ปัญหา เป็นทางแห่งความดับทุกข์ และนี่ก็คือ “การศึกษา” พูดสั้นๆ ว่า กระบวนการคิดที่สนองปัญญา คือ การคิดที่แก้ปัญหา นำไปสู่ความดับทุกข์ และเป็นการศึกษา

จุดสำคัญที่โยนิโสมนสิการเข้ามาเริ่มบทบาท ก็คือการตัดตอนไม่ให้เวทนามีอิทธิพลเป็นปัจจัยก่อให้เกิดต้นเหตุต่อไป คือ ให้มีแต่เพียงการสรวยเวทนา แต่ไม่เกิดต้นเหตุ เมื่อไม่เกิดต้นเหตุ ก็ไม่มีความคิดปรุงแต่งตามอำนาจของต้นเหตุต่อไป

เมื่อตัดตอนกระบวนการคิดสนองต้นเหตุแล้ว โยนิโสมนสิการก็นำความคิดไปสู่แนวทางของการก่อเกิดปัญญา แก้ปัญหา ดับทุกข์ และทำให้เกิดการศึกษาต่อไป อาจเขียนกระบวนการความคิดให้ดูง่ายๆ ดังนี้

อย่างไรก็ดี สำหรับมนุษย์ปุถุชน แม้เริ่มมีการศึกษาบ้างแล้ว แต่กระบวนการความคิด ๒ อย่างนี้ ยังเกิดสลับกันไปมา และกระบวนการหนึ่งอาจไปเกิดแทรกในระหว่างของอีกกระบวนการหนึ่ง เช่น กระบวนการแบบแรกอาจดำเนินไปจนถึงเกิดต้นเหตุแล้ว จึงเกิดโยนิโสมนสิการขึ้นมาตัดและหันเหไปใหม่ หรือกระบวนการแบบหลังดำเนินไปถึงปัญญาแล้ว เกิดมีต้นเหตุขึ้นในรูปแบบใหม่แทรกเข้ามา จึงเกิดมีกรณีที่น่าเอาผลงานของปัญญาไปรับใช้ความต้องการของต้นเหตุได้ เป็นต้น

บุคคลที่มีการศึกษาสมบูรณ์แล้ว เมื่อคิด ก็จะคิดอย่างมีโยนิโสมนสิการ เมื่อไม่คิด ก็จะอยู่อย่างมีสติครองใจ คือมีจิตกำกับอยู่กับสิ่งที่เกี่ยวข้อง ต้องทำ และพฤติกรรมที่กำลังดำเนินไปอยู่ของตน

อนึ่ง ที่ว่าเมื่อคิด ก็จะได้คิดอย่างมีโยนิโสมนสิการนั้น ก็หมายถึงมีสติอยู่พร้อมด้วย เพราะโยนิโสมนสิการเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงสติ และทำให้ต้องใช้ปัญญา เมื่อความคิดเดินอยู่อย่างเป็นระเบียบมีจุดหมาย จิตก็ไม่ลอยเลื่อนเหินห่างไป ต้องกุมอยู่กับกิจที่กำลังกระทำนั้น เรียกว่า มีสติ

โยนิโสมนสิการ ๑๐ วิธี

เพื่อให้ พรโตโชตนะ นำไปสู่ โยนิโสมนสิการ ทำให้คนรู้จักคิด หรือคิดเองเป็น อันเป็นจุดเริ่มของการศึกษา และจำเป็นสำหรับการที่จะมีการศึกษา จึงจะเสนอวิธีคิดที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ ตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแนะนำไว้ สัก ๑๐ วิธี

คนทั่วไป ซึ่งได้สั่งสมความเคยชินให้จิตมีนิสัยแห่งการคิดในแนวทางของการสนองตัณหา หรือคิดโดยมีความชอบใจไม่ชอบใจเป็นพื้นฐานมาเป็นเวลายาวนาน วิธีโยนิโสมนสิการแบบต่างๆ นี้จะเริ่มเป็นเครื่องฝึกในการสร้างนิสัยใหม่ให้แก่จิต

การสร้างนิสัยใหม่นี้อาจต้องใช้เวลานานบ้าง เพราะนิสัยเดิมเป็นสิ่งที่สั่งสมมานาน คนละเป็นสิบๆ ปี แต่เมื่อได้ฝึกขึ้นบ้างแล้ว ก็ได้ผลคุ้มค่า เพราะเป็นการคิดที่ทำให้เกิดปัญญา ทำให้แก้ปัญหาคับความทุกข์ได้ แม้จะยังทำไม่ได้สมบูรณ์ ก็ยังพอเป็นเครื่องช่วยให้เกิดสมดุ และให้มีทางออกในยามที่ถูกความคิดตามแนวนิสัยเดิมชักนำไปสู่ความอับจน สู่ความทุกข์ และปัญหาบีบคั้นต่างๆ

อนึ่ง พึงทราบว่าวิธีโยนิโสมนสิการแบบต่างๆ ถึงจะมีมากอย่างไร ก็สรุปลงได้เป็น ๒ ประเภทเท่านั้น คือ

๑. โยนิโสมนสิการประเภทพัฒนาปัญญาโดยตรง มุ่งให้เกิดความรู้เข้าใจตามเป็นจริง ตรงตามสภาวะแท้ๆ เน้นที่การขจัดอวิชชา เป็นเครื่องนำไปสู่ *โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ* อาจเรียกว่า โยนิโสมนสิการระดับสังขธรรม

๒. โยนิโสมนสิการประเภทสร้างเสริมคุณภาพจิต มุ่งปลูกเร้าให้เกิดคุณธรรม หรือกุศลธรรมต่างๆ เน้นที่การสกัดหรือข่มตัณหา เป็นเครื่องนำไปสู่ *โลกียสัมมาทิฏฐิ* อาจเรียกว่า โยนิโสมนสิการระดับจริยธรรม

วิธีโยนิโสมนสิการต่อไปนี้ บางอย่างใช้ประโยชน์ได้ประเภทเดียว บางอย่างใช้ประโยชน์ได้ทั้งสองประเภท ในที่นี้จะยังไม่แยกกลุ่มไว้ จะยกมาแสดงทีละอย่างตามลำดับที่เห็นสมควร และชี้แจงประโยชน์เป็นข้อๆ ไป หรือให้ผู้อ่านพิจารณาตนเอง ซึ่งก็จะแยกได้ไม่ยาก

๑. **วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย** คือพิจารณาปรากฏการณ์ต่างๆ ให้รู้จักสภาวะตามที่มีมันเป็นจริง หรือพิจารณาปัญหา ค้นหาหนทางแก้ไขด้วยการสืบสาวหาเหตุและปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมา จะเรียกว่า **วิธีคิดแบบอัทธบาย** หรือ **วิธีคิดแบบปัจจัยการ** ก็ได้ ในทางปฏิบัติ อาจแยกวิธีคิดนี้ได้ ๒ อย่าง คือ

ก. **คิดแบบปัจจัยสัมพันธ์** คือ เมื่อพบปรากฏการณ์ หรือเรื่อง que พิจารณาอย่างหนึ่งอย่างใด ก็มองหยังย่อนและสืบสาวชักโยงออกไปถึงปัจจัยต่างๆ ทั้งหลายที่เข้ามาสัมพันธ์กันก่อให้เกิดผลหรือปรากฏการณ์นั้นๆ เช่นที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนบ่อยๆ ให้พระสาวกพิจารณาว่า “เมื่อสิ่งนั้นมี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนั้นเกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ฯลฯ”

ข. **คิดแบบสอบสวน หรือ ตั้งคำถาม** คือ เมื่อประสบพบเห็นสิ่งใดๆ ที่ควรพิจารณา ก็ควรตั้งคำถามแก่ตนว่า ทำไ้ม เพราะอะไร เช่นที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งปัญหาถามพระองค์เองก่อนตรัสรู้ว่ “ต้นเหตุเกิดมีขึ้นเพราะอะไร อะไรเป็นปัจจัยให้เกิดต้นเหตุ” เป็นต้น แล้วคิดสืบสาวหาเหตุปัจจัยต่อไป

๒. **วิธีคิดแบบแยกแยะองค์ประกอบ** หรือกระจายเนื้อหา เป็นวิธีคิดสำคัญอีกแบบหนึ่ง ที่มุ่งเพื่อเข้าใจสิ่งต่างๆ ตามสภาวะของมันตามธรรมดา สิ่งทั้งหลายก็ตีปรากฏการณ์ต่างๆ ก็ดี เรื่องราวต่างๆ ที่อุบัติขึ้นก็ดี เกิดจากส่วนประกอบย่อยๆ มาประมวลกันเข้า เมื่อแยกแยะกระจายออกไปให้เห็นองค์ประกอบย่อยๆ ต่างๆ ได้แล้ว จึงจะรู้จักสิ่งนั้น เรื่องราวนั้นๆ ได้ถูกต้องแท้จริง หรือจับจุดที่เป็นปัญหาได้ แล้วจึงจะแก้ไขปัญหาสำเร็จ ตัวอย่างของการคิดแบบนี้ เช่นที่พระพุทธศาสนาแยกแยะชีวิตออกเป็นส่วนประกอบย่อยต่างๆ เช่นเป็น **ขันธ ๕** เป็นต้น

๓. **วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา** คือ มองเหตุการณ์ สถานการณ์ ความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย โดยหยั่งรู้เข้าใจธรรมชาติธรรมดาของมัน ซึ่งจะต้องเป็นไปอย่างนั้น ในฐานะที่มันเป็นสิ่งซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยต่างๆ ปฐมแต่งขึ้น จึงจะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยเหล่านั้น กล่าวคือ การที่มันเกิดขึ้นแล้วจะต้องดับไป ไม่เที่ยง ไม่คงที่ ไม่คงอยู่ตลอดไป มีภาวะที่ถูกปัจจัยต่างๆ ที่ขัดแย้ง บีบคั้นได้ ไม่มีอยู่และไม่สามารรถดำรงอยู่โดยตัวของมันเอง ขึ้นต่อเหตุปัจจัยของมัน ไม่ขึ้นต่อความเรียกร้องปรารถนาของใคร ลักษณะเหล่านี้ ก็คือ **ไตรลักษณ์** หรือ **สามัญลักษณ์** จึงเรียกความคิดแบบนี้ได้อีกอย่างหนึ่งว่า **วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์**

วิธีคิดแบบนี้ ที่ถูกต้อง ต้องดำเนินไปให้ครบ ๒ ขั้นตอน คือ

ก. ขั้นที่หนึ่ง **รู้เท่า** คือรู้เท่าทัน และยอมรับความจริง เป็นขั้นวางใจวางท่าที่ต่อสิ่งทั้งหลาย โดยสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นท่าที่แห่งปัญญา เช่นเมื่อประสบสถานการณ์ที่ไม่น่าปรารถนา ก็ตั้งจิตสำนึกขึ้นในเวลานั้นว่า เราจะมองตามความเป็นจริง ไม่มองตามความอยากของเรา ที่อยากให้เป็นหรืออยากไม่ให้เป็น รู้ว่าสิ่งนั้นเป็นอย่างนั้น ตามเหตุปัจจัยของมัน เปลื้องตัวเป็นอิสระได้ ไม่เอาตัวเข้าไปให้ถูกกดถูกบีบ

ข. ขั้นที่สอง **เร่งทำ** คือแก้ไขและทำการไปตามเหตุปัจจัย เป็นขั้นปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลาย โดยสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นการปฏิบัติด้วยปัญญา คือรู้ว่าสิ่งทั้งหลายจะเป็นอย่างไร ก็ยอมเป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่ใช่ขึ้นต่อความอยากความปรารถนา ของเรา หรือของใครๆ เมื่อเราต้องการให้มันเป็นอย่างไร ก็ต้องทำที่เหตุปัจจัย ให้มันเป็นอย่างนั้น

จึงต้องศึกษาให้รู้เข้าใจเหตุปัจจัยทั้งหลาย ที่จะทำให้มันเป็นอย่างนั้น แล้วแก้ไขหรือจัดการทำการที่ตัวเหตุปัจจัยนั้นๆ เมื่อทำเหตุปัจจัยได้พร้อมบริบูรณ์ที่จะให้เป็นอย่างนั้น มันก็ต้องเป็นอย่างนั้น ถ้าเหตุปัจจัยไม่พร้อมที่จะให้เป็น มันก็ไม่เป็น แล้วก็รู้และแก้ไขกันที่เหตุปัจจัยนั้นแหละ ไม่ใช่แก้ด้วยความอยาก

เมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ ก็ดำรงตนอยู่เป็นอิสระ อยู่อย่างอิสระ ทำการได้ดีที่สุดพร้อมทั้งไม่มีความทุกข์

อนึ่ง ด้วยเหตุที่สิ่งทั้งหลายไม่เที่ยงแท้แน่นอน เปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลาตามเหตุปัจจัยที่มากมายและใหม่ๆ แปลกๆ แทรกเข้ามา เราจึงนั่งนอนใจไม่ได้ จะต้องขวนขวายศึกษา แล้วเร่งรัดป้องกันแก้ไขเหตุปัจจัยของความเสื่อม และสร้างสรรค์ส่งเสริมเหตุปัจจัยแห่งความเจริญ ด้วยความไม่ประมาท

๔. **วิธีคิดแบบแก้ปัญหา** หรือ **วิธีคิดแบบอริยสัจ** เป็นวิธีคิดที่ต่อเนื่องจากวิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา (แบบที่ ๓) นั่นเอง คือ เมื่อเข้าใจคติธรรมดาของสิ่งทั้งหลายวางใจได้แล้ว ตกลงใจว่าจะแก้ปัญหาที่ตัวเหตุปัจจัย จากนั้นก็ดำเนินความคิดต่อไปตามวิธีคิดแบบอริยสัจนี้

วิธีคิดแบบนี้มีหลักการสำคัญ คือ การเริ่มต้นจากปัญหาหรือทุกข์ โดยกำหนดรู้ทำความเข้าใจปัญหาหรือความทุกข์ให้ชัดเจน แล้วสืบค้นหาสาเหตุเพื่อเตรียมแก้ไขพร้อมกันนั้น ก็กำหนดเป้าหมายของตนให้แน่ชัดว่าคืออะไร จะเป็นไปได้หรือไม่ จะเป็นไปได้แค่ไหน อย่างไร แล้วคิดวางวิธีปฏิบัติที่จะกำจัดสาเหตุของปัญหา โดยสอดคล้องกับการที่จะบรรลุจุดหมายที่ได้กำหนดไว้

ทั้งนี้ อาจจัดวางเป็นขั้นตอน ดังนี้

ขั้นที่ ๑ กำหนดรู้ทุกข์ คือ แจกแจงแถลงปัญหา ทำความเข้าใจปัญหา สภาพและขอบเขตของปัญหา สภาพของสิ่งที่เป็นปัญหา ให้เข้าใจชัดเจนว่าเป็นอะไร คืออะไร เป็นที่ตรงไหน เหมือนแพทย์ตรวจดูอาการของโรค ความผิดปกติของร่างกาย วินิจฉัยให้รู้ว่าเป็นอะไรที่ตรงไหน รู้เข้าใจโรคและร่างกาย เฉพาะอย่างยิ่งส่วนซึ่งเป็นที่ตั้งของโรคให้ชัดเจน (ทุกข์)

ขั้นที่ ๒ สืบสาวเหตุแห่งทุกข์ ที่จะพึงละ คือ วิเคราะห์ ตรวจค้นหามูลเหตุหรือต้นตอของปัญหา ซึ่งจะต้องแก้ไข กำจัด หรือทำให้หมดสิ้นไป ตามปกติ ขั้นนี้ตรงกับวิธีคิดแบบที่ ๑ คือ ใช้วิธีคิดแบบปัจเจกการนั่นเอง เหมือนแพทย์ค้นหาสมุฏฐานของโรค รู้ชนิดของเชื้อโรค ความผิดปกติของร่างกาย ความวิปริตทางจิตใจ หรือสาเหตุภายนอกอย่างหนึ่งอย่างใด ที่เป็นสาเหตุของโรคซึ่งจะเยียวยาได้ถูกต้องตรงจุด โดยมีใช้รักษาแต่เพียงอาการ (สมุทัย)

ขั้นที่ ๓ เล็งหมายชัดซึ่งการดับทุกข์ ที่จะทำให้สำเร็จ คือ เล็งเห็นชัดเจนถึงภาวะปราศจากปัญหา ซึ่งเป็นที่มุ่งหมาย ว่าคืออะไร เป็นไปได้จริงหรือไม่ เป็นไปได้หรือไม่ เช่นว่า เราต้องการอะไรแน่ อะไรกันแน่ที่เราควรต้องการ และสามารถต้องการชีวิตของเราต้องการอะไร อะไรควรเป็นจุดหมายแห่งชีวิตของเรา ดังนี้เป็นต้น มีความชัดเจนเกี่ยวกับเป้าหมาย และหลักการทั่วไป หรือตัวกระบวนการของการแก้ปัญหา ก่อนที่จะวางรายละเอียดและกลวิธีปลีกย่อยในขั้นดำเนินการ

เหมือนแพทย์รู้ว่าโรคนั้นๆ รักษาได้ ภาวะที่หายจากโรคนั้น จะแค่นั้น อย่างนั้น มองเห็นกระบวนการของโรคชัดเจนว่าจะหายไปได้อย่างไรนั้นๆ ด้วยอย่างนั้นๆ เพื่อไม่ต้องรักษาสุ่มๆ ไป (นิโรธ)

ขั้นที่ ๔ จัดวางวิธีการดับทุกข์ ที่จะต้องปฏิบัติ คือ เมื่อมีความชัดเจนเกี่ยวกับเป้าหมาย และหลักการทั่วไปแล้ว ก็กำหนดวางวิธีการ แผนการ และรายการสิ่งที่จะต้องทำในการที่จะแก้ไขกำจัดสาเหตุของปัญหาให้สำเร็จ โดยสอดคล้องกับเป้าหมายและหลักการทั่วไปนั้น เพื่อเตรียมลงมือแก้ไขปัญหาคต่อไป

เหมือนแพทย์ เมื่อมีความชัดเจนเกี่ยวกับกระบวนการของโรคว่าจะหายไปอย่างไร เชื้อโรค หรือสมุฏฐาน จะถูกกำจัดด้วยอะไร? แล้วก็วางยา วางรายละเอียดขั้นตอนการรักษา วิธีปฏิบัติตัวของคนไข้เป็นต้น เพื่อบำบัดโรคให้สำเร็จต่อไป (มรรค)

๕. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ หรือ *คิดตามหลักการและความมุ่งหมาย* เป็นวิธีคิดในระดับปฏิบัติการ หรือลงมือทำ คือ การที่จะปฏิบัติกิจกรรมทำการต่างๆ โดยรู้เข้าใจถึงหลักการ และความมุ่งหมายของเรื่องนั้นๆ โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างหลักการกับจุดมุ่งหมายว่า หลักการนั้นๆ จะดำเนินไปเพื่อจุดหมายอะไร เพื่อให้เป็นการปฏิบัติที่ได้ผลตรงตามความมุ่งหมายนั้น ไม่กลายเป็นการปฏิบัติที่เคลื่อนคลาดเลือนลอย งามาย เช่น เมื่อจะประพฤติปฏิบัติธรรมข้อใด จะลงมือทำงานอะไร ก็ตรวจสอบตนเองให้ชัดเจนว่า เข้าใจหลักการและความมุ่งหมายของงานนั้นดีแล้วหรือไม่ โดยอาจคอยตั้งคำถามว่า อันนี้เพื่ออะไร? เป็นต้น

๖. วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก คือ มองให้ครบทั้งข้อดี ข้อเสีย และทางแก้ไข ทางออกให้หลุดรอดปลอดภัยจากข้อบกพร่องต่างๆ เป็นวิธีมองสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงอีกแบบหนึ่ง ซึ่งเน้นการศึกษาและยอมรับความจริงตามสิ่งนั้นๆ เป็นอยู่ทุกแง่ทุกด้าน ทั้งด้านดี ด้านเสีย จุดอ่อน จุดแข็ง ส่วนบริบูรณ์ ส่วนบกพร่อง เพื่อรู้เข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริง แค่ความจริงและเท่าที่เป็นจริง พอดีๆ ไม่เกินเลยหรือหย่อนกว่าความจริง และเพื่อปฏิบัติเกี่ยวกับสิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ ได้พอเหมาะ ไม่ผิดพลาด

ศัพท์ทางธรรมเรียกว่า วิธีคิดให้รู้ *ยัสสาทะ อาทีนวะ และ นิสสรณะ* วิธีคิดแบบนี้ พระพุทธเจ้าทรงเน้นมาก เพราะคนทั้งหลายมักจะตื่นตามกันและเอนเอียงง่าย พอจับว่าอะไรดี ก็มองเห็นแต่ดีไปหมด พอจับว่าอะไรเสีย ก็เห็นแต่เสียไปหมด ทำให้พลาดทั้งความรู้จริง และการปฏิบัติที่ถูกต้อง

อันที่จริงนั้น ปกติของสิ่งทั้งหลาย ย่อมมีทั้งส่วนดี ส่วนเสีย จุดอ่อน จุดแข็ง เป็นต้น อาจดีมากเสียน้อย หรือดีตรงกับที่จะใช้งานนี้ เสียสำหรับใช้งานนั้น ดีในกรณีแวดล้อมหรือเงื่อนไขอย่างนี้ๆ เสียในกรณีอย่างนั้นๆ เป็นต้น นอกจากนั้น จะต้องเรียนรู้เตรียมทางออกทางแก้จุดบกพร่องต่างๆ ไว้ด้วย

มีข้อเตือนใจต่อไปว่า ยิ่งสิ่งที่ตื่นเต้นเล่าลือตามๆ กันไปว่า โดดเด่นแสนดีอย่างนั้นอย่างนี้ ไม่ว่าจะเป็สิ่งของที่โฆษณากันอยู่ กิจการ แบบอย่างทางวัฒนธรรม หรือความคิดลัทธินิยมต่างๆ ที่เผยแพร่กันไปก็ตาม ก็ยังต้องมีสติให้มาก ที่จะไม่ลืมนูแ่งเสีย

ที่ว่านี้มีใช่เป็นการมองแง่ร้าย เพราะการคิดวิธีนี้เป็นการคิดในแนวสภาวะ มุ่งที่ความจริง ไม่เสียคุณภาพจิต ส่วนการมองแง่ดีเป็นเรื่องของวิธีคิดแบบที่ ๘ ที่จะกล่าวข้างหน้า

แม้แต่สิ่งที่เราชอบรับเอามาใช้ เอามาปฏิบัติถือตามแล้ว เพราะมีส่วนดีมาก มีส่วนสำคัญที่ดีจริง หรือดีตรงกับความต้องการใช้ประโยชน์ ก็ต้องตระหนักและยอมรับด้วย ถึงแง่เสีย จุดอ่อน จุดบกพร่องของมัน เพื่อระวังระไวปิดกั้นทางเสีย หรือหาสิ่งชดเชยทดแทน ให้ประโยชน์ที่ได้ถึงความสมบูรณ์ต่อไป ไม่ใช่ว่าพอตนรับอะไรทำอะไรอันนั้นเป็นต้องดีไปหมด ปิดตาไม่มองจุดอ่อน ส่วนเสีย และแง่ที่เป็นโทษเสียเลย เลยปล่อยให้จุดอ่อนและส่วนเสียนั้น กลับมาทำลายทั้งผู้ปฏิบัติและตัวของสิ่งนั้นต่อไป

ยกตัวอย่างสักเรื่องหนึ่ง^๑ เช่น อิทธิพลของโทรทัศน์ต่อเด็ก โทรทัศน์ มีข้อดี เช่น ช่วยให้เรียนรู้ข่าวสาร เหตุการณ์ และความคิด ได้กว้างขวางรวดเร็ว เป็นเครื่องมือถ่ายทอดวัฒนธรรม ค่านิยมดีงาม ที่ได้ผล เป็นแหล่งหาความบันเทิง ที่สะดวก เป็นต้น มีข้อเสีย เช่น เป็นแหล่งถ่ายทอดค่านิยมที่ไม่ดีไม่งาม และตัวอย่างในทางเสีย อย่างรวดเร็วและเป็นที่ยึดถือมาก พรากเด็กจากความสนใจและเวลาที่จะใช้กับกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ เช่น การอ่านหนังสือ งานจากโรงเรียน และงานบ้าน ปิดกั้นบดบังไม่ให้เด็กได้สัมผัสและรับคุณค่าทางจิตใจที่ลึกซึ้งจากคนใกล้ชิด เช่น ความสัมพันธ์อันละเอียดละไมฉันพ่อแม่ลูก ทำให้ความคิดจิตใจมีลักษณะเป็นเครื่องจักรเครื่องยนต์มากขึ้น ฯลฯ

เมื่อมีข้อดีระคนข้อเสียอย่างนี้ พิจารณาดูทางออกหรือที่หลุดรอดปลอดภัย จะมีอะไรที่เอามาใช้แทนโทรทัศน์โดยไม่มีข้อบกพร่องที่กล่าวมา ถ้าไม่มี ยังจำเป็นต้องใช้โทรทัศน์ จะมีทางแก้ข้อเสียอย่างไร ก็อาจได้ทางออกบางอย่างมาเสนอ เช่น มีการควบคุมการจัดเสนอให้มีแต่รายการที่ดีงามเป็นประโยชน์ ฝึกบุคคลที่เกี่ยวข้องทั้งฝ่ายบริการโทรทัศน์ และทางบ้าน เช่น บิดามารดา ให้ทำหน้าที่*กัลยาณมิตร* ชี้ช่องให้เด็กรู้จักพิจารณา และฝึกฝนตัวเองให้มี*โยนิโสมนสิการ* ดังนี้ เป็นต้น

^๑ในที่นี้ ไม่พึงถือเป็นการวิเคราะห์ที่แท้จริง เพียงพูดพอให้เห็น เป็นตัวอย่าง

๗. **วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม** หรือ **การพิจารณาเกี่ยวกับปฏิเสธ** คือการใช้สอยหรือบริโภค เป็นวิธีคิดแบบสกดหรือบรรเทาตัณหา เป็นขั้นฝึกหัดขัดเกลา กิเลส หรือตัดทางไม่ให้กิเลสเข้ามาครอบงำจิตใจแล้วชักจูงพฤติกรรมต่อไป

วิธีคิดแบบนี้ใช้มากในชีวิตประจำวัน เพราะเกี่ยวข้องกับกรบริโภคใช้สอย ปัจจัย ๔ และวัสดุอุปกรณ์อำนวยความสะดวกต่างๆ ทางเทคโนโลยี

มีหลักการโดยย่อว่า คนเราเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ เพราะเรามีความต้องการและเห็นว่าสิ่งนั้นๆ จะสนองความต้องการของเราได้ สิ่งใดสามารถสนองความต้องการของเราได้ สิ่งนั้นก็มียุทธค่าแก่เรา หรือที่เรานิยมเรียกว่ามันมีประโยชน์ **คุณค่านี้** จำแนกได้เป็น ๒ ประเภทตามชนิดของความต้องการ คือ

ก. คุณค่าแท้ หมายถึง ความหมาย คุณค่า หรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลายในแง่ ที่สนองความต้องการของชีวิตโดยตรง หรือที่มนุษย์นำมาใช้แก้ปัญหาของตน เพื่อ ความดีงาม ความดำรงอยู่ด้วยดีของชีวิต หรือเพื่อประโยชน์สุขทั้งของตนเองและผู้อื่น

คุณค่านี้อาศัยปัญญาเป็นเครื่องตีค่าหรือวัดราคา จะเรียกว่า **คุณค่าสนองปัญญา** ก็ได้ เช่น อาหารมีคุณค่าอยู่ที่ประโยชน์สำหรับหล่อเลี้ยงร่างกายให้ดำรงชีวิตอยู่ได้ มี สุขภาพดี เป็นอยู่ผาสุก มีกำลังเกื้อกูลแก่การปฏิบัติกิจหน้าที่ รถยนต์ช่วยให้เดินทางได้ รวดเร็ว เกื้อกูลแก่การปฏิบัติกิจหน้าที่การงาน ความเป็นอยู่การบำเพ็ญประโยชน์สุข ควรมุ่งเอาความสะอาดปลอดภัย แข็งแรงทนทาน เป็นต้น (คุณค่านี้คู่กับ **ธรรมนั้นแท้**)

ข. คุณค่าเทียม หมายถึง ความหมาย คุณค่า หรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลายที่ มนุษย์พอกให้แก่อสิ่งนั้นๆ เพื่อปรนเปรอการเสพเสวยเวทนา หรือเพื่อเสริมราคา เสริม ขยายความมั่นคงยิ่งใหญ่ของตัวตนที่ยึดถือไว้

คุณค่านี้อาศัยตัณหา เป็นเครื่องตีค่าหรือวัดราคา จะเรียกว่า **คุณค่าสนองตัณหา** ก็ได้ เช่น อาหารมีคุณค่าอยู่ที่ความเอร็ดอร่อย เสริมความสนุกสนาน เป็นเครื่องแสดง ฐานะ ความโก้หรูหรารถยนต์เป็นเครื่องวัดฐานะ แสดงความโก้ความมั่งมี มุ่งเอา ความสวยงาม ความเด่น เป็นต้น (คุณค่านี้คู่กับ **ตัณหา**)

วิธีคิดแบบนี้ ใช้พิจารณาในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้ทั้ๆ ไป ไม่ว่าจะเป็นการบริโภค ใช้สอย การซื้อหา หรือการครอบครอง โดยมุ่งให้เข้าใจและ เลือกลงคุณค่าแท้ ที่เป็นประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริง เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ ตนเองและผู้อื่น

คุณค่าที่แท้ นี่ นอกจากเป็นประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริงแล้ว ยังเกี่ยวแก่ความเจริญของงามของกุศลธรรม เช่น ความมีสติเป็นต้น ทำให้พ้นจากความเห็นทาสของวัตถุ เพราะเป็นการเกี่ยวข้องกับด้วยปัญญา และมีขอบเขตอันเหมาะสม พอเหมาะพอดี ต่างจากคุณค่าสนองตัณหา ซึ่งไม่ค่อยเกี่ยวแก่ชีวิต บางทีเป็นอันตรายแก่ชีวิต ทำให้อกุศลธรรม เช่น ความโลภ ความมัวเมา ความริษยา มานะ ทิฐิ ตลอดจนการยกตนข่มผู้อื่น เจริญขึ้น ไม่มีขอบเขต และเป็นไปเพื่อการแก่งแย่งเบียดเบียน

ตัวอย่างเช่น อาหารที่กินด้วยปัญญา เพื่อคุณค่าแท้ มีอรรถาธิบายว่า อาจมีคุณค่าแก่ชีวิตร่างกายมากกว่าอาหารมื้อเดียวราคา ๑ พันบาท ที่กินด้วยตัณหา มานะ แค่ว่าเอารสชาติและเสริมราคาของตัวเอง แล้วหน้าซำอาจเป็นอันตรายแก่ร่างกายด้วย

๘. **วิธีคิดแบบอุบายปลุกเร้าคุณธรรม** อาจเรียกง่าย ๆ ว่า **วิธีคิดแบบเร้ากุศล** หรือ **คิดแบบกุศलगาวนา** เป็นวิธีคิดในแนวสกัดกั้นหรือบรรเทาและขัดเกลาตัณหา จึงจัดได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติระดับต้นๆ สำหรับส่งเสริมความเจริญของงามแห่งกุศลธรรม และสร้างเสริมสัมมาทิฐิ ที่เป็นโลกียะ

หลักการทั่วไปของวิธีคิดแบบนี้ มีอยู่ว่า ประสพการณ์ คือสิ่งที่ได้ประสบ หรือได้รับรู้อย่างเดียวกัน ต่างบุคคลผู้ประสบหรือรับรู้ อาจมองเห็นและคิดนึกปรุงแต่งไปคนละอย่าง สุดแต่โครงสร้างจิต แนวนิสัย ความเคยชินต่างๆ ที่เป็นเครื่องปรุงของจิต คือสังขารที่ผู้นั้นได้สัมผัสไว้ หรือสุดแต่การทำใจในขณะนั้นๆ

ของอย่างเดียวกัน หรืออาการกิริยาเดียวกัน คนหนึ่งมองเห็นแล้ว คิดปรุงแต่งไปในทางดีงาม เป็นประโยชน์ เป็นกุศล แต่อีกคนหนึ่งเห็นแล้ว คิดปรุงแต่งไปในทางไม่ดี ไม่งาม เป็นโทษ เป็นอกุศล แม้แต่บุคคลคนเดียวก็มองเห็นของอย่างเดียวกันหรือประสบอารมณ์อย่างเดียวกัน แต่ต่างขณะ ต่างเวลา ก็อาจคิดเห็นปรุงแต่งต่างออกไป ครั้งละอย่าง คราวหนึ่งร้าย คราวหนึ่งดี ทั้งนี้ โดยเหตุผลดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

การทำใจที่ช่วยตั้งต้น และชักนำความคิด ให้เดินไปในทางที่ดีงามและเป็นประโยชน์ เรียกว่า **วิธีคิดแบบอุบายปลุกเร้าคุณธรรม** หรือ **โยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศล**

โยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศลนี้ มีความสำคัญ ทั้งในแง่ที่ทำให้เกิดความคิดและการกระทำที่ดีงาม เป็นประโยชน์ในขณะนั้นๆ และในแง่ที่ช่วยแก้ไขนิสัย ความเคยชินร้ายๆ ของจิตที่ได้สัมผัสไว้แต่เดิม พร้อมกับสร้างนิสัยความเคยชินใหม่ๆ ที่ดีงามให้แก่จิตไปในเวลาเดียวกันด้วย

ในทางตรงข้าม หากปราศจากอุบายแก้ไขเช่นนี้ ความคิดและการกระทำของบุคคลก็จะถูกชักนำให้เดินไปตามแรงชักจูงของความเคยชินเก่าๆ ที่ได้สั่งสมไว้เดิมเพียงอย่างเดียว และช่วยเสริมความเคยชินอย่างนั้นให้มีกำลังแรงมากยิ่งขึ้นเรื่อยๆ

ตัวอย่างง่ายๆ อย่างหนึ่งที่มาในคัมภีร์ คือ การคิดถึงความตาย ถ้ามี *โยนิโสมนสิการ* คือ ทำใจหรือคิดไม่ถูกวิธี อกุศลธรรม ก็จะเกิดขึ้น เช่น คิดถึงความตายแล้ว สลดหดหู่ เกิดความเศร้า ความเหี่ยวแห้งใจบ้าง เกิดความหวั่นกลัวหวาดเสียวใจบ้าง ตลอดจนเกิดความดีใจเมื่อนึกถึงความตายของคนทีเกลียดชังบ้าง เป็นต้น

แต่ถ้ามี *โยนิโสมนสิการ* คือทำใจหรือคิดให้ถูกวิธี ก็จะเกิดกุศลธรรม คือ เกิดความรู้สึกตื่นตัว ระวังใจให้ไม่ประมาท เร่งชวนชวนปฏิบัติกิจหน้าที่ ทำสิ่งที่ดีงามเป็นประโยชน์ ประพฤติปฏิบัติธรรม ตลอดจนรู้เท่าทันความจริงที่เป็นคติธรรมดาของสังขาร

ท่านกล่าวว่า การคิดถึงความตายอย่างถูกวิธี จะประกอบด้วย *สติ* (ความระลึกได้ หรือมีใจอยู่กับตัว ตื่นตัว ระลึกรู้ทันถึงสิ่งที่พึงเกี่ยวข้องจัดทำ) *สังเวค* (ความรู้สึกรู้ใจได้ คิด และสำนึกที่จะเร่งทำการ) และ *ญาณ* (ความรู้เท่าทันธรรมดา หรือรู้ตามเป็นจริง)

นอกจากนั้น ท่านได้แนะนำอุบายแห่งโยนิโสมนสิการเกี่ยวกับความตายไว้หลายอย่าง แม้ในพระไตรปิฎก ก็มีตัวอย่างง่ายๆ ที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงบ่อยๆ เกี่ยวกับเหตุปรารถนาหรือเรื่องราวกรณีอย่างเดียวกัน คิดมองไปอย่างหนึ่ง ทำให้เกียจคร้าน คิดมองไปอีกอย่างหนึ่ง ทำให้เกิดความเพียรพยายาม เรื่องอื่นๆ ในประเภทนี้มีมากมาย เช่น การหัดเปลี่ยนความคิดโกรธ ให้เป็นความคิดเมตตา เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ตัวอย่างต่างๆ ที่ได้แสดงไว้ ท่านมุ่งเพียงเพื่อให้เห็นแนววิधिพิจารณา ที่ใช้ได้ทั่วไปบ้าง ใช้ได้กับกุศลธรรมเฉพาะอย่างบ้าง ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า เมื่อเข้าใจหลักการและแนววิधिต่างๆ ไปดีแล้ว ผู้ฉลาดในอุบายอาจคิดค้นปรุงแต่งรายละเอียดปลีกย่อยต่างๆ ของวิधिคิดแบบนี้ได้เพิ่มมากขึ้น เพื่อใช้ให้เหมาะสมกับการสร้างเสริมกุศล หรือคุณธรรมเฉพาะแต่ละอย่าง และสอดคล้องทันกับกระบวนการความคิดของมนุษย์ในกาลสมัยนั้นๆ อันจะทำให้ใช้ปฏิบัติได้ผลดียิ่งขึ้น

กล่าวได้ว่า วิधिคิดแบบอุบายปลูกเร้าคุณธรรมนี้ เป็น *วิधिที่เปิดกว้างที่สุด* สำหรับการขยายดัดแปลง และสรรหาวิधिการปลีกย่อยต่างๆ มาใช้ได้อย่างมากมายกว้างขวาง สุดแต่จะให้ได้ผลดีแก่จริตอัธยาศัย ของบุคคลที่แตกต่างกัน และเข้ากับสภาพแวดล้อม ที่เปลี่ยนแปลงแปลกกันไปตามถิ่นฐานกาลสมัย

นอกจากหลักการทั่วไปที่กล่าวข้างต้นแล้ว ควรกล่าวถึงองค์ประกอบสำคัญที่คอยพยุงความคิดให้อยู่ในโยนิโสมนสิการ อันได้แก่ **สติ** สติช่วยยับยั้งหยุดความคิดที่หลงลอยไปเป็นอโยนิโสมนสิการ และช่วยเหนี่ยวรั้ง หรือดึงให้กลับมาตั้งต้นในแนวของโยนิโสมนสิการได้ใหม่ จึงเป็นองค์ธรรมที่ผู้มีโยนิโสมนสิการจะต้องใช้อยู่เรื่อยไป

อนึ่ง โยนิโสมนสิการแบบต่างๆ ซึ่งสรุปได้เป็น ๒ คือ **โยนิโสมนสิการเพื่อความรู้อย่างตามสภาวะ** และ **โยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรม** นั้น มีจุดแยกอยู่ที่ขณะตั้งต้นความคิด และ **สติ** อาจมีบทบาทสำคัญในการเลือกทางแยก ที่จุดตั้งต้นระหว่างโยนิโสมนสิการแบบต่างๆ นี้ เช่นเดียวกับที่สติสามารถเลือกระหว่างโยนิโสมนสิการ กับอโยนิโสมนสิการ เช่น เมื่อรับรู้อารมณ์แล้ว มีสติกำหนดมุ่งเพื่อจะรู้อย่างตามความเป็นจริง ก็เข้าแนวโยนิโสมนสิการเพื่อความรู้อย่างตามสภาวะ แต่ถ้าสติกำหนดกุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นที่หมาย หรือระลึกถึงภาพความคิดที่ดึงามบางอย่างไว้ในใจ ก็เดินเข้าสู่โยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรม

โยนิโสมนสิการเพื่อรู้อย่างตามสภาวะนั้น ขึ้นต่อความจริงที่เป็นไปอยู่ตามธรรมดา จึงมีลักษณะแน่นอนเป็นอย่างเดียว ส่วนโยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรม ยังเป็นเรื่องของการปรุงแต่งในใจตามวิสัยของสังขาร จึงมีลักษณะแปรผันไปได้หลากหลาย

๙. **วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน** หรือ **วิธีคิดแบบมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์** ความจริง วิธีคิดแบบที่ ๙ นี้ เป็นเพียงการมองอีกด้านหนึ่งของการคิดแบบอื่นๆ จะว่าแทรกหรือครอบคลุมวิธีคิดแบบก่อนๆ ที่กล่าวมาแล้วก็ได้ แต่ที่แยกออกมาแสดงเป็นอีกข้อหนึ่งต่างหาก ก็เพราะมีแง่ที่ควรทำความเข้าใจพิเศษ และมีความสำคัญโดยลำพังตัวของมันเอง

ข้อที่จะต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษเกี่ยวกับวิธีคิดแบบนี้ ก็คือ การที่มีผู้เข้าใจผิดเกี่ยวกับความหมายของการเป็นอยู่ในปัจจุบัน หรือมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ โดยเห็นไปว่า พระพุทธศาสนาสอนให้คิดถึงสิ่งที่อยู่เฉพาะหน้า กำลังเป็นไปในปัจจุบันเท่านั้น ไม่ให้คิดพิจารณาเกี่ยวกับอดีต หรืออนาคต ตลอดจนไม่ให้คิดเตรียมการหรือวางแผนงานเพื่อกาลภายหน้า

ลักษณะสำคัญของความคิด ชนิดที่ไม่เป็นอยู่ในปัจจุบัน คือ ความคิดที่เกาะติดกับอดีต และเลื่อนลอยไปในอนาคตนั้น พุดได้สั้นๆ ว่า ได้แก่ ความคิดที่เป็นไปในแนวทางของตัณหา หรือพุดอย่างภาษาสมัยใหม่ว่าตกอยู่ในอำนาจอารมณ์

ความคิดตกอดีตลอยอนาคตด้วยอวิชชาตัณหานั้น มีอาการหวนละห้อยโหยหา อาลัยอาวรณ์ถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว เพราะความเกาะติดหรือค้างคาในรูปใดรูปหนึ่ง หรือเคว้งคว้างเลื่อยลอยไปในอนาคต ฟุ้งซ่านไปกับภาพที่ฝันเพื่อปรุงแต่ง ซึ่งไม่มีฐานแห่งความเป็นจริงในปัจจุบัน เพราะอดีตอันไม่พอใจสภาพที่ประสบอยู่ ปรารถนาจะหนีจากปัจจุบัน

ส่วนความคิดชนิดที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน มีลักษณะที่พูดสั้นๆ ได้ว่า เป็นการคิดในแนวทางของความรู้ หรือคิดด้วยอำนาจปัญญา (คิดเชิงปัญญา) ถ้าคิดในแนวทางของความรู้หรือคิดด้วยอำนาจปัญญาแล้ว ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่เป็นไปอยู่ในขณะนี้ หรือเป็นเรื่องล่วงไปแล้ว หรือเป็นเรื่องของกาลภายหน้า ก็จัดเข้าในการเป็นอยู่ในปัจจุบันทั้งนั้น

ดังจะเห็นชัดเจนว่า ความรู้ การคิด การพิจารณาด้วยปัญญาเกี่ยวกับเรื่องอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคตก็ตาม เป็นสิ่งที่ถูกต้อง และมีความสำคัญตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทุกระดับ ทั้งในระดับชีวิตประจำวัน เช่น การสั่งสอนเกี่ยวกับบทเรียนจากอดีต ความไม่ประมาทระมัดระวังป้องกันภัยในอนาคต เป็นต้น ในระดับการรู้แจ้ง สัจธรรม ตลอดจนการบำเพ็ญพุทธกิจ เช่น ปุพเพนิวาสานุสติญาณ (รู้อดีต) ชาติตั้งสัญญา (รู้อดีต) อนาคตังสัญญา (รู้อนาคต) เป็นต้น

แม้แต่ “สติ” ซึ่งเป็นองค์ธรรมหลักของการคิดแบบนี้ ก็มีคำจำกัดความตามพุทธพจน์ว่า “ระลึกการที่ทำคำที่พูดแล้ว/อดีตแม่นยำได้” “อัปมาท” คือความไม่ประมาท ก็ทำให้ไม่พลาดแก่นาคต และทั้งหมดนั้นก็เป็นการอยู่ด้วยปัญญา

คำว่า “ปัจจุบัน” ในทางธรรม มิใช่เพ่งที่เหตุการณ์ซึ่งกำลังเกิดขึ้นอยู่ในโลกภายนอกแท้ทีเดียว แต่หมายถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องในขณะนั้นๆ เป็นสำคัญ ดังนั้น มองอีกด้านหนึ่ง สิ่งก็ตามความหมายของคนทั่วไปว่าเป็นอดีตหรือเป็นอนาคต ก็อาจกลายเป็นปัจจุบันตามความหมายทางธรรมได้ เช่นเดียวกับที่ปัจจุบันของคนทั่วไป อาจกลายเป็นอดีตหรืออนาคตตามความหมายทางธรรม สรุปง่ายๆ ว่า **ความเป็นปัจจุบัน กำหนดเอาที่ความเกี่ยวข้อง ต้องรู้ ต้องทำ เป็นสำคัญ**

ขยายความหมายออกมาในวงกว้างถึงระดับชีวิตประจำวัน สิ่งที่เป็นปัจจุบัน คลุมถึงเรื่องราวทั้งหลาย ที่เชื่อมโยงต่อกันมาถึงสิ่งที่กำลังรู้ กำลังพิจารณาเกี่ยวข้อง ต้องกระทำอยู่ เรื่องที่เกี่ยวข้องกับการทำกิจหน้าที่ เรื่องที่ปรารถนาเพื่อทำกิจ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติ หรือปฏิบัติได้ ไม่ใช่คิดเลื่อนลอยฟุ้งเพื่อฝันไปกับอารมณ์ที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจ ติดข้องอยู่กับความชอบความชัง หรือฟุ้งซ่านพลาถนไปอย่างไร้จุดหมาย

ดังนั้น จึงเรียกรูปแบบนี้ได้อย่างหนึ่งว่า รูปแบบเป็นงานเป็นการ คิดแต่ที่เป็นกิจหรือเป็นงาน คิดเรื่องที่จะทำ เสร็จความหมายที่เป็นงานแล้ว ก็แล้วไป ไม่มีอะไรตกค้างอดีต ไม่มีอะไรไปเพื่อฝันอนาคต

เท่าที่กล่าวมานี้ มุ่งพอเป็นเครื่องเทียบเพื่อช่วยให้แบ่งแยกได้ระหว่างความคิดถึงอดีตและอนาคตตามแนวทางของ**ตัณหา** ที่เพื่อฝันเลื่อนลอยผลาญเวลา และคุณภาพของจิตใจให้สูญเสียไปเปล่า กับความคิดถึงอดีตและอนาคตตามแนวทางของ**ปัญญา** ที่เป็นเรื่องของกิจในปัจจุบัน อันช่วยให้เกิดประโยชน์ในทางปฏิบัติ ช่วยให้การปฏิบัติในปัจจุบันถูกต้องได้ผลดียิ่งขึ้น

เมื่อปฏิบัติถูกต้องตามหลักการนี้ ก็กลับกลายเป็นการสนับสนุนให้มีการตระเตรียม และวางแผนกิจการล่วงหน้า ดังตัวอย่างกิจการสำคัญของสงฆ์ เช่น การสังคายนา ครั้งที่ ๑ ก็เกิดขึ้นเพราะความคำนึงอนาคต ชนิดที่เชื่อมโยงถึงกิจที่จะกระทำในปัจจุบันได้ โดยนัยดังได้กล่าวมาแล้ว

๑๐. **วิถีคิดแบบวิภังชวาท** คำว่า “วิภังชวาท” แปลว่า การพูดแยกแยะ พูดจำแนก หรือพูดแจกแจง หรือแถลงความแบบวิเคราะห์ หมายถึง การมองและแสดงความจริงโดยแยกแยะออก ให้เห็นแต่ละแง่ละด้าน ครบทุกแง่ทุกด้าน ไม่ใช่จับเอาแง่หนึ่งแง่เดียว หรือบางแง่ขึ้นมาวินิจฉัยตีคลุมลงไปอย่างนั้นทั้งหมด หรือประเมินคุณค่าความดีความชั่ว เป็นต้น โดยถือเอาส่วนเดียว หรือบางส่วนเท่านั้น แล้วตัดสินพรวดลงไป

ความจริง “วิภังชวาท” เป็นชื่อเรียกระบบความคิดของพุทธศาสนาทั้งหมด พระพุทธเจ้ามีคำเรียกพระองค์เองอย่างหนึ่งว่า เป็น **วิภังชวาท** หรือ **วิภังชวาทิ** วิถีคิดแบบวิภังชวาทจึงมีความหมายครอบคลุมวิถีคิดที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นหลายๆ อย่าง

วิถีคิดจำแนกแจกแจงแบบวิภังชวาทนี้ ทำให้ความคิดและการวินิจฉัยเรื่องราวต่างๆ ชัดเจน ตรงไปตรงมาตามความเป็นจริง เท่าความจริง พอดีกับความจริง เป็นกลางๆ ตามธรรมชาติแท้ๆ ทำให้ไม่เกิดความสับสนในเรื่องต่างๆ

ในที่นี่ เพื่อให้เข้าใจความหมายของวิภังชวาทชัดเจนยิ่งขึ้น ขอจำแนกแนววิถีคิดแบบวิภังชวาทออกไปในลักษณะต่างๆ ดังนี้

^๑ เช่น ม.ม.๑๓/๗๑๑/๖๕๐; พง.ทศก.๒๔/๙๔/๒๐๔; วินย.ป.๑/๖๐; ฯลฯ

ก. จำแนกโดยแง่ด้านของความจริง แบ่งซอยได้เป็น ๒ อย่าง คือ

- จำแนกตามแง่ด้านต่างๆ ตามที่เป็นอยู่จริงของสิ่งนั้นๆ คือ มองหรือแลดูความจริงให้ตรงตามที่เป็นอยู่ ในแง่หนึ่ง ด้านนั้น ไม่ใช่จับเอาความจริงแง่หนึ่งด้านหนึ่ง หรือแง่อื่นด้านอื่นมาตีคลุมเป็นอย่างนั้นไปหมด เช่น เมื่อกล่าวถึงบุคคลผู้หนึ่งว่าเขาดี หรือไม่ดี ก็ชี้ความจริงตามแง่ด้านที่เป็นอย่างนั้นว่า แ่งนั้น ด้านนั้น กรณีนั้น เขาดีอย่างไร หรือไม่ดีอย่างไร เป็นต้น ไม่ใช่เอาแง่หนึ่งด้านเดียวเหมาคลุมงายๆ ทั้งหมด

ถ้าจะประเมินคุณค่า ก็ตกลงกำหนดลงว่า จะเอาแง่ใดด้านใดบ้าง แล้วพิจารณาทีละแง่ ประมวลลงตามอัตราส่วน ตัวอย่างวิภทชวาทในแง่นี้ เช่น คำสอนเกี่ยวกับ *กามโมคิ* หรือ ชาวบ้าน ๑๐ ประเภท พิจารณาในแง่วิธีแสวงหาทรัพย์ แ่งการใช้จ่ายทรัพย์เลี้ยงตน แ่งเลี้ยงคนในความรับผิดชอบ แ่งบำเพ็ญประโยชน์ ผู้ใดปฏิบัติถูกต้องในแง่ใดส่วนใด บกพร่องในแง่ใดส่วนใด ก็ว่าไปตามความเป็นจริง ในแง่หนึ่งส่วนนั้น ไม่สับสน และไม่เหมาคลุม

- จำแนกโดยมองหรือแสดงความจริงของสิ่งนั้นๆ ให้ครบทุกแง่ทุกด้าน คือ เมื่อมองหรือพิจารณาสิ่งใด ไม่มองแคบๆ ไม่ติดอยู่กับส่วนเดียวแง่เดียวของสิ่งนั้น หรือวินิจฉัยสิ่งนั้นด้วยส่วนเดียวแง่เดียวของมัน แต่มองหลายแง่หลายด้าน เช่น จะว่าดี หรือไม่ดี ก็ว่า ดีในแง่หนึ่ง ด้านนั้น กรณีนั้น ไม่ดีในแง่หนึ่ง ด้านนั้น กรณีนั้น สิ่งนี้ไม่ดีในแง่หนึ่ง สิ่งนั้นดีในแง่หนึ่ง แต่ไม่ดีในแง่นี้ เป็นต้น

การคิดจำแนกแนวนี้ มองดูคล้ายกับข้อแรก แต่เป็นคนละอย่าง และเป็นส่วนเสริมกันกับข้อแรกให้ได้ผลสมบูรณ์ ตัวอย่างเช่นคำสอนเรื่อง *กามโมคิ* คือ ชาวบ้าน ๑๐ ประเภท นั้น และเรื่องพระบ้าน พระป่า ที่ควรยกย่อง หรือติเตียน เป็นต้น การคิดแนวนี้รวมไปถึงการเข้าใจในภาวะที่องค์ประกอบต่างๆ หรือลักษณะด้านต่างๆ มาประมวลกันโดยครบถ้วน จึงเกิดเป็นสิ่งนั้นๆ หรือเหตุการณ์นั้นๆ และการมองสิ่งหนึ่งๆ เหตุการณ์หนึ่งๆ โดยเห็นกว้างออกไปถึงลักษณะด้านต่างๆ และองค์ประกอบต่างๆ ของมัน

ข. จำแนกโดยส่วนประกอบ คือ วิเคราะห์แยกแยะออกไปให้รู้เท่าทันภาวะที่สิ่งนั้นๆ เกิดขึ้นจากองค์ประกอบย่อยๆ ต่างๆ มาประชุมกันเข้า ไม่ติดตันอยู่ภายนอกหรือถูกลวงโดยภาพรวมของสิ่งนั้นๆ เช่น แยกแยะสัตว์บุคคลออกเป็นนามและรูป เป็นขันธ ๕ และแบ่งซอยแต่ละอย่างๆ ออกไป จนเห็นภาวะที่ไม่เป็นอดีต เป็นทางรู้เท่าทันความจริงของสังขารธรรมทั้งหลาย

วิภาษวาทแห่งนี้ตรงกับวิธีคิดอย่างที ๒ (วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ) ที่กล่าวแล้วข้างต้น จึงไม่จำเป็นต้องบรรยายอีก เดิมทีเดียว คำว่า วิภาษวาท ท่านไม่ได้มุ่งใช้ในความหมายแห่งนี้ แต่ในคัมภีร์รุ่นหลัง ท่านใช้ศัพท์คลุมถึงด้วย จึงนำมากล่าวรวมไว้

ค. จำแนกโดยลำดับขณะ คือ แยกแยะวิเคราะห์ปรากฏการณ์ตามลำดับความสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ซอยออกไปเป็นแต่ละขณะๆ ให้มองเห็นตัวเหตุปัจจัยที่แท้จริง ไม่ถูกหลงให้จับเหตุปัจจัยสับสน

การคิดแบบนี้เป็นด้านหนึ่งของการคิดจำแนกโดยส่วนประกอบ และการคิดจำแนกตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย แต่มีลักษณะและการใช้งานพิเศษ จึงแยกออกมาแสดงเป็นอย่างหนึ่ง เป็นวิธีที่ใช้มากในฝ่ายอภิธรรม ตัวอย่างเช่น เมื่อโจรขึ้นปล้นบ้าน และฆ่าเจ้าทรัพย์ตาย คนทั่วไปอาจพูดว่า โจรฆ่าคนตายเพราะความโลภ คือความอยากได้ของโจร เป็นเหตุให้โจรฆ่าเจ้าทรัพย์ คำพูดนี้ใช้ได้เพียงในฐานะเป็นสำนวนพูดให้เข้าใจกันง่าย ๆ แต่เมื่อวิเคราะห์ทางด้านกระบวนการ ที่เป็นไปภายในจิตอย่างแท้จริง หาเป็นเช่นนั้นไม่ ความโลภเป็นเหตุของการฆ่าไม่ได้ โทสะจึงจะเป็นเหตุของการฆ่าได้ เมื่อวิเคราะห์โดยลำดับขณะแล้ว ก็จะทำให้เห็นว่า โจรโลภอยากได้ทรัพย์ แต่เจ้าทรัพย์เป็นอุปสรรคต่อการได้ทรัพย์นั้น ความโลภทรัพย์จึงเป็นเหตุให้โจรมีโทสะต่อเจ้าทรัพย์ โจรจึงฆ่าเจ้าทรัพย์ด้วยโทสะนั้น

โจรโลภอยากได้ทรัพย์ หาได้โลภอยากได้เจ้าทรัพย์แต่อย่างใดไม่ ตัวเหตุที่แท้ของการฆ่า คือโทสะ หาใช่โลภะไม่ โภภะเป็นเพียงเหตุให้ลักทรัพย์เท่านั้น แต่เป็นปัจจัยให้โทสะเกิดขึ้นต่อสิ่งอื่น ซึ่งขัดขวาง หรือไม่เกื้อกูลต่อความมุ่งหมายของมัน

อย่างไรก็ตาม ในภาษาสามัญ จะพูดว่า โจรฆ่าคนเพราะความโลภก็ได้ แต่ให้เข้าใจเท่าทันความจริงในกระบวนการ ที่เป็นไปตามลำดับขณะดังที่กล่าวมาแล้วว่า ความโลภเป็นตัวการเริ่มต้นในเรื่องนั้นเท่านั้น การแยกแยะ หรือวิเคราะห์โดยขณะเช่นนี้ ทำให้ในสมัยต่อมา มีคำเรียกพระพุทธศาสนาว่า เป็น “ขณิกวาท”

ง. จำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย คือ สืบสาวเหตุปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์สืบทอดกันมาของสิ่ง หรือปรากฏการณ์ต่างๆ ทำให้มองเห็นความจริงที่สิ่งทั้งหลายไม่ได้ตั้งอยู่ลอยๆ ไม่ได้เกิดขึ้นลอยๆ ไม่ได้ดำรงอยู่เป็นอิสระจากสิ่งอื่นๆ และไม่ได้ดำรงอยู่โดยตัวของมันเอง แต่เกิดขึ้นด้วยอาศัยเหตุปัจจัย จะดับไป และสามารถดับได้ด้วยการดับที่เหตุปัจจัย

การคิดจำแนกในแง่นี้ เป็นวิธีคิดข้อสำคัญมากอย่างหนึ่ง ตรงกับวิธีคิดแบบที่ ๒ ที่กล่าวแล้วข้างต้น คือ วิธีคิดแบบสืบสาวหาเหตุปัจจัย หรือวิธีคิดแบบอิทัปปัจจยตา

ความคิดที่ขาดความตระหนักในความสัมพันธ์ ทำให้คนโน้มเอียงไปในทางที่จะยึดความเห็นสุดทางข้างใดข้างหนึ่ง เช่น ยึดถือสัสสตวาท มองเห็นว่าอัตตาดังอยู่เที่ยงแท้ันรันดร หรือยึดถืออุจเฉทวาท มองเห็นว่าอัตตาดังต้องดับสิ้นขาดสูญไป ทั้งนี้ เพราะเมื่อผลลึ้มมองความสัมพันธ์ตามเหตุปัจจัย ก็มองเห็นสิ่งนั้นตั้งอยู่ขาดลอยโดดๆ แล้วความเห็นเอียงสุดอย่างใดอย่างหนึ่งก็จึงเกิดขึ้น

แต่ภาวะที่เป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย ไม่ได้ขาดลอยอย่างที่คนตัดตอนมองเอาอย่างนั้น สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์กัน ขึ้นต่อกัน และสืบทอดกัน เนื่องด้วยปัจจัยย่อยต่างๆ ความมีหรือไม่มี ไม่ใช่ภาวะเด็ดขาดลอยตัว

ภาวะที่เป็นจริง เป็นเหมือนอยู่กลางระหว่างความเห็นเอียงสุดสองอย่างนั้น ความคิดแบบจำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย ช่วยให้เห็นความเป็นจริงนั้น และตามแนวคิดนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมอย่างที่เราเรียกว่าเป็นกลางๆ คือ ไม่กล่าวว่า *สิ่งนี้มี* หรือว่า *สิ่งนี้ไม่มี* การแสดงความเป็นจริงอย่างนี้ นอกจากเรียกว่า อิทัปปัจจยตา หรือปฏิบัติจสุมุปบาทแล้ว ยังเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *มัชฌิมนธรรมเทศนา* จึงอาจเรียกวิธีคิดแบบนี้อีกอย่างหนึ่งด้วยว่า *วิธีคิดแบบมัชฌิมนธรรมเทศนา* หรือเรียกสั้นๆ ว่า *วิธีคิดแบบมัชฌิมนธรรม*

การจำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยนั้น นอกจากช่วยไม่ให้ผลอมองสิ่งต่างๆ หรือปัญหาต่างๆ อย่างโดดเดี่ยวขาดลอย และช่วยให้ความคิดเดินได้เป็นสาย ไม่ติดตันแล้ว ยังครอบคลุมไปถึงการที่จะให้รู้จักจับเหตุปัจจัยได้ตรงกับผลของมัน หรือให้ได้เหตุปัจจัยที่ลงตัวพอดีกับผลปรากฏด้วย

ความที่ว่านี้ เกี่ยวข้องกับความสับสนที่มักเกิดขึ้นแก่คนทั่วไป ๓ อย่าง คือ

(๑) การนำเอาเรื่องราวอื่นๆ นอกกรณี มาปะปนสับสนกับเหตุปัจจัยเฉพาะกรณี เช่น เมื่อบุคคลที่ไม่รู้ดีคนหนึ่ง ได้รับผลอย่างหนึ่งที่คนเห็นว่าเป็นผลดี มีคนอื่นบางคนพูดว่า นาย ก. หรือ นาย ข. ซึ่งเป็นคนดีมาก มีความดีหลายอย่าง อย่างนั้นอย่างนี้ ทำให้จึงไม่ได้รับผลดีนี้ บางทีความจริงเป็นว่า ความดีของนาย ก. หรือ นาย ข. ที่มีหลายๆ อย่างนั้น ไม่ใช่ความดีที่สำหรับจะให้ได้รับผลเฉพาะอันนั้น

วิธีคิดแบบนี้ช่วยให้แยกเอาเรื่องราวหรือปัจจัยอื่นๆ ที่ไม่เกี่ยวข้องออกไปจาก เหตุปัจจัยที่แท้จริงของกรณีนั้นได้ ความหมายข้อนี้รวมถึงการจับผลให้ตรงกับเหตุด้วย คือเหตุปัจจัยใด เป็นไปเพื่อผลใด หรือผลใด พึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยใด ก็มองเห็นตรงตามนั้น ไม่ใช่ไขว่ไขว่สับสน

(๒) ความไม่ตระหนักถึงภาวะที่ปรากฏการณ์หรือผลที่คล้ายกัน อาจเกิดจาก ปัจจัยที่ต่างกัน และเหตุปัจจัยอย่างเดียวกัน อาจไม่นำไปสู่ผลอย่างเดียวกัน เช่น ฝึกหัด อยู่ป่า พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญก็มี ไม่สรรเสริญก็มี โดยทรงพิจารณาสุดแต่เหตุคือ เจตนา เป็นต้น

อีกตัวอย่างหนึ่ง การได้ทรัพย์มา อาจเกิดจากการขยันทำงาน จากการทำให้ ผู้ให้ทรัพย์พอใจ หรือจากการลักขโมยก็ได้ คนได้รับการยกย่องสรรเสริญ อาจเกิด จากการทำความดีในสังคมที่นิยมความดี หรือเกิดจากทำอะไรบางอย่างที่แม้ไม่ดี แต่ เป็นประโยชน์หรือเป็นที่ชอบใจของผู้ยกย่องสรรเสริญนั้นก็ได้อีก

ในกรณีเหล่านี้ จะต้องตระหนักด้วยว่า เหตุปัจจัยต่างกัน ที่ให้เห็นผลเหมือนๆ กันนั้น ยังมีผลต่างกันอยู่อย่างอื่น ๆ ที่ไม่ได้พิจารณาในกรณีเหล่านี้ด้วย

ในการทำงานเดียวกัน คนต่างคนทำความดีอย่างเดียวกัน คนหนึ่งทำแล้วได้รับการ ยกย่องสรรเสริญ เพราะทำในถิ่นที่เขานิยมความดีนั้น หรือทำเหมาะกับกาลเวลาที่ ความดีนั้นก่อประโยชน์แก่คนที่ยกย่อง อีกคนหนึ่งทำแล้วกลับไม่เป็นที่ชื่นชอบ เพราะ ทำในถิ่นที่เขาไม่นิยมความดีนั้น หรือทำแล้วเป็นการทำลายประโยชน์ของคนที่ไม่ พอใจ หรือมีความบกพร่องในตนเองอย่างอื่นของผู้กระทำความดีนั้น ดังนี้ เป็นต้น

ในกรณีเหล่านี้ ต้องตระหนักด้วยว่า เหตุปัจจัยอย่างเดียวกันที่ยกขึ้นพิจารณา นั้น ไม่ใช่เป็นเหตุปัจจัยทั้งหมดที่จะให้ได้รับผลอย่างนั้น ความจริงสภาพแวดล้อมและ เรื่องราวอื่นๆ ก็เป็นปัจจัยร่วมด้วย ที่จะให้เกิดหรือไม่ให้เกิดผลอย่างนั้น

(๓) การไม่ตระหนักถึงเหตุปัจจัยส่วนพิเศษนอกเหนือจากเหตุปัจจัยที่ เหมือนกัน ข้อนี้เกี่ยวเนื่องกับความตอนท้ายของข้อ (๒) กล่าวคือ คนมักมองเฉพาะแต่ เหตุปัจจัยบางอย่าง ที่ตนมันหมายว่าจะให้เกิดผลอย่างนั้นๆ ครั้นต่างบุคคลทำเหตุ ปัจจัยอย่างเดียวกันแล้ว คนหนึ่งได้รับผลที่ต้องการ อีกคนหนึ่งไม่ได้รับผลนั้น ก็เห็นไป ว่าเหตุปัจจัยนั้นไม่ให้ผลจริง เป็นต้น

ตัวอย่างเช่น คนสองคนทำงานดีเท่ากัน มีกรณีที่จะได้รับการคัดเลือกอย่างหนึ่ง เป็นธรรมดาที่คนหนึ่งจะได้รับเลือก ถ้าไม่ใช้วิธีเสี่ยงทายโดยจับสลาก ก็จะมีปัจจัยอื่นเข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น คนหนึ่งสุขภาพดีกว่า หรือรูปร่างดีกว่า และคุณธรรมหรือความบกพร่องของผู้คัดเลือก เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยทั้งสิ้น

ตัวอย่างที่ยกมาในที่นี้ เกี่ยวกับหลักกรรมทั้งนั้น แม้ตัวอย่างที่เป็นไปตามกฎอย่างอื่น ก็พึงเข้าใจในทำนองเดียวกัน

จ. จำแนกโดยเงื่อนไข คือ มอง หรือแสดงความจริงโดยพิจารณาเงื่อนไข ประกอบด้วย ข้อนี้เป็นวิภาษวาทแบบที่พบบ่อยมากอย่างหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่น ถ้าถูกถามว่าบุคคลนี้ควรคบหรือไม่ ถิ่นสถานนี้ควรเข้าเกี่ยวข้องหรือไม่ ถ้าพระภิกษุเป็นผู้ตอบ ก็อาจกล่าวตามแนวบาลีว่า ถ้าคบหรือเข้าเกี่ยวข้องแล้ว อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าเกี่ยวข้อง แต่ถ้าคบหรือเข้าเกี่ยวข้องแล้ว อกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมเจริญ ควรคบ ควรเกี่ยวข้อง

ถ้าถามว่า ภิกษุควรถืออุตุงค์หรือไม่ ท่านก็จะตอบว่า ภิกษุใดถืออุตุงค์แล้ว กรรมฐานดีขึ้น ภิกษุนั้นควรถือ ภิกษุใดถือแล้ว กรรมฐานเสื่อม ภิกษุนั้นไม่ควรถือ ภิกษุใดจะถืออุตุงค์หรือไม่ก็ตาม กรรมฐานก็เจริญทั้งนั้น ไม่เสื่อม ภิกษุนั้นเมื่อจะอนุเคราะห์ชนรุ่นหลัง ควรถือ ส่วนภิกษุใดจะถืออุตุงค์ก็ตาม ไม่ถือก็ตาม กรรมฐานย่อมไม่เจริญ ภิกษุนั้นก็ควรถือ เพื่อเป็นพื้นอุปนิสัยไว้

ถ้ามีผู้กล่าวว่าพระพุทธเจ้าเป็นอุจเฉทวาทหรือไม่ ถ้าตอบตามพระองค์ก็ว่า ถ้าใช้คำนั้นในความหมายว่าอย่างนี้ ก็ใช่ ถ้าใช้ในความหมายว่าอย่างนั้นๆ ก็ไม่ใช่ หรือถ้าถามว่า ภิกษุที่ชบอบอยู่ผู้เดียว จาริกไปรูปเดียว ชื่อว่าปฏิบัติถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้าใช่หรือไม่ ก็ต้องตอบอย่างมีเงื่อนไขเช่นเดียวกัน

ยกตัวอย่างทางวิชาการสมัยใหม่ เช่น อาจพิจารณาปัญหาทางการศึกษาว่า ควรปล่อยให้เด็กพบเห็นสิ่งต่างๆ ในสังคม เช่น เรื่องราวและการแสดงต่างๆ ทางสื่อมวลชน เป็นต้น อย่างอิสระเสรีหรือไม่ หรือแค่ไหนเพียงพอ ถ้าตอบตามแนววิภาษวาท ก็จะไม่กล่าวโพล่งลงไปอย่างเดียว แต่จะวินิจฉัยโดยพิจารณาเงื่อนไขต่างๆ คือ

- (๑) พื้นในตัวเด็ก เช่น ความโน้มเอียง ความพร้อม นิสัย ความเคยชินต่างๆ ซึ่งเด็กได้สั่งสมไว้โดยการอบรมเลี้ยงดู และอิทธิพลทางวัฒนธรรม เป็นต้น เท่าที่มีอยู่ในขณะนั้น (พูดด้วยภาษาทางธรรมว่า สังขารที่เป็นกุศลและอกุศล คือแนวความคิดปรุงแต่ง ที่ได้สั่งสมเสพคุ่นเอาไว้)

- (๒) โยนิโสมนสิการ คือ เด็กรู้จักใช้โยนิโสมนสิการอยู่โดยปกติหรือไม่ และแค่นั้นเพียงพอ
- (๓) กัลยาณมิตร คือ มีบุคคลหรืออุปกรณ์ที่จะช่วยชี้แนะแนวทางการคิด ความเข้าใจอย่างถูกต้อง ต่อสิ่งที่พบเห็น หรือที่จะชักนำให้เด็กเกิดโยนิโสมนสิการอย่างได้ผลหรือไม่ ไม่ว่าจะเป็นกัลยาณมิตรในครอบครัว ในสื่อมวลชนนั้นๆ หรือทุกๆ ไปในสังคมก็ตาม
- (๔) ประสบการณ์ คือ สิ่งที่ปล่อยให้แพร่หรือให้เด็กพบเห็นนั้น มีลักษณะหรือคุณสมบัติที่ร้ายหรือยั่ว เป็นต้น รุนแรงมากน้อยถึงระดับใด

ทั้ง ๔ ข้อนี้ เป็นตัวแปรได้ทั้งนั้น แต่ในกรณีนี้ยกเอาข้อ (๔) ขึ้นตั้งเป็นตัวยีน คำตอบจะเป็นไปโดยสัดส่วน ซึ่งตอบได้เอง เช่น ถ้าเด็กมีโยนิโสมนสิการดีจริงๆ หรือในสังคม หรือโดยเฉพาะที่สื่อมวลชนนั่นเอง มีกัลยาณมิตรที่สามารถจริงๆ กำกับอยู่ หรือพื้นฐานแนวความคิดปรุงแต่งที่เป็นกุศล ซึ่งได้สั่งสมอบรมกันไว้โดยครอบครัวหรือวัฒนธรรมมีมากและเข้มแข็งจริงๆ แม้ว่าสิ่งที่แพร่ หรือปล่อยให้เด็กพบเห็นจะล่อเร้ายั่วมาก ก็ยากที่จะเป็นปัญหา และยังอาจหวังว่าเด็กจะได้รับผลดี

แต่ถ้าพื้นฐานภายใน ความโน้มเอียงทางความคิดกุศลก็ไม่ได้สั่งสมอบรมกันไว้ โยนิโสมนสิการก็ไม่เคยฝึกกันไว้ แล้วยังไม่จัดเตรียมให้มีกัลยาณมิตรไว้ด้วย การปล่อยให้มีความหมายเท่ากับเป็นการสร้างเสริมสนับสนุนปัญหา และเป็นการตั้งใจทำลายเด็ก เสมือนใช้ยาพิษเพื่อเสียนั่นเอง

ฉ. จำแนกโดยทางเลือกหรือความเป็นไปได้ต่างกัน ในการปฏิบัติเพื่อบรรลุผลสำเร็จ หรือเป้าหมายอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ในการพิจารณาหาความเข้าใจเกี่ยวกับการเกิดขึ้น และความเป็นไปของสิ่ง สภาพ หรือปรากฏการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ผู้ที่คิดค้นพิจารณา ฟังตระหนักว่า

- ก) หนทาง วิธีการ หรือความเป็นไปได้ อาจมีได้หลายอย่าง
- ข) ในบรรดาหนทาง วิธีการ หรือความเป็นไปได้หลายอย่างนั้น บางอย่างอาจดีกว่า ได้ผลกว่า หรือตรงแท้งกว่าอย่างอื่น
- ค) ในบรรดาทางเลือกหลายอย่างนั้น บางอย่างหรืออย่างหนึ่งอาจเหมาะสม หรือได้ผลดีสำหรับตน หรือสำหรับกรณีนั้น มากกว่าอย่างอื่น

- ง) ทางเลือกหรือความเป็นไปได้ อาจมีเพียงอย่างเดียว หรือหลายอย่าง แต่เป็นอย่างอื่น คือไม่ใช่ทางเลือกหรือความเป็นไปได้อย่างที่ตนกำลังปฏิบัติ หรือกำลังเข้าใจอยู่ในขณะนั้น

ความตระหนักเช่นนี้ มีผลดีหลายประการ เช่น ทำให้ไม่ติดตันวนเวียนอยู่ในวิธีปฏิบัติ หรือความคิดที่ไม่สำเร็จผล ไม่ถูกต้อง หรือไม่เหมาะสมกับตนอย่างหาทางออกไม่ได้ ทำให้ไม่ท้อแท้ ถดถอย หรืออับจน แล้วหยุดเลิกความเพียรเสีย ในเมื่อทำหรือคิดอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือแม้หลายอย่างแล้วไม่สำเร็จ และข้อที่สำคัญที่สุดก็คือ ทำให้สามารถคิดหาและค้นพบหนทาง วิธีการ หรือความเป็นไปได้ที่ถูกต้อง เหมาะสม ตรงแท้ เป็นจริง หรือได้ผลดีที่สุด

วิธีคิดแบบนี้ จะเห็นตัวอย่างจากพุทธประวัติ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทดลองบำเพ็ญทุกรกิริยาอย่างสุดกำลัง และสุดหนทางที่จะมีบุคคลผู้ใดปฏิบัติได้แล้ว ไม่สำเร็จผล ทรงเห็นว่าไม่ใช่ทางที่ถูกต้องที่จะบรรลุจุดมุ่งหมาย ทรงมีพุทธดำริว่า

เราจะบรรลุญาณทัสนะอันพิเศษที่ทำให้เป็นอริยะ ซึ่งเหนือกว่าธรรมของมนุษย์นั้น ด้วยทุกรกิริยาอันเผ็ดร้อนนี้หาได้ไม่ หนทางตรัสรู้คงเป็นอย่างอื่น^๑

เมื่อมีพุทธดำรินี้แล้ว จึงทรงคิดพิจารณา และค้นพบทางสายกลาง แล้วทรงปฏิบัติจนบรรลุโพธิญาณในที่สุด

ข. วิชาชวาทในฐานะวิธีตอบปัญหาอย่างหนึ่ง วิชาชวาทปรากฏบ่อยๆ ในรูปของการตอบปัญหา และท่านจัดเป็นวิธีตอบปัญหาอย่างหนึ่งในบรรดาวิธีตอบปัญหา ๔ อย่าง มีชื่อเฉพาะเรียกว่า “วิรัชชพยากรณ์” ซึ่งก็คือการนำเอาวิชาชวาทไปใช้ในการตอบปัญหา หรือตอบปัญหาตามแบบวิชาชวาทนั่นเอง

เพื่อความเข้าใจชัดในเรื่องนี้ พึงทราบวิธีตอบปัญหา (ปัญหาพยากรณ์) ๔ อย่าง คือ

๑. **เอกังสพยากรณ์** การตอบแง่เดียว คือ ตอบอย่างเดียวเด็ดขาด
๒. **วิรัชชพยากรณ์** การแยกแยะตอบ
๓. **ปฏิบัติจนาพยากรณ์** การตอบโดยย้อนถาม
๔. **ฐปนะ** การยั้งหรือหยุด พับปัญหาเสีย ไม่ตอบ

^๑ ม.ม. ๑๒/๔๒๕/๔๕๗

วิธีตอบ ๔ อย่างนี้ แบ่งตามลักษณะของปัญหา ดังนั้น ปัญหาจึงแบ่งได้เป็น ๔ ประเภท ตรงกับวิธีตอบเหล่านั้น

จะยกตัวอย่างปัญหาตามที่แสดงไว้ในคัมภีร์รุ่นหลังมาแสดงประกอบความเข้าใจ ดังนี้

๑. **เขกัณสพยากรณียปัญหา** ปัญหาที่ควรตอบอย่างเดียวเด็ดขาด เช่น ถามว่า จักษุไม่เที่ยงใช่ไหม พึงตอบได้ทีเดียวแน่นอนลงไปว่า ใช่

๒. **วิภังชชพยากรณียปัญหา** ปัญหาที่ควรแยกแยะ หรือจำแนกตอบ เช่น ถามว่า สิ่งที่ไม่เที่ยง ได้แก่จักษุใช่ไหม พึงแยกแยะตอบว่า ไม่เฉพาะจักษุเท่านั้น แม้โสตะ ฆานะ เป็นต้น ก็ไม่เที่ยง

๓. **ปฎิปุจญาพยากรณียปัญหา** ปัญหาที่ควรตอบโดยย้อนถาม เช่น ถามว่า จักษุ ฉันได โสตะก็ฉันนั้น โสตะฉันใด จักษุก็ฉันนั้น ใช่ไหม พึงย้อนถามว่า มุ่งความหมายแง่ใด ถ้าถามโดยหมายถึงแง่ใช้ดู หรือเห็น ก็ไม่ใช่ แต่ถ้ามุ่งความหมายแง่ว่าไม่เที่ยง ก็ใช่

๔. **ฐูปนียปัญหา** ปัญหาที่พึงยับยั้ง หรือ พับเสีย ไม่ควรตอบ เช่น ถามว่า ชีวะ กับสรีระ คือสิ่งเดียวกันใช่ไหม พึงยับยั้งเสีย ไม่ต้องตอบ

นี่เป็นเพียงตัวอย่างสั้นๆ ง่ายๆ เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น เมื่อว่าโดยใจความ

ปัญหาแบบที่ ๑ ได้แก่ปัญหาซึ่งไม่มีแง่ที่จะต้องชี้แจงหรือไม่มีเงื่อนไข จึงตอบแน่นอนลงไปอย่างไรอย่างหนึ่งได้ทันที เช่นอีกตัวอย่างหนึ่งว่า คนทุกคนต้องตายใช่ไหม ก็ตอบได้ทันทีว่า ใช่

ปัญหาแบบที่ ๒ ได้แก่ เรื่องซึ่งมีแง่จะต้องชี้แจง โดยใช้วิธีวิภังชชวาทแบบต่างๆ ที่กล่าวมาแล้ว

ปัญหาแบบที่ ๓ พึงย้อนถามทำความเข้าใจกันก่อน จึงตอบ หรือตอบด้วยอาการย้อนถาม หรือสอบถามไป ตอบไป อาจใช้ประกอบไปกับการตอบแบบที่ ๒ คือ ควบกับวิภังชชพยากรณีย

ในบาลี พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีย้อนถามบ่อยๆ และด้วยการทรงย้อนถามนั้น ผู้ถามจะค่อยๆ เข้าใจสิ่งที่เขาถามไปเอง หรือช่วยให้เขาตอบปัญหาของเขาเอง โดยพระองค์เพียงทรงชี้แนะแง่คิดต่อให้ ไม่ต้องทรงตอบ

ส่วนปัญหาแบบที่ ๔ ซึ่งควรยับยั้งไม่ตอบ ได้แก่คำถามเหลวไหลไร้สาระ จำพวกหนดเต่า เขาระบายบ้าง ปัญหาที่เขายังไม่พร้อมที่จะเข้าใจ จึงยับยั้งไว้ก่อน หันไปทำความเข้าใจเรื่องอื่นที่เป็นการเตรียมพื้นของเขาก่อน แล้วจึงค่อยมาพูดกันใหม่ หรือให้เขาเข้าใจได้เองบ้าง หรือปัญหาที่ตั้งขึ้นมาไม่ถูก โดยคิดขึ้นจากความเข้าใจผิด ไม่ตรงตามสภาวะ หรือไม่มีตัวสภาวะอย่างนั้นจริง เช่นตัวอย่างในบาลี มีผู้ถามว่า ใคร ผัสสะ หรือผัสสะของใคร ใครเสวยอารมณ์ หรือเวทนาของใคร เป็นต้น ซึ่งไม่อาจตอบ ตามที่เขาอยากฟังได้ จึงต้องยับยั้ง หรือพับเสีย อาจชี้แจงเหตุผลในการไม่ตอบ หรือให้ เขาตั้งคำถามใหม่ให้ถูกต้องตามสภาวะ

เรื่อง โยนิโสมนสิการ ขอกล่าวไว้โดยย่อ เพียงเท่านี้ก่อน

ขอสรุป โดยทวนหลักการทั่วไปว่า

เมื่อมีโยนิโสมนสิการ สัมมาทิฏฐิก็เกิดขึ้นได้

เมื่อสัมมาทิฏฐิเกิดขึ้น ก็ได้องค์ประกอบมูลฐานของมรรควิธีแห่งการแก้ปัญหา หรือมรรคาแห่งความดับทุกข์

จากนั้น กระบวนการแห่งการศึกษาก็ดำเนินต่อไป